

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2024 рік
Випуск 32

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор **С. В. Корнюченко**.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор **А. Г. Морозов**.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук **Ю. Г. Пасічна**.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Гарсія Андрес Цезар – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Дарюс Юодіс – доктор філософії, старший науковий співробітник (м. Вільнюс, Литва)
Джордж-Ожен Енаке – доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)
Дубінка-Гуша Лізавета – доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)
Івангородський Костянтин – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Ільницький Василь – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Земзюліна Наталія – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Кирилюк Євгеній – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Масненко Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Путкардадзе Тамаз – доктор іст. наук, професор (м. Багумі, Грузія)
Радев Тодор – доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)
Реснт Олександр – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)
Сердженга Павел – доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)
Стемпнік Анжей – доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)
Священко Зінаїда – доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)
Тельвак Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Темченко Андрій – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Тригуб Олександр – доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Черевко Олександр – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Шмігель Міхал – доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2022: 84.16
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National
Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобаївського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 3 від 24.10.2024 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliany-n-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2024 year Issue 32

Editorial board:

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Anatoliy Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Inytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyrlyuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystritsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2022: 84.16
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue to the honorary chairman of the association «Independent association of agricultural enterprises of Chornobayiv district», the honorary chairman of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:
Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identifier in the Register of Media
Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 3 from 10.24.2024).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.edu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XX ст.

<i>Коріненко Павло, Савицький Назар</i> Формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985–1995 рр.).....	5
<i>Котельницький Назар</i> Аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст.....	15
<i>Малиновський Борис</i> Таємні бойові організації в Україні (квітень 1918 року): засновники і члени.....	26
<i>Никитенко Вікторія</i> Еволюція системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування в другій половині XIX – на початку XX століття.....	36
<i>Романець Наталя</i> Розкуркулені селянські родини: практики виживання.....	46
<i>Священко Зінаїда, Терпан Ірина</i> Додаткові заробітки як джерело наповнення селянських бюджетів у добу НЕПу (1921–1928 рр.).....	56
<i>Фареній Ігор</i> Селянство УСРР 1920-х рр.: тенденції економічної культури.....	66
<i>Чалаван Віктор</i> Діяльність товариств бджільництва на теренах України в кінці XIX – на початку XX ст.....	81
Історія аграризму	
<i>Корновенко Сергій, Морозов Анатолій</i> Селянський ренесанс в Україні початку XX ст.: погляд Дмитра Донцова.....	100

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the 19th – the early 20th

<i>Korinenko Pavlo, Savytskyi Nazar</i> Formation of new organizational and economic structures in ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985 – 1995).....	5
<i>Kotelnytskyi Nazar</i> Agrarian policy of the land liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 1980s.....	15
<i>Malynovsky Borys</i> Secret combat organisations in Ukraine (april 1918): founders and members.....	26
<i>Nykytenko Viktoriia</i> Evolution of the short-term agricultural credit system in the second half of the 19 th to the early 20 th century.....	36
<i>Romanets Natalia</i> Dekulakized peasant families: survival practices.....	46
<i>Svyaschenko Zinaida, Terpan Iryna</i> Additional earnings as a source of filling peasant budgets in the NEP Era (1921–1928).....	56
<i>Farenii Igor</i> The peasantry of the USSR in the 1920s: trends in economic culture.....	66
<i>Chalavan Victor</i> Activities of beekeeping societies in the territory of Ukraine at the end of the 19 th – beginning of the 20 th century.....	81
<i>History of agrarianism</i>	
<i>Kornovenko Serhii, Morozov Anatolii</i> Peasant Renaissance in Ukraine at the Beginning of the 20 th Century: Dmytro Dontsov's Vision.....	100

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XX ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio- economic and socio-political transformations in the 19th – 20th

УДК 94:[334.734:631.115.8]”1985/1995”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi>

Pavlo Korinenko

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Nazar Savytskyi

PhD student, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

e-mail: savytskyin@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Korinenko, P. & Savytskyi, N. (2024) Formation of new organizational and economic structures in ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985 – 1995). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 5-14. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi>

FORMATION OF NEW ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC STRUCTURES IN UKRAINIAN VILLAGES AT THE FIRST STAGE OF AGRARIAN REFORM (1985 – 1995)

Abstract. *The purpose of the article is to outline the formation of new organizational and economic structures in Ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985–1995). The article explores the main directions in the formation of new organizational and economic structures in Ukrainian rural areas, which took place in the mid-1980s to 1990s. It examines both the positive aspects and the challenges of their functioning, as well as the development of relevant legal documents by government bodies.*

Methodology. *The research methodology is based on the principles of historicism, systematization, and a critical approach, using general scientific and specialized methods of historical science. The use of the historical approach allowed for a deeper understanding of the reasons, mechanisms, and consequences of the transition from the collective farm (kolkhoz-sovkhoz) system to organizational and economic structures of a peasant-farmer type. The article notes that, from economic, social, and moral-psychological perspectives, this was a rather complex and ambiguous process. In the initial stage of the reform, new organizational and economic structures in Ukraine's agricultural sector sometimes emerged situationally.*

Conclusions. *The most successful organizational structure was the Collective Agricultural Enterprises (CAE). They were established by members of collective farms and played an important role in stabilizing the moral and psychological environment in the villages. It was noted that without proper financial and material-technical support, they were unable to achieve positive results in rural management.*

It was found that most peasants at that time were not ready for individual farming, and they leased out their land shares. Only a small number of them chose to establish Personal Subsidiary Farms (PSF). At the same time, business structures (large entrepreneurs, banks) had already shown interest in acquiring agricultural land.

Key words: *agrarian reform, laws and government decrees, organizational and economic structures, privatization, land shares*

Павло Коріненко

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Назар Савицький

аспірант, Тернопільський національний педагогічний університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

e-mail: savytskyin@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Коріненко П., Савицький Н. Формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985–1995 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 5-14. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi>

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1985–1995 РР.)

Анотація. У статті досліджуються основні напрями формування нових організаційно-господарських структур в українському селі, що мали місце в середині 1980 – 1990-х рр., з'ясовуються позитивні аспекти і проблемні явища в їх функціонуванні, окреслені напрацювання державними органами відповідних юридичних документів.

Методологія. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та критичному підході, на загальнонаукових та спеціальних методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило глибше зрозуміти причини, механізми та наслідки переходу від колгоспно-радгоспної системи до організаційно-господарських структур селян фермерського типу. В статті відзначається, що з економічного, соціального і морально-психологічного погляду то був досить складний і неоднозначний процес. На першому етапі реформи нові організаційно-господарські структури в аграрному комплексі України інколи виникали ситуативно.

Найбільш вдалою організаційною структурою були Колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Вони створювалися членами колгоспів, відіграли важливу роль в стабілізації морально-психологічної обстановки в селах. Звернено увагу, що без належної фінансової і матеріально-технічної підтримки, вони не змогли досягти позитивних результатів в господарюванні на селі. З'ясовано, що більшість селян в ті роки виявилися не готовими до одноосібного господарювання на землі, свої земельні паї віддавали в оренду. Лише незначна їх кількість стала на шлях створення Особистих підсобних господарств (ОПГ). Разом з тим бізнесові структури (крупні підприємці, банки) уже на ту пору проявили зацікавленість у набутті земель сільськогосподарського призначення.

Висновки. У проведеному дослідженні здійснено комплексний аналіз процесу переходу в аграрному секторі економіки від старих, тобто колгоспно-радгоспних структур - до нових, які базувалися на основі індивідуального господарювання селян на землі. Стаття базується на основі нових нормативно-правових документів, які досить активно готувала Верховна Рада України, уряд і Президент. Використання статистичних матеріалів дозволило розширити уявлення про специфіку і особливості здійснення аграрної реформи на її початковому етапі. У праці розглянуто як здобутки так і проблеми, з якими в ті роки зіткнулися перші фермерські господарства. Висвітлено появу негативних наслідків в соціальному середовищі, складнощі адаптації колгоспного селянства до нових умов праці.

Ключові слова: аграрна реформа, закони і постанови уряду, організаційно-господарські структури, приватизація, паювання.

Постановка проблеми.

Формування нових організаційно-господарських структур в аграрному секторі економіки України з початком перебудови відбувалося в досить складних умовах. Мала місце криза в сільському господарстві, що проявлялося в низькій продуктивності праці селян в колгоспах. Адміністративно-командна система гальмувала будь-які новації щодо надання окремим селянам із земельних фондів колгоспів і радгоспів земельних угідь для одноосібного господарювання.

Із проголошенням незалежності України реформування аграрного сектору відбувалося в нових умовах. В аграрній політиці було визначено новий курс на перехід від крупнотоварного виробництва сільгосппродукції до дрібнотоварного. В основу такого переходу покладено не економічні розрахунки, а політичну доцільність. Такий, по суті, революційний процес не міг відбуватися безболісно, без тимчасових втрат у виробництві сільгосппродукції. Формування

нових організаційно–господарських структур, їх перші кроки в агровиробництві закладали основу безповоротності до колгоспно-радгоспної системи. Наступні роки функціонування аграрного сектору економіки мали підтвердити цю вимогу часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Задекларована проблематика певною мірою вже вивчалася науковцями. Зокрема, А. Третяк досліджував земельні відносини під кутом зору їх впливу на ефективність сільгоспвиробництва, Він чітко розмежовував їх складові частини, а саме: землеволодіння, землекористування і землерозпорядження¹. С. Падалка, чи не вперше, практично по свіжих слідах, охарактеризував процес появи і функціонування таких нових організаційно-господарських структур, як Особисті селянські господарства (ОСГ) і Особисті підсобні господарства (ОПГ). Чимало уваги приділив проблемі їх ефективності на першому етапі аграрної реформи.² Н. Саблук здійснив екскурс у минуле аграрної політики України та зробив певні припущення щодо основних напрямів її проведення на найближчу перспективу.³ П. Панченко досить критично підійшов до з'ясування причин втрат в аграрному секторі економіки з початком функціонування нових організаційно-господарських структур, висловив свої думки щодо їх подолання.⁴ Опубліковано чимало наукових досліджень в наукових збірниках.⁵ Попри певні наукові досягнення у вивченні проблеми, все ж її окремі сегменти потребують більш глибокого аналізу і узагальнень.

Мета статті.

Враховуючи це, метою статті є створення начерку формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985 – 1995 рр.) При цьому висвітлення цього процесу буде здійснюватися об'єктивно, без прикрас, чи то надмірних критичних суджень.

Виклад основного матеріалу.

На середину 1980-х рр. в аграрному секторі економіки України функціонувала адміністративно-командна система. Управління сільськогосподарським виробництвом здійснювалося чисельними партійними і державними структурами.

Власником усіх земель, зокрема і, сільськогосподарського призначення, була держава. Колгоспи і радгоспи були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Виробники сільськогосподарської продукції були лише користувачами земельних угідь. Присадибні земельні ділянки колгоспників і робітників радгоспів виконували в державі роль страхових продовольчих фондів а також повинні були забезпечувати на мінімальному рівні потреби сімей колгоспників продуктами харчування Матеріальні стимули для колгоспників були на мінімальному рівні, а в окремих випадках і, зовсім не застосовувалися.

Продуктивність праці в аграрному секторі економіки залишалась на низькому рівні, продовольча проблема в країні ставала дедалі гострішою. Наступила криза. Спроби партійно-державної номенклатури здолати кризу адмініструванням шляхом утворення нових управлінських структур, об'єднання і роз'єднання колгоспів, примусового вилучення у колгоспників частини земель їх присадибних ділянок позитивних результатів на давали.

За таких обставин керівництво країни з початком перебудови було вимушене стати на шлях удосконалення, надання нового імпульсу функціонуванню колгоспно-радгоспної системи. При цьому передбачалося зберегти існуючу форму власності на землю. В основу такої політики покладено, хоч і доволі обмежено, принцип урахування матеріальної зацікавленості виробників сільськогосподарської продукції, підвищення для колгоспів закупівельних цін на зерно, м'ясо, молоко, списання фінансової заборгованості колгоспів тощо.

1 Третяк А. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні. К, 2002.

2 Падалка С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009). К., 2010.

3 Саблук Н. Аграрна економіка і політика в Україні.: підсумки минулого та погляд у майбутнє Науково-популярні нариси у трьох томах. Т.2. К, 2001.

4 Панченко П. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х рр. *Український історичний журнал*.1992. № 1.

5 Лупенко Ю., Саблук П., Месан В. Результати і проблеми реформування сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2014. №7; Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. 1991 – 1998 рр. К., 1999; Кульчицький С. Ринкові реформи в сільському господарстві. *Український селянин*. Вип. 8. 2001.

У цьому ж контексті потрібно розглядати і рішення уряду про створення «виробничих об'єднань», на які покладалося завдання підвищити спеціалізацію з виробництва і переробки сільгосппродукції. Вони об'єднували землі колгоспів і радгоспів, підприємства харчової промисловості. Так було започатковано утворення Агропромислових комплексів (АПК). У кінцевому результаті вони об'єднали виробників і переробників сільгосппродукції та машинобудівних заводів.

Від 1985 р. вищезначені новації призвели до змін й у системі управління агропромисловим комплексом. Адміністративні заходи управління сільськогосподарським виробництвом поступово заступали такі дії, що все більше долучались керівники районів, колгоспники до реалізації нових напрямів управлінських структур. Мало місце створення спеціальних тимчасових комісій, яким було надано право розглядати питання щодо створення підсобних господарств на підприємствах та надання їм у користування земель.

Тоді ж розпочалася робота з підготовки нового Примірного статуту колгоспу. Він був прийнятий четвертим Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р. На відміну від попереднього статуту, колгоспи визначалися уже не як суспільна форма соціалістичної власності, а як кооперативна.

У 1985 р. визнано можливим розвивати на селі альтернативні форми господарювання: надання земель сільськогосподарського призначення в оренду, задекларовано право на утворення окремо від колгоспу сільгоспкооперативів. По суті, то були перші кроки до запровадження нового фермерського напрямку в аграрному секторі, тобто індивідуального господарювання селян на землі. У найближчі кілька років орендним підрядом оброблялося майже 1/3 орних земель, зокрема, в Черкаській й області було 150, Дніпропетровській – 560 орендних колективів. У Житомирській області колгосп ім. Худолія Радомишльського району передав в оренду 440 га земель. У Бериславському районі Херсонської області 6 членів орендного колективу обробляли 1 464 га землі⁶.

Новий імпульс для господарювання на селі отримала така форма, як індивідуальний підряд окремих членів колгоспу. Це було свідченням того, що у роки перебудови колгосп як єдино можлива організаційно-господарська структура виробництва сільгосппродукції поступово втрачав свою монополію.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачало необхідність створення нового господарського механізму управління, долучення до вирішення цієї проблеми широкого кола фахівців-аграрників. Ці завдання передбачалося вирішувати на основі законів «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність».

16 липня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. У цьому документі вперше відзначалось, що держава забезпечує захист усіх форм власності. Це положення конкретизувалось у законі «Про економічну самостійність УРСР» (3 серпня 1990 р.)⁷. Відтепер держава гарантувала рівноправність усіх форм власності. Передбачалося, що таке законодавче підґрунтя буде сприяти появі на селі відповідних організаційно – господарських структур. Вони повинні були функціонувати на рівних правах з колгоспами і радгоспами. Однак, в умовах загальної приватизації, яку належало здійснити в найближчі роки ліквідація колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі була неминучою. Питання було лише в тому, як і в які терміни та проблема буде вирішуватися. В цьому ж ключі слід розглядати основні положення Земельного Кодексу УРСР 1990 р. У його засадничих положеннях простежується чітка тенденція щодо створення належних умов для ведення одноосібного селянського господарства. Селянський двір, сім'я ставали первинною ланкою організаційно-господарської структури. Міцність цієї ланки гарантувалася тим, що земля для ведення сільського господарства їм надавалась у довічне успадковане володіння. Одночасно ця норма відкривала дорогу для появи багатуокладності у сільськогосподарсько-

⁶ Панченко П., Мельник Ю., Вергунов В. Аграрна історія України. К., 1997. С. 451.

⁷ Аграрна реформа в Україні. К., 1996. С.17.

му виробництві. Земельний кодекс визначав граничні норми наявності землі: в одноосібному господарстві – до 20 га., для городництва – до 0, 12 га, для дач – до 0, 06 га. Суб'єктами господарювання на землі мали виступити колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), кооперативи, селянські фермерські господарства, особисті підсобні господарства (ОПГ). Районні ради народних депутатів відтепер ставали єдиним розпорядником земель на території району. За державою зберігалось право власності на землі, окрім тих, що передані у колективну і приватну власність, а також право передавати належні їй землі в оренду⁸.

Постанова «Про земельну реформу» (грудень 1990 р.) передбачала трансформацію колгоспів і радгоспів у більш гнучкі організаційно-виробничі структури, які повинні були з'явитися на основі перерозподілу земель з одночасною передачею їх селянам у приватну власність а також у користування підприємствам і організаціям. В постанові було чітко визначено початок земельної реформи – 15 березня 1991 р.⁹

На 1991 рік – час проголошення незалежності України, колгоспи, радгоспи, міжгосподарські об'єднання використовували 93,7 % сільгоспугідь. У присадибних господарствах колгоспників було 5, 8 % земельних угідь¹⁰. З цих пір основна увага у реформуванні організаційно – господарських структур в аграрному секторі економіки буде приділятися формуванню законодавчої бази для нових суб'єктів господарювання на землі.

Аграрна реформа розпочалася у 1991 р. З огляду на цей досить масштабний проект належало завершити перехід до фермерського господарювання на селі. Однак, особливо на першому етапі реформи, який тривав до середини 1990-х рр., постала проблема одночасно із створенням належних умов для діяльності нових суб'єктів господарювання посилити організаторські функції держави, її підрозділів згори і донизу. Вони мали перебрати на себе функції локомотива, ініціатора, визначальника темпів реформи, її послідовності. В тих конкретно-історичних умовах, коли одна система організаційно-виробничих структур ламалася, відходила у небуття, пускати все на самоплив було небезпечно. З огляду на цю обставину, можемо говорити про якби повернення до адміністративно-командної системи управління сільськогосподарським виробництвом. Однак, різниця була в тому, що по-перше, на цьому етапі воно мало чітку економічну спрямованість; по-друге, її дія була обмежена в часі. На горизонті уже проглядалися контури нових, щоправда ще доволі кволих, організаційно-господарських структур. Через їх відсутність або малоспроможність уряд взяв ініціативу у свої руки і за короткий час видав понад 20 нормативно-правових документів, мета яких була прискорити хід аграрної реформи. Кінцевим результатом реформи, як це впливало із ухвалених документів, мали стати ліквідація колгоспно-радгоспної системи з суспільною формою власності й запровадження приватної форми власності окремих юридичних і фізичних осіб.¹¹

Шлях до реалізації цього надскладного завдання був не зовсім продуманим щодо економічних і соціальних наслідків. Держава без будь-якої компенсації експропріювала землі у колгоспів, що згубно вплинуло на обсяги товарного виробництва продукції сільського господарства. Землі, що до того були у користуванні колгоспів, передавалися новим виробникам сільгосппродукції не у власність, а в оренду. Ця обставина призводила до банкрутства колгоспів, дещо гальмувала правове оформлення відповідних організаційно-господарських структур на селі¹².

З метою надання фермерському рухові (наступна після ліквідації колгоспів і радгоспів організаційно-господарська структура) селян хоч якоїсь організованості й сприяння фермерам у налагодженні господарювання на землі, восени 1991 р. уряд (схоже ситуативно) оголосив про створення на базі колгоспів нової організаційно-господарської структури – асо-

8 Збірник указів Президента України. 1994. Вип. 4. С. 122–124.

9 Аграрна реформа в Україні. К., 1965. С. 17.

10 Баран В. Даниленко В. Поглиблення кризи колгоспного ладу // Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, С. 485.

11 Там само.

12 Земельні відносини в Україні. Збірник теоретико-аналітичних матеріалів 1991–2010 / ред. В. Горбулін. К., 2010. С. 11.

ціацій сільгоспвиробників. Поява цієї організаційно-господарської структури мала надати колгоспникам право вибору своєї сільськогосподарської діяльності, полегшити вихід селян із колгоспів з певною земельною часткою і заснувати своє одноосібне селянське (фермерське) господарство. Для цього уряд зобов'язав колгоспи виділити 7 – 10% земель, перевести їх у землі запасу і звітти члени асоціацій (вчорашні колгоспники) повинні були їх отримувати для заснування свого господарства. Упродовж 1991 – 1992 рр. у такий спосіб було відібрано у колгоспів 4 млн. га землі й почали обробляти 18 тис. фермерів¹³.

Депутати Верховної Ради України оперативно підготували і ухвалили Закон України «Про селянське (фермерське) господарство (грудень 1991 р). Цим документом передбачалося утворення із земель колгоспів спеціального земельного фонду. Такі землі мали надаватися безкоштовно у приватну власність у межах паю. Додаткові земельні угіддя фермер міг взяти в оренду на умовах користувача. За плату державі фермер міг взяти у приватну власність ту частку (пай), яка не перевищувала в конкретній місцевості середній земельний пай.

Цей закон започаткував розробку пакету нормативно-правових документів, спрямованих на вироблення концептуальних принципів земельної реформи. Це була альтернатива колгоспній формі господарювання на землі й вона визнавалася рівноправною з державною, колективною та орендною формами господарювання.

У лютому 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Він визначав правові, економічні та організаційні умови діяльності КСП, був базовим для розгортання деколективізації сільського господарства. В ньому встановлювалася колективна власність на землю (в колгоспах була колгоспно-кооперативна при збереженні державної власності на землю). Засновники КСП задля збільшення розмірів землекористування мали право орендувати землі (паї) вчорашніх членів колгоспу.¹⁴ До речі, засновниками КСП могли бути лише 10-12 вчорашніх членів колгоспу, зокрема, голова колгоспу, головний агроном, головний бухгалтер, бригадир тракторної бригади, бригадир рілничої бригади, зоотехнік, окремі механізатори та інші. Принагідно нагадаємо, що в ході колективізації сільського господарства засновниками колгоспу були усі працездатні мешканці села. Землі сільськогосподарського призначення у засновників КСП, окрім їхніх власних паїв, не були їх власністю, а лише орендованою у колгоспників. Нерухоме майно колгоспу (трактори, комбайни, автомобілі, сільгоспзнаряддя тощо) вони мали викупити (у грошовому вимірі) в односельчан-пайовиків нерухомого майна.

З метою прискорення трансформації в аграрному секторі економіки і виводу його із кризового стану, уряд України упродовж 1992 – 1993 рр. ухвалив три Декрети: «Про приватизацію земельних ділянок», «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі». Спираючись на ці документи, районні ради народних депутатів розпочали роботу з формування і встановлення земельних меж територій сільських рад. Відтепер сільські ради отримали можливість регулювати рух земель на своїй території, прогнозувати їх використання з найбільшою вигодою для мешканців села. Цьому також мали сприяти такі нормативно-правові документи, як Сертифікат на право на земельну частку (пай) і Книги реєстрації земельних паїв, що були заведені у 1995 р.

Виникає питання: чи впоралась держава, її організаційно-господарські структури на першому етапі аграрної реформи з логістикою її проведення? Однозначної відповіді на це запитання не має і не може бути. Мусимо враховувати масштаби об'єкту реформування (понад 20 млн. га орних земель, десятки тисяч технічних засобів з обробітку землі й догляду за тваринами, мільйони поголів'я ВРХ, свиней, птиці та ін.), новизну поставлених завдань, брак фахових кадрів, відсутність теоретичного обґрунтування аграрної реформи, обмеженість фі-

¹³ Третяк А. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. К., 2002. С. 174-177.

¹⁴ Падалка С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки. (1991-2009). К., С. 293.

нансових ресурсів і, насамкінець, кризовий стан всього народногосподарського комплексу України.

Попри ось такі реальні проблеми, уряд досить оперативно в першу чергу вирішив проблему роздержавлення земель і майна колгоспів та радгоспів. Відповідні урядові структури провели інвентаризацію майна і земель колгоспів і радгоспів на предмет їх використання, здійснили реєстрацію селян, які бажали організувати фермерське господарство або ж розширити особисте підсобне господарство. Оскільки держава була на той час єдиним власником земель, то їх перерозподіл з погляду організаційно-адміністративних можливостей не спричинив для неї будь-яких проблем. Хоча уже тоді виникали питання щодо того, як у суспільстві ставилися до свого найціннішого багатства – землі, оскільки з боку окремих бізнесменів мала місце тенденція ставлення до землі не як об'єкту господарювання, а як до об'єкту власності. На думку реформаторів, аграрна реформа в сукупності своїх завдань мала досить ефективно стимулювати сільськогосподарське виробництво.

Водночас уряд допустив непослідовність і зволікання щодо вирішення другого, можна сказати, магістрального завдання аграрної реформи – приватизації (паювання) уже роздержавленої землі, майна колгоспів і радгоспів. Цей процес затягнувся на декілька років. Про відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення ми не говоримо, оскільки він, хоч і був необхідний, але зважаючи на певні причини (тотальне несприйняття тогочасним суспільством такого економічного курсу) на першому етапі реформи, так і не наступив. Зауважимо, що ось ці недореалізовані, або ж нереалізовані державними організаційно-господарськими структурами завдання аграрної реформи на той час і на перспективу будуть мати негативні наслідки в соціально-економічному житті суспільства.

Масштабне роздержавлення і приватизація майна та земель колгоспів радгоспів розпочалося з 15 травня 1992 р. Фермерський рух селян набирив обертів. У 1992 р. було зареєстровано 2098 господарств.¹⁵ Ставало вочевидь, що подальше зволікання щодо кардинальної зміни в земельних відносинах загрожувало продовольчій безпеці країни. Найперше, на чому варто наголосити, це те, що в добровільно-примусовому порядку відбувався перехід більшості земель колгоспів через процедуру паювання земель до КСП. Безпосередніми виконавцями цього завдання були самі ж керівники колгоспів та радгоспів. Таким чином усувалася проблема їхнього можливого протистояння деколективізації. До того ж вони мали чималі майнові паї і були економічно зацікавлені в таких кроках із здійснення реформи. І ще одна досить суттєва сторона проблеми полягала в тому, що в такий спосіб мав відбутися цивілізаційний перехід від колгоспного до фермерського типу господарювання на землі.

На практиці сталося так, що перетворення колгоспів в КСП, а це в окремих регіонах України був довготривалий процес, виявився досить болючим для економічного стану держави. Загалом сільське господарство України опинилося ще в більшій кризі, ніж воно було до початку деколективізації, понад 90 % КСП на кінець 1990-х рр. стали збитковими.

Президент України, Верховна Рада у терміновому порядку напручувували нові документи, реалізація яких повинна була зупинити кризу. Логічним і до того ж пріоритетним напрямом у цьому стало вирішення другого завдання аграрної реформи – розпаювання колгоспних земель. У 1992 р. цю роботу завершили близько 4 тис. колгоспів¹⁶. Це означало, що селянам поверталися землі, які у них були відібрані в ході колективізації сільського господарства. Зауважимо, що в західних областях України ще пам'ятали межі земель, що належали їх родинам, тому в окремих випадках з боку нових власників була спроба отримати саме ті землі. Однак на практиці це було нереально. Реальністю і спільним для всіх регіонів України було те, що, оскільки під час колективізації у 1930 – і рр. в УСРР і у 1940 – рр. в західних областях України землю у них відібрали без оплати, то тепер її повертали також без оплати¹⁷.

15 Саблук Н. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Т.2. К.: ННЦ ІАЕ, С. 138 – 140.

16 Кульчицький С. Ринкові реформи в сільському господарстві. *Український селянин*. 2001. Вип. 8. С.16.

17 Лупенко Ю., Саблук П., Месан В. Результати і проблеми реформування сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С.27.

У 1992 р. паралельно з розпаюванням земель одночасно почався вихід із колгоспів їх керівників та рядових колгоспників. Керівники колгоспів ставали засновниками КСП на основі сертифікатів на право володіння земельним паєм. Інші, а їх буде більшість, дещо розширивши свою земельну ділянку, будуть вести одноосібне селянське господарство. Їм була надана можливість добрати додатково до своєї присадибної ділянки у межах свого паю 1 – 1.5 га землі. Більш активно на таких засадах процес заснування одноосібних господарств відбувався в західних областях України. В Тернопільській області їх було утворено 184 тис., Волинській – 141 тис. Івано-Франківській – 109 тис, Чернівецькій – 115 тис, Закарпатській – 96 тис. У східних і центральних областях активніше утворювалися фермерські господарства, особисті селянські господарства – лише в незначній кількості¹⁸.

З 1992 р. селяни отримували державні акти, які засвідчували право власності на конкретну частку (пай) землі в своєму селі. Їх отримали 6 692 тис. громадян і 72 КСП.¹⁹ Це було по суті революційним переворотом в економічному, соціальному і морально-психологічному вимірах. Хоч на ту пору ще не було завершено проведення кадастрової оцінки земель, все-таки наявність паю змінювала матеріальне становище селянина, принаймні в недалекій перспективі. Селяни це добре усвідомлювали. Земельний і майновий паї змінювали соціальне становище селянина. З одного боку, він втрачав роботу в колгоспі, а значить і прибуток, але міг розраховувати на значно більші статки, господарюючи одноосібно. Як це не дивно, а мабуть, то було закономірно, що в морально-психологічному стані у частини селян мала місце розгубленість, навіть розпач, більшість із них, не маючи власного досвіду такого господарювання, сільськогосподарської техніки, не проявляли готовності до одноосібного господарювання на землі. Можливо, це і стане тією причиною, через що розпаювання колгоспних земель розтяглося майже на 10 років.

З метою прискорення цього процесу уряд видав Декрет «Про приватизацію земельних ділянок» (грудень 1992 р.). При районних радах народних депутатів були створені спеціальні структури, які на практиці надавали селянам власників паїв адміністративно – правову допомогу.

У 1994 р. Президент України видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення аграрної реформи». Ним передбачалася зміна пріоритетів у реформуванні земельних відносин, зокрема, перехід від адміністративного вилучення земель у колгоспів і надання їх громадянам для створення особистих селянських господарств – до початку паювання земель КСП. Це означало, що об'єктом реформування ставав увесь земельний фонд, а не тільки землі, що були вилучені із земель колгоспів. Згідно з цим Указом, засновники КСП отримали право приватної власності. Реальним наслідком дії цього указу Президента було те, що суттєво прискорився процес утворення фермерських господарств. Їх кількість сягала 16 тис.²⁰

Висновки.

Таким чином, у 1985 р. з початком перебудови мали місце певні трансформації і у системі земельних відносин. До них можемо віднести рішення про організацію підсобних господарств на підприємствах, мешканці міст отримали право на дачні земельні ділянки, набули чинності правові документи щодо запровадження альтернативних форм господарювання на землі: фермерських господарств, кооперативів. Реальними ставали орендні відносини. Орендодавцями земель виступали колгоспи і радгоспи. Чимало селянських сімей почали переходити на таку форму господарювання на землі, як сімейний підряд. Усі названі новації доби перебудови означали, що колгоспне виробництво хоч і втрачало монополію на виробництво сільгосппродукції і монопольне право на користування державною землею все ще бачилося таким, що його належало зберігати.

18 Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні /Хвесик М., Голян В., Крисак А. К., 2008. С. 115.

19 Третяк А. Третяк А. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні. К, 2002. С. 182.

20 Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. 1991–1998 рр. К., 1999. С. 144.

Найскладнішою проблемою, що постала на завершальному етапі перебудови і в перші роки Незалежності України в трансформації земельних відносин і відповідно здолання старих організаційно-господарських структур і методів їх управління аграрним сектором економіки була проблема визнання права громадян на приватну власність загалом, і на землю зокрема. Початком її вирішення стала «Декларація про державний суверенітет України» і Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

Верховна Рада України створила законодавчу базу для проведення аграрної реформи. На законодавчому рівні були визначені три найважливіші напрями: роздержавлення земель і майна колгоспів, паювання земель і майна колгоспів серед членів колгоспів і запровадження орендних відносин. Саме в такій послідовності вона відбувалася. Проблема була лише в тому, що часові відрізки в ході реалізації її основних напрямів були не пропорційно реалізовані. До того ж, на першому етапі реформи реформатори дещо спрощено підійшли до проблеми перерозподілу земель (у колгоспів відібрати і, то досить швидко, і селянам роздати). З першою частиною трансформації держава справилася, Щодо розподілу (паювання) земель між новими сільгоспвиробниками, то проблема була в тому, що заснування нових організаційно-господарських структур і налагодження їх функціонування виявилось значно складнішим, ніж про те мали уяви розробники аграрної реформи. Схоже, що не враховувався ними належним чином і людський фактор.

З іншого боку, цей процес супроводжувався намаганням зберегти радянські підходи до управління, що призводило до сповільнення темпів реформування аграрного сектору економіки. Бюрократичні перепони перешкоджали ефективному функціонуванню нових господарських структур. Мали місце також помилки, допущені в процесі паювання землі та майна колгоспів, що призводило до конфліктів між власниками та ускладнювало ефективне використання землі.

На початок 1996 р. завершився перший етап аграрної реформи, головним її підсумком стало роздержавлення землі та передача її у власність (паї) фізичних та юридичних осіб. Було зліквідовано 9.5 тис. колгоспів, або 98 % їх загальної кількості. На їх базі створено КСП, спілки селян і кооперативи. На 2000 – рік 10 млн селян, що становило 80.4 % від загальної кількості стали власниками землі. Селяни отримали у власність 38.6% земель. Асоціації виробників сільгосппродукції і КСП на першому етапі аграрної реформи послужили містком для переходу від колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі до господарств фермерського типу. Тим не менше, започаткована аграрна реформа стала важливим етапом на шляху до створення ефективної і стійкої аграрної економіки в Україні.

References:

1. *Ahrarna reforma v Ukraini [Agrarian Reform in Ukraine]*. (1996). Kyiv. [in Ukrainian]
2. Baran, V. & Danylenko, V. (2006). Pohlyblennia kryzy kolhospnoho ladu [Deepening the Crisis of the Collective Farm System]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Kyiv, 2. [in Ukrainian]
3. *Istoriia Ukrainy v dokumentakh, materialakh i spohadakh ochyvidtsiv: Ahrarna reforma v Ukraini [History of Ukraine in Documents, Materials, and Eyewitness Accounts: Agrarian Reform in Ukraine]*. (1991) Kyiv. [in Ukrainian]
4. Khvesyuk, M., Holian, V. & Krysak, A. (2008). Instytutsiini transformatsii ta finansovo-ekonomichne rehuliuвання zemlekorystuvannya v Ukraini [Institutional Transformations and Financial-Economic Regulation of Land Use in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
5. Korinenko, P. (2022) Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskykh selian. Pohliad kriz viky [The Land Issue in the Historical Fate of Ukrainian Peasants: A View Through the Ages]. Ternopil. [in Ukrainian]
6. Kulchytskyi, S. (2001) Rynkovi reformy v silskomu hospodarstvi [Market Reforms in Agriculture]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 8 [in Ukrainian]

7. Lupenko, Yu., Sabluk, P. & Mesan V. (2014) Rezultaty i problemy reformuvannia silskoho hospodarstva v Ukraini [Results and Problems of Agricultural Reform in Ukraine]. *Ekonomika APK [Economy of the agro-industrial complex]*, 7 [in Ukrainian].
8. Novi zakony Ukrainy [New Laws of Ukraine]. (1991) *Vypusk pershyi [First Edition]*. [in Ukrainian]
9. Padalka, S. (2010) Pryvatyzatsiia v Ukraini: pershi pidsumky ta uroky (1991–2009) [Privatization in Ukraine: First Results and Lessons (1991–2009)]. Kyiv. [in Ukrainian]
10. Panchenko, P., Melnyk, Yu. & Verhunov V. (1997) Ahrarna istoriia Ukrainy [Agrarian History of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
11. Sabluk, P. (2001) Ahrarna ekonomika i polityka v Ukraini: pidsumky mynuloho ta pohliad u maibutnie [Agrarian Economy and Policy in Ukraine: Past Results and a Look to the Future]. Kyiv, 2. [in Ukrainian]
12. *Sotsialno-ekonomichni problemy reform v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy. 1991–1998 rr. [Socio-Economic Problems of Reforms in the Agro-Industrial Complex of Ukraine. 1991–1998]* (1999). Kyiv. [in Ukrainian]
13. Tretiak, A. (2002) Istoriiia zemelnykh vidnosyn i zemleustrii v Ukraini [History of Land Relations and Land Management in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
14. *Zbirnyk ukaziv Prezydenta Ukrainy [Collection of Decrees of the President of Ukraine]*. (1994). [in Ukrainian]
15. *Zemelni vidnosyny v Ukraini [Land Relations in Ukraine]*. (2010) [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 18.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.09.2024

УДК9 323.363-051

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kotelnytskyi>

Nazar Kotelnytskyi

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Law Chernihiv Institute of Information, Business and Law Academician Y. Bugai International Scientific and Technical University, Chernihiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

E-mail: subton7@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kotelnytskyi, N. (2024) Agrarian policy of the land liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 1980s. XIXth. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 32, 15-25. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kotelnytskyi>

AGRARIAN POLICY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF LEFT BANK UKRAINE IN THE 1980s. XIXTH

Abstract. Purpose. *The article examines the agrarian policy of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 80s of the 19th century. The purpose of the proposed work is to find out, based on the analysis of historical primary sources, some of which are being introduced to international scientific circulation for the first time, the main components of the indicated direction in the ascetic activity of the opposition aristocratic front of the region at the stage of the 80s of the XIX century.*

Conclusion. *The author came to the conclusion that in the 80s of the XIX century. the attitude of the opposition aristocratic front of northern Ukraine to the agrarian issue has changed significantly compared to previous periods. Already in 1881 liberal citizens of the region boldly declared not only the need for a substantive consideration of the concept of municipalization of the land fund of the Chernihiv province as a leading tool for providing the peasant society with private land allotments, but also proposed a specific financial and economic model for the practical implementation of this idea. Let us emphasize the fact of the partial victory of the Zemstvo liberals over the Russian autocracy in the field of tax and fiscal policy. Thanks to the ascetic efforts of the oppositionists, who persistently sent petitions to the supreme authority for the cancellation or significant reduction of ransom payments of the temporarily obligated peasantry, the indicated fiscal fees were radically reduced by the personal will of Emperor Alexander III. Congresses of farmers of the Chernihiv province, which were held with the support and patronage of the Zemstvo opposition of the region, were of great importance for the development of the agricultural sector of the economy of the Northern Left Bank. The mentioned forums became not only bodies of coordination and management of agricultural production development processes, but also a scientific-methodological and consultative-advisory institute for the advancement of agricultural science in the region. A significant achievement of the Zemstvo liberals was the founding and creation of the Chernihiv Agricultural Society. The organization became a popular public association, which was also engaged in demonstrating leading international experience in the field of agricultural production at the level of technologies and tools. In general, we can state that in the 80s of the XIX century. the agrarian policy of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine was significantly transformed and was based on the search for various options for the progressive evolution of the field of agricultural production and the society of peasant communities.*

Key words: *Zemstvo Liberal Party, Northern Ukraine, agrarian policy, agriculture.*

Назар Котельницький

кандидат історичних наук, доцент кафедри права, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая м. Чернігів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

E-mail: subton7@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Котельницький Н. Аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 15-25. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kotelnytskyi>

АГРАРНА ПОЛІТИКА ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 80-Х РР. XIX СТ.

Анотація. Мета статті. *У статті досліджено аграрну політику земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст. Метою пропонованої праці є з'ясування на основі аналізу історичних періоджерел, частину з яких уперше введено до наукового обігу, основних складників вказаного напрямку в подвизницькій діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону в 80-х рр. XIX ст.*

Висновки. *Автор прийшов до висновку, що у 80-х рр. XIX ст. ставлення опозиційної аристократичної фронди*

Північної України до аграрного питання, порівняно з минулими періодами суттєво змінилося. Вже у 1881 р. ліберальні земці регіону сміливо заявили не тільки про необхідність предметного розгляду концепції муніципалізації земельного фонду Чернігівської губернії як провідного інструменту забезпечення селянського соціуму приватними земельними наділами, а й запропонували конкретну фінансово-економічну модель практичної реалізації цієї ідеї. Наголосимо на факті хоча й частковій, але все ж перемогі земських лібералів над російським самодержавством у сфері податкової та фіскальної політик. Завдяки подвижницьким зусиллям опозиціонерів, які наполегливо надсилали клопотання до верховної влади про відміну або суттєве зниження викупних платежів тимчасовозобов'язаного селянства, вказані фіскальні збори були радикально зменшені особистою волею імператора Олександра III. Важливе значення для розвитку аграрного сектору економіки Північного Лівобережжя мали з'їзди сільських господарів Чернігівської губернії, які проводилися за підтримки і патронату земської опозиції краю. Згадані форуми стали не тільки органами координації та управління процесами розвитку сільськогосподарського виробництва, а й науково-методологічним та консультативно-дорадчим інститутом поступу аграрної науки у регіоні. Вагомим досягненням земських лібералів стало заснування та створення Чернігівського сільськогосподарського товариства. Організація стала популярним громадським об'єднанням, яке займалось і демонстрацією провідного міжнародного досвіду з аграрного виробництва на рівні технологій та знарядь праці. Загалом стверджуємо, що у 80-х рр. XIX ст. аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України значно трансформувалася і ґрунтувалася на пошуках різних варіантів прогресивної еволюції сільськогосподарського виробництва і соціуму селянських громад.

Ключові слова: земська ліберальна партія, Північна Україна, аграрна політика, сільське господарство.

Постановка проблеми.

Історія земського ліберального руху, зокрема на півночі Лівобережної України, продовжує залишатися актуальною, але вкрай малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки. Особливо це стосується формування та практичної реалізації соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди Північної України. В умовах побудови вже нової української державності та пошуків оптимальної моделі економіки країни у контексті екзистенційних загроз вивчення історичного досвіду політики земського лібералізму в аграрному секторі може стати достатньо повчальним для сучасної української дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В українській історіографії і до цього часу немає комплексного, спеціалізованого дослідження, яке було б присвячене історії українського земського лібералізму хоча б на регіональному рівні. Є лише кілька праць загального характеру, у яких виключно опосередковано згадуються головні віхи політичної діяльності ліберальних земців українських губерній у контексті визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст¹. Цілий комплекс інших проблем історії земського ліберального руху та напрямів його діяльності в Україні залишаються маловідомими та малодослідженими, що й обумовлює наукову новизну пропонованої статті.

Сказане у повній мірі стосується й економічної програми опозиційної аристократичної фронди краю, органічною частиною якої є політика опозиційної течії у галузі сільського господарства. Автор цих рядків вже зробив декілька кроків у справі вивчення аграрної політики земського ліберального руху Північного Лівобережжя у 70-х рр. XIX ст., прийшовши до аргументованих висновків про те, що аграрне питання до середини 70-х рр. XIX ст. не займало провідного місця у діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону. Лише у другій половині 70-х рр. XIX ст. нами були зафіксовані перші зміни у «статичному» відношенні ліберальних земців до вказаної проблематики².

Однак залишається недослідженим питання про головні імперативи політики земської ліберальної партії краю щодо сільського господарства у 80-х рр. XIX ст.

Мета статті.

Відтак метою пропонованої публікації є з'ясування основних складників аграрної політики земської опозиції Північної України у 80-х рр. XIX ст. на основі аналізу історичних першоджерел, частину з яких уперше введено до наукового обігу.

1 Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX - початок XX століття). Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 2000. 16 с.; Мойсієнко В. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 - 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

2 Котельницький Н. Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2020. Серія: Історія. Вип. 33. С.16 - 23; Котельницький Н. Політика земської ліберальної партії північної України у галузі сільського господарства (70рр.XIXст.). *Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки*. 2023. №1. С.100 - 110, та інші.

Що ж стосується використання наукових дефініцій – «Північна Україна», «північ Лівобережної України», «Північне Лівобережжя», «українське Полісся», «Сіверщина», то під цими історико-географічними та історико-етнографічними термінами, які є великою мірою синонімічними, ми розуміємо сучасні території Чернігівської, півночі Київської та північно-західної частини Сумської області, землі яких були визначними осередками української державності у минулому.

Виклад основного матеріалу.

На початку 80-х рр. XIX ст. ставлення представників земського лібералізму Сіверщини до аграрного питання суттєво змінюється.

Так, наприклад, 8 серпня 1881 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання розглянуто питання про проблеми економічного побуту населення повіту. Від ліберальної партії у зборах з промовою виступив Н. Волк-Карачевський, який репрезентував візію політичної сили щодо порушеного питання спеціально підготовленою профільною запискою. Представник земської опозиції констатував факт того, що абсолютна більшість колишніх селян-кріпаків та так званого «малоросійського козацтва» страждають від дефіциту земельного фонду і достатньою мірою не забезпечені власними наділами. Ситуацію ускладнює і те, що значна частина колишніх поміщицьких селян фігурують в офіційній статистиці у групі так званих «дворових людей», інформації про землеволодіння та землекористування якої критично мало. Поступ капіталістичних відносин у сфері сільського господарства вимагає від прогресивної громадськості звернути пильну увагу на економічну долю тимчасовозобов'язаних селян у провінції.

Після цього Н. Волк-Карачевський оприлюднив зміст підготовленої записки, в якій були викладені конкретні ініціативи земських лібералів щодо реформування економічного побуту звільненого від кріпацтва селянства. Земська опозиція запропонувала: 1. створити на фінансових рахунках бюджетів виконавчих органів земського самоврядування – губернських та повітових земських управ профільні капітали, за допомогою яких земські інституції як виборні громадські установи зможуть придбати у приватних власників земельні фонди краю, які спочатку будуть акумульовані як муніципальне володіння земських управ, а потім поступово будуть продані громадам, де проживають безземельні та малоземельні селяни за дисконтними цінам, але з зарахуванням комерційного відсотку від продажів ресурсів до бюджетів губернського і повітових земств; 2. селянським громадам, які мали обігові кошти, пропонувалось розмістити їх на банківських рахунках інститутів земського самоврядування, щоб за допомогою цих ресурсів земські управи могли розвивати селянські кустарні промисли як якісну альтернативу землеволодінню та відповідному товарному виробництву; 3. за допомогою Чернігівського губернського земства офіційно звернутися до Уряду Російської імперії з клопотанням про заснування особливого державного фонду, який буде усіляко сприяти та допомагати селянству держави у справі розвитку ремесла і промислів, що у кінцевому результаті повинно призвести до появи стратегічно важливої галузі промислового виробництва у країні.

Після гострих, дебатів обговорення пропозицій ліберальних земців, Борзнянське повітове земське зібрання мінімальною більшістю голосів відхилило оприлюднені ініціативи, посилаючись на те, що запропоновані Н. Волк-Карачевським заходи вже обговорюються у колах Чернігівського губернського земства³.

На наш погляд, відмова Борзнянського повітового земства від ухвалення запропонованих прогресивними аристократами заходів щодо поліпшення умов економічного побуту селянства була пов'язана з тим, що члени опозиційної аристократичної фронди фактично пропонували почати процеси суцільної муніципалізації активів земельної власності на конкретних територіях. В умовах 80-х рр. XIX ст., коли у Російській імперії точилася суспільна боротьба між прихильниками епохи Великих реформ та їх принциповими опонентами, такий

³ Экономический быт населения. Земский сборник Черниговской губернии. 1882. №11. Чернигов: Земская типография, 1882. С. 87-89.

крок, без жодних сумнівів, розглядався як революційний. Він не влаштував ні верховну владу, ні консервативно-реакційну більшість суспільства держави, оскільки мова йшла про те, що земські органи місцевого самоврядування стануть репозитаріями акумулювання, розпорядження та комерційного продажу земельних фондів регіону; будуть мати у своєму розпорядженні значні обігові фінансові ресурси та колосальний політико-ідеологічний вплив на більшість суспільства країни – селянство як справедливий продавець земельних наділів, на відміну від великої латифундіальної аристократії; де-факто стануть впливовою соціально-політичною силою, яка зможе реально, легально та легітимно опонувати офіційному внутрішньому курсу російського абсолютизму. Тому провінційні ретрогради воліли не брати на себе жодної відповідальності у прийнятті подібних рішень.

19 і 21 грудня 1881 р. Чернігівське повітове земське зібрання розглянуло доповідь повітової земської управи про економічне становище селянських громад у Чернігівському повіті. Члени опозиційної аристократичної фронди регіону: М. Константинович і В. Варзар – піддали критиці документ, вказавши на його формалізм і наполягли на створенні спеціальної комісії, яка б вивчила реальне життя селянського соціуму в повіті, особливо у контексті викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян і доповіла про результати у сесійній залі земського повітового зібрання. Повітові земські збори погодились із аргументами лібералів і ухвалили рішення про створення відповідної комісії.

Обрана комісія, у роботі якої брали участь і представники земського лібералізму, надала повітовому зібранню такі висновки: 1. викупні платежі є вкрай обтяжливим фінансово-економічним тягарем для селянства; 2. необхідно звернутися до верховної влади з проханням про або повне скасування викупних платежів, або їх суттєвого зниження; 3. якщо Уряд прийме рішення про зменшення викупних платежів, то це потрібно робити диференційовано: у кожному конкретному випадку необхідно приймати рішення індивідуально, залежно від економічного становища селянського господарства, адже рівномірне пониження для усіх призведе до ефекту «зрівнялівки», що викличе докори у відсутності соціальної справедливості у суспільстві; 4. в обов'язковому порядку широко використовувати наукові досягнення земської статистичної служби Чернігівської губернії та розроблений прогресивний принцип податкової системи регіону: фіскальні збори з селян повинні прямо залежати від прибутковості їх земельних наділів, опосередкованих заробітків, якості землі, кількості скотарського парку селянського господарства тощо. Чернігівське повітове земство підтримало висновки комісії й прийняло рішення про звернення до Уряду з порушеної проблеми⁴.

Потрібно віддати належне – верховна влада Російської імперії вимушена була визнати правоту аристократичної опозиції, оскільки показники наповнення державного бюджету і криза фіскальних зборів яскраво свідчили про те, що селянство не спроможне нести на собі такий економічний тягар. Тверезо мислячі члени Уряду підготували загальнодержавне рішення, а новий імператор Олександр III 28 грудня 1881 р. затвердив зміни в оподаткуванні селянських громад. Згідно оновленим законодавством відбулися такі зміни: 1. викупні платежі були зменшені для усіх селянських громад держави без винятку; 2. для селянських господарств, які перебували у кризі, застосовувався диференційний підхід і дозволялося додаткове пониження фіскальних зборів; 3. з 1 січня 1883 р. набирала чинності норма про те, що всі колишні поміщицькі селяни, які вважалися тимчасовозобов'язаними, отримували якісно інший суспільний статус – власників активів майна зі звільненням від обов'язків сплати колишнім господарям 1/5 частини викупної суми за земельний наділ. Імперським законом від 28 грудня 1886 р. оподаткування земельного фонду буде уніфіковано, а відтак специфічні відмінності між «Малоросійським» та «Великоросійським» Положенням селянської реформи 1861 р. у повному обсязі ліквідовані. До кінця 80-х рр. XIX ст. особистими зусиллями ліберальних

⁴ Выкупные платежи в связи с экономическим положением крестьянского населения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1882. № 9. С.30-36.

земців та службовців земської статистичної служби вдалося радикальним чином зменшити викупні платежі селянства на 55% території Чернігівської губернії⁵.

5 жовтня 1882 р. в умовах надій на правління імператора Олександра III та звернення Уряду держави до інституцій місцевого самоврядування про розподіл субвенції державного бюджету для зменшення викупних платежів зобов'язаного селянства на надзвичайній сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута спеціальна доповідь губернської земської управи про перспективи подальшого зменшення викупних платежів для селянства Чернігівської губернії.

Від фракції земської ліберальної партії українського Полісся виступив П. Червінський. У своїй промові він відзначив, що пропозиції Уряду Російської імперії щодо зниження викупних платежів та вирішення гостроти проблем економічного життя селянства повністю запозичені з клопотань та звернень повітових земських зібрань Чернігівської губернії, зокрема його політичних соратників, що, звичайно, не може не тішити. Представник лібералів констатував, що урядові кола все ж предметно придивляються до ініціатив прогресивної громадськості провінції країни. Прийняті Урядом рішення про часткове зниження викупних платежів селянства та урядові трансакції ресурсів на банківські рахунки установ місцевого самоврядування дозволяють Чернігівському губернському земству ставити питання про справедливий перерозподіл наявних державних коштів між усіма 15 повітовими земствами губернії з метою уникнення звинувачень в економічній упередженості.

Визначальними факторами у справі перегляду розмірів викупних платежів, на переконання П. Червінського, повинні стати якість земельного фонду губернії та наділів селян і ступінь врожайності. Представник лібералів запропонував: 1. розподілити повіти Чернігівської губернії за групами з однаковою врожайністю, якістю земельного фонду і кількістю наділів; 2. визначити допустимий мінімум врожайності земельних наділів – 25 пуд. з десят., якщо врожай менше – зменшувати викупний платіж; 3. тільки після здійснення двох перших заходів розподіляти урядову фінансову субвенцію для Чернігівської губернії у розмірі 175 тис. руб.

Політичний соратник П. Червінського М. Константинович додав, що потрібно враховувати і прибутковість земельних наділів стосовно до розмірів викупних платежів.

Після детального обговорення звернення Уряду Чернігівське губернське земське зібрання одноголосно постановило: 1. розподілити кошти державної урядової субвенції для зменшення викупних платежів селянства, враховуючи врожайність, якість, прибутковості земель та їх відповідності розмірам викупних платежів; 2. обрати спеціальну комісію губернського земства, якій делегувати повноваження з розробки проекту розподілу коштів державного бюджету. До депутатської комісії були обрані представники земської опозиції М. Константинович та П. Червінський⁶.

Так чи інакше, можемо сміливо стверджувати про часткову перемогу земського ліберального руху як опозиційної течії у визвольному русі над внутрішнім економічним курсом російського самодержавства. Численні клопотання прогресивних, демократичних кіл країни до Уряду Російської імперії про скасування, або як мінімум системне зменшення викупних платежів для звільнених селян протягом декількох років дали свої результати. Центральна влада під тиском великого дефіциту надходжень до державного бюджету була змушена визнати раціональність аргументації ліберальної опозиції. Зазначимо, що опозиціонери залишилися вірними своїй економічній філософії і дотримувалися принципів прогресивної фіскальної системи, взявши за основу інструмент неоподаткованого прожиткового мінімуму, який тільки набирив популярність в економічній теорії того часу.

⁵ Землевладение бывших помещичьих крестьян и обложение их выкупными платежами. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. № 4. С. 16 - 32.

⁶ Журналы чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 5 и 6 октября 1882 года. №1. С. 5-12. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1882. №11.

Вагоме практичне значення для аграрної політики земської ліберальної партії північної України мали з'їзди сільських господарів Чернігівської губернії, які проводились за підтримки і патронату опозиційної аристократичної фронди у 80-х рр. XIX ст.

Перший сільськогосподарський з'їзд усіх станів громад регіону, скликаний Чернігівським повітовим земством – одним із географічних центрів поширення земського лібералізму, відбувся у м. Чернігові 15 – 16 січня 1883 р. Земську ліберальну партію краю на форумі репрезентували В. Варзар і М. Константинович. Головуючим на засіданнях було обрано представника лібералів – М. Константиновича.

На першому засіданні, 15 січня, одним із перших суттєвих питань, розглянутих зборами, була пропозиція про створення, відкриття і функціонування сільськогосподарських музеїв у столиці та найбільших містах Чернігівської губернії. М. Константинович, коментуючи ідею, зауважив, що формування фондів цих закладів відповідними профільними експонатами стане найбільш цінним фактором прогресу аграрного сегменту економіки краю. Під час обговорення питання стало зрозуміло, що для практичної реалізації проекту у земських інституцій Північної України не вистачає фінансових ресурсів. Тому було прийнято рішення про передачу проблеми для подальшого розгляду спеціальній комісії форуму.

З'їзд розглянув пропозиції, ініційовані виконавчим органом міського самоврядування – Чернігівською міською управою, яка делегувала на форум своїх представників, адже ліберальні земці мали свою репрезентацію й в установах міського самоврядування Північного Лівобережжя. Так, міські функціонери запропонували: 1. створити земську систему страхування худоби; 2. організувати щеплення тварин з метою запобігання масової захворюваності; 3. ініціювати проведення зразково-показових виставок сільськогосподарських будівель та господарчих одиниць із вогнетривким покриттям і протипожежними запобіжниками; 4. доручити земській статистичній службі сформуванню окремих напрям досліджень – статистичне вивчення аграрного виробництва; 5. усіма можливими інструментами розвивати провінційні ремесла та промисли, як одну з альтернатив сільського господарства.

З'їзд після детального обговорення пропозицій Чернігівської міської управи постановив: вважати поставлені проблеми питаннями особливої актуальності та значущості; у зв'язку з відсутністю цілісного бачення вирішення цих питань, передати їх для детального розгляду періодичним з'їздам сільських господарів, оскільки модерність цих ідей потребує прискіпливого наукового вивчення.

Окремо була розглянута наполеглива ініціатива представника земських лібералів В. Варзара про необхідність термінового доручення особливій комісії форуму підготувати спеціальну профільну записку щодо невідкладного забезпечення процесів висушування болотних місцевостей українського Полісся з метою подальшої їх експлуатації як ареалів аграрного виробництва. На переконання опозиціонера, ця записка з конкретними пропозиціями практичного характеру повинна бути затверджена з'їздом сільських господарів і негайно внесена на розгляд сесії Чернігівського повітового земського зібрання. Делегати форуму одноголосно підтримали аргументи В. Варзара⁷.

На другому засіданні з'їзду, яке відбулося 16 січня, до персонального складу делегатів приєднався ще один член земської ліберальної партії Сіверщини – В. Хижняков. Одним із ключових питань, які розглядалися, стала проблема вирубування лісового фонду регіону. У своїй промові з цього приводу В. Варзар наголосив, що цю злободенну, катастрофічну проблему можна вирішити зусиллями державних органів влади Російської імперії, оскільки відсутні законодавчі акти, які б регламентували, регулювали та розтлумачували основні питання життєдіяльності лісового господарства країни. Головним інструментом повинно стати нове, прийняте верховною владою законодавство, яке б мінімізувало, а в ідеалі нейтралізувало

⁷ Протоколи засідань сільськогосподарського с'їзду всіх сословій, созваного по инициативе Черниговской уездной земской управы в г. Чернигове. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 4-6. С. 52 - 64.

будь-які факти проявів зловживань та корупції у галузі з боку приватних осіб або відповідних посередників. Після обговорення питання з'їзд ухвалив такі рішення: доручити В. Варзару розробити пропозиції щодо цієї проблеми; на наступному форумі сільських господарів предметно розглянути ініціативи доповідача; доповідь В. Варзара з детальним протоколом обговорення, стенографією висловлених пропозицій і зауважень передати на розгляд повітових земських зборів та Чернігівського губернського земського зібрання⁸.

Другий з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 10 вересня 1883 р. Земську ліберальну партію представляли М. Константинович та В. Варзар. Головуючим на засіданні М. Константинович. На ньому розглянуто вагомні організаційні питання. Зокрема, запропоновано перетворити форуми сільських господарів у регулярний, сесійний інститут земського самоврядування на півночі Лівобережної України. Крім цього, озвучено ініціативу про створення при з'їзді постійно функціонуючого виконавчого органу – бюро, яке б оперативно імплементувало в життя прийняті форумом рішення.

Виступаючи з цього приводу, В. Варзар озвучив ідею щодо проведення загального з'їзду селян-власників Чернігівської губернії, скориставшись приїздом делегатів від усіх повітів на заплановану сільськогосподарську виставку в м. Чернігові. На його погляд, цей форум і вирішить принципово питання: або створювати постійно функціонуюче аграрне товариство Чернігівської губернії, або регулярно та періодично скликати сільськогосподарські з'їзди. Звісно, необхідно просити Чернігівську повітову земську управу, яка збирається організувати аграрну виставку, налагодити контакти з усіма ймовірними учасниками майбутніх форумів, узгодити їх участь та призначити проведення виставки, а відповідно й зібрання на 25 вересня 1883 р. Делегати з'їзду підтримали пропозиції В. Варзара⁹.

Третій з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 25 вересня 1883 р. Головним його результатом можна вважати ухвалу про створення у Чернігівській губернії сільськогосподарського товариства як установи, що покликана координувати розвиток та поступ аграрного сегменту економіки краю¹⁰.

П'ятий з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 3 липня 1884 р. Від земської ліберальної партії на форумі був присутній М. Константинович, якого було обрано головою. Він оприлюднив звернення Чернігівської повітової земської управи. Виконавчий орган місцевого самоврядування повідомляв, що, згідно з рішеннями з'їздів 1883 р., управа звернулася до державних установ, які займаються поширенням худоби, аграрного реманенту та сільськогосподарських знарядь праці з проханням продати у власність повітового земства декілька одиниць племінної худоби, коней та інструментарію виробництва. Більшість запитів земства було виконано, а тому необхідно розподілити поповнення цього парку. Крім того, представник лібералів зазначив, що форуми сільських господарів повинні вирішувати і проблеми сільськогосподарських та економічних товариств, оскільки у протилежному випадку поліпшення результатів господарської діяльності неможливо, а вказані питання стануть перепонами для прогресивного розвитку економіки регіону. Враховуючи той факт, що приватних товариств, які б мали бажання вирішувати подібні проблеми, немає, то це зобов'язані робити зібрання сільських господарів, оскільки лише дрібні провінційні власники і виробники точно знають про те, що і як потрібно робити в конкретній ситуації¹¹.

Земські ліберали Північного Лівобережжя приділяли увагу і соціальним аспектам функціонування аграрного сектору економіки. Так, наприклад, 26 жовтня 1884 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання було порушено питання про малоземелля специфічної верстви селянського соціуму – так званого стану «малоросійського козацтва». Під

8 Протоколи... №4-6. С. 64-66.

9 Журнал засіданий второго съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. №2. С. 18-22.

10 Журнал третьего съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. №2. С. 29-31.

11 Журнал засіданий пятого сельскохозяйственного съезда Черниговского уезда, состоявшегося 3 июля 1884г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. №6-10. С.60-70.

час обговорення представники земської опозиції Н. Волк-Карачевський і В. Савич спеціально наголосили на тому факті, що члени вказаної соціальної групи навіть за часів існування юридичного кріпацтва у Російській імперії перебували у привілейованому становищі. Зокрема, більшість із них були особисто вільними, мали статус дрібних земельних власників, користувалися специфічними економічними пільгами, які склались історично. Тому категорично не можна порівнювати пореформене становище козацтва і колишніх поміщицьких селян, адже між ними принципова юридична відмінність. Спочатку потрібно прискіпливо дослідити причини дефіциту земельного фонду у козаків, а вже потім ухвалювати будь-які рішення.

Борзнянське повітове земство погодилось із аргументацією лібералів і постановило: у зв'язку з дискусійністю проблеми малоземелля «малоросійського козацтва» та прогресуючим обезземеленням колишніх поміщицьких селян, доручити повітській земській управі опрацювати порушену проблематику і якщо буде потреба – направити на адресу Уряду Російської імперії необхідні клопотання¹². Як бачимо, репрезентанти опозиційної аристократії чітко диференціювали різні соціальні верстви селянських громад та розмежовували їх фінансово-економічні інтереси, наполягаючи на окремому дослідженні проблем життєдіяльності кожного стану селянського соціуму.

16 листопада 1884 р., згідно з поданим Чернігівським з'їздом сільських господарів клопотанням, міністр державних маєтностей Російської імперії дав дозвіл на створення Чернігівського сільськогосподарського товариства та затвердив Статут організації. Усі установчі та дозвільні документи були передані за посередництвом чернігівського губернатора С. Шаховського.

Перше засідання товариства відбулось 16 березня 1885 р. у приміщенні Чернігівської повітової земської управи. З 26 необхідних членів для кворуму на засіданні були присутні 16. Зважаючи на це, процедури виборів Правління товариства були відкладені, а вирішення поточних справ організації покладалося на обране тимчасове бюро. Новина про заснування товариства була сприйнята селянським соціумом із великим захопленням, на першому засіданні була оприлюднена ціла низка вітальних листів від селянських громад.

Друге засідання товариства відбулося 19 квітня 1885 р. Були присутніми вже 30 членів організації, проведені вибори Правління товариства. Членами органу управління були обрані репрезентанти земського лібералізму регіону: М. Константинович став головою Правління а В. Варзар – секретарем.

Загалом упродовж 1885 р. відбулося 4 з 6 запланованих засідань товариства. Оскільки організація лише починала свою діяльність, значних практичних результатів досягнуто не було. Тим не менше, на засіданнях були обговорені теоретичні питання розвитку аграрного сектору економіки регіону, які у найближчому майбутньому повинні були стати фундаментом поступу галузі. Про великі перспективи та значну популярність організації свідчить яскравий факт: вже на кінець 1885 р. персональний склад товариства налічував 76 осіб¹³.

25 жовтня 1887 р. на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи з приводу клопотання про асигнування з бюджету інституції фінансової субсидії для потреб Чернігівського сільськогосподарського товариства.

З розгорнутою промовою щодо цього питання виступив член земської ліберальної партії В. Варзар. Під час виступу опозиціонер визнав, що у конкретному випадку він є зацікавленою персоною, адже він обіймає посаду секретаря товариства. Однак, незважаючи на це, як повітовий гласний і голова повітової земської управи, він підтримує асигнування 500 руб. з повітового земського бюджету для розширення функціонування організації. Оратор вказав, що виділені кошти допоможуть товариству створити склади механізованої сільськогоспо-

12 Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1884 года и экстренной сессии 1885 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 1885. №2. С.17-18.

13 Отчет о деятельности Черниговского сельскохозяйственного общества за 1885 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1886. №3-4. С.35-36.

дарської техніки та знарядь аграрної праці, банк посівних матеріалів та культур, сплатити за оренду товариством господарських приміщень тощо. Опозиціонер запропонував надати товариству право орендувати та використовувати деякі приміщення Чернігівського повітового земства для проведення організаційних заходів та засідань. Це дозволить зменшити суму субсидії до 300 руб., а повітове земство стане відповідальним за функціонування і життєдіяльність товариства.

Чернігівське повітове земське зібрання після обговорення питання ухвалило: 1. асигнувати з земського бюджету 500 руб. у якості субсидії для забезпечення діяльності товариства; 2. надати право товариству користуватися будівлями Чернігівського повітового земства, оскільки селянство є головним виборцем і податковим утримувачем інституції, а товариство зобов'язане усіляко допомагати селянству¹⁴.

На жаль, у другій половині 80-х рр. XIX ст. доба Контрреформ у Російській імперії набрала шалених обертів, тому поступ багатьох прогресивних явищ, зокрема громадських об'єднань, був суттєво загальмований. Так, скажімо, 15 грудня 1887 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто клопотання Чернігівського сільськогосподарського товариства про надання земської субсидії для подальшого розвитку. Думки членів земської ліберальної партії розійшлися.

П. Червінський вважав, що товариство поки що не виправдовує покладених на нього надій, а оскільки географічним ареалом його функціонування є Чернігівський повіт, то логічнішим буде надання субсидії Чернігівським повітовим земством.

В. Варзар навпаки наполягав на тому, що Чернігівське губернське зібрання не повинно керуватися суто формальними, штучними підставами. У своїй промові він зазначив, що усі прогресивні сили повинні об'єднатися для протистояння силам реакції у державі. Чернігівське сільськогосподарське товариство є суспільно корисною, виборною організацією, яка заснована на демократичних засадах. Відтак насамперед мова йде не про фінансове забезпечення, а про визнання його важливим суспільним інститутом. Товариство у перспективі може стати губернським. Проблеми аграрної економіки цікавлять більшість населення краю. Тому губернське земство може дати товариству те, чого не може дати суспільство: інституційний патронат місцевого самоврядування, субсидіювання з земського бюджету, забезпечення організації не тільки профільним консалтингом, а й усім комплексом послуг, які може надати земська установа громадській організації. Товариству потрібно надати поштовх для активної діяльності, а для цього необхідний первісний фінансовий інструментарій. Саме тому товариство просить початковий капітал як у державних інституцій, так і у земських установ.

Після тривалого обговорення питання Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів (26 проти 10) постановило: відмовити в асигнуванні з земського бюджету 1 тис. руб. субсидії на потреби Чернігівського сільськогосподарського товариства¹⁵.

На цьому ж засіданні розглядалось питання про відкриття губернської сільськогосподарської виставки у м. Чернігів. У своєму виступі щодо цієї ініціативи представник лібералів – П. Червінський зауважив, що земські інституції регіону плідно займаються реалізацією подібних проектів і провели декілька виставок. На державному заході репрезентанти земств будуть позбавлені будь-якого впливу, тому участь, а тим більше його земське фінансування є недоречним. Чернігівське губернське земство постановило: не асигнувати з бюджету губернської земської управи 1200 руб. субсидії для організації губернської сільськогосподарської виставки¹⁶.

14 Журнали Черниговского уездного земского собрания 1886-1887гг., со сметой и раскладкой земских сборов на 1888г. Чернигов: Типография Губернского правления, 1888. №3. С. 22-23.

15 Журнали очередного Черниговского губернского земского собрания 1887 года. №11. С.258-269. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1888. №3-5.

16 Журнали чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 5 и 6 октября 1882 года. №1. С. 5-12. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1882. №11. С. 271-272.

Висновки.

Розглянувши основні складники та напрямки аграрної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст., вважаємо можливим зробити деякі узагальнення.

Аналіз історичних джерел, частину яких вперше введено до наукового обігу, яскраво свідчить про те, що у 80-х рр. XIX ст. ставлення опозиційної аристократичної фронди Північної України до аграрного питання, порівняно з минулими періодами, суттєво змінилося. Вже у 1881 р. ліберальні земці регіону сміливо заявили не тільки про необхідність предметного розгляду концепції муніципалізації земельного фонду Чернігівської губернії як провідного інструменту забезпечення селянського соціуму приватними земельними наділами, а й запропонували конкретну фінансово-економічну модель практичної реалізації цієї ідеї. Відзначимо, що вказана концепція у майбутньому буде узятя на «озброєння» Конституційно-демократичною партією Російської імперії як лідера загальнодержавного ліберального руху.

Наголосимо на факті хоча й часткової, але все ж перемоги земських лібералів Сіверщини над російським самодержавством у сфері податкової та фіскальної політик. Завдяки подвижницьким зусиллям опозиціонерів, які наполегливо надсилали клопотання до верховної влади про відміну або суттєве зменшення викупних платежів тимчасовозобов'язаного селянства, вказані фіскальні збори були радикально зменшені особистою волею імператора Олександра III.

Важливе значення для розвитку аграрного сектору економіки Північного Лівобережжя мали з'їзди сільських господарів Чернігівської губернії, які проводилися за підтримки і патронату земської опозиції краю. Згадані форуми стали не тільки органами координації та управління процесами розвитку сільськогосподарського виробництва, а й науково-методологічним та консультативно-дорадчим інститутом поступу аграрної науки у регіоні.

Вагомим досягненням земських лібералів українського Полісся стало заснування та створення Чернігівського сільськогосподарського товариства. Організація стала популярним громадським об'єднанням, яке, окрім іншого, займалось і демонстрацією провідного міжнародного досвіду з аграрного виробництва на рівні технологій та знарядь праці.

Стверджуємо, що у 80-х рр. XIX ст. аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України значно трансформувалась і ґрунтувалась на пошуках різних варіантів прогресивної еволюції поступу сільськогосподарського виробництва і соціуму селянських громад.

References:

1. Jekonomicheskij byt naselenija [Economic life of the population]. (1882) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 11, 87-89. [In Russian]
2. Kotel'nic'kij, N. (2020) Agrarne pitannja v dijal'nosti zems'koї liberal'noї frondi pівnichnoї Ukraїni [The agrarian issue in the activities of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine]. *Naukovi zapiski Vinnic'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihajla Kocjubins'kogo [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi]*, 33, 16 – 23.
3. Kotel'nic'kij, N. (2023) Politika zems'koї liberal'noї partii pівnichnoї Ukraїni u galuzi sil's'kogo gospodarstva (70rr.HIHst.) [Policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the field of agriculture (70s of the 19th century)]. *Visnik Cherkas'kogo nacional'nogo universitetu [Bulletin of the Cherkasy National University]*, 1, 100 - 110 [In Ukrainian]
4. Mojsijenko, V. (1999) Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60-80 rr. XIX st.). [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60-80's of the XIX century)]. *Abstract of candi-date's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]
5. Otchet o dejatel'nosti Chernigovskogo sel'skohozhajstvennogo obshhestva za 1885g. [Report on the activities of the Chernigov Agricultural Society for 1885]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 1886, 3-4, 35-36. [In Russian]

6. Protokoly zasedanij sel'skohozjajstvennogo s#ezda vseh soslovij, sozvannogo po iniciative Chernigovskoj uezdnoj zemskoj upravy v g. Chernigove [Minutes of meetings of the agricultural congress of all classes, convened on the initiative of the Chernigov district zemstvo government in Chernigov]. (1883) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 4-6, 52 – 64. [In Russian]
7. Red'kina, O. (2002) Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta oseredky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Abstract of candi-date's thesis. Zaporizhzhja*. [in Ukrainian]
8. Vykupnye platezhi v svjazi s jekonomicheskim polozheniem krest'janskogo naselenija. [Redemption payments in connection with the economic situation of the peasant population]. (1882). *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 9, 30-36. [In Russian]
9. Zemlevladienie byvshih pomeshhich'ih krest'jan i oblozhenie ih vykupnymi platezhami. [Land ownership of former landowner peasants and taxation of their redemption payments]. (1896) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 4, 16 - 32. [In Russian]
10. Zhilenkova, I. (2000) Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraїni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja). [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]/ *Abstract of candi-date's thesis. Kyiv* [in Ukrainian].
11. Zhurnal zasedanij pjatogo sel'skohozjajstvennogo s#ezda Chernigovskogo uezda, sostojavshegosja 3 ijulja 1884g. [Journal of the meetings of the fifth agricultural congress of the Chernigov district, held on July 3, 1884]. (1884) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 6-10, 60-70. [In Russian]
12. Zhurnal zasedanij vtorogo sezda sel'skih hozjaev Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province] *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii [Journal of meetings of the second congress of rural owners of the Chernigov province]*, 1884, 2. [In Russian]
13. Zhurnaly Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1886-1887gg., so smetoj i raskladkoj zemskih sborov na 1888g. [Journals of the Chernigov district zemstvo assembly of 1886-1887, with estimates and distribution of zemstvo fees for 1888] (1888) 3, 22-23. [In Russian]
14. Zhurnaly chrezvyčajnogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 5 i 6 oktjabrja 1882 goda [Journals of the extraordinary Chernigov provincial zemstvo assembly on October 5 and 6, 1882] (1882) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 11 [In Russian]
15. Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1884 goda i jekstrennoj sessii 1885 goda [Journals of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1884 and the emergency session of 1885] (1885), 2, 17-18. [In Russian]
16. Zhurnaly ocherednogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1887 goda [Journals of the next Chernigov provincial zemstvo assembly in 1887] (1888) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 11, 3-5. [In Russian]

Надійшла до редакції / Received: 15.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 18.07.2024

УДК 94:355.316-021.453(477)''1918''(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Malynovsky>

Borys Malynovsky

Candidate of Historical Science, Associate Professor, Postdoctoral of Department of Archaeology and Special Spheres of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Malynovsky, B. (2024) Secret combat organisations in Ukraine (april 1918): founders and members. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 26-35. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Malynovsky>

SECRET COMBAT ORGANISATIONS IN UKRAINE (APRIL 1918): FOUNDERS AND MEMBERS

Abstract. In April 1918, a number of high-ranking officials of the Ukrainian People's Republic decided to form secret armed cells to protect the state leadership from attempts on its power. **The purpose of the study** is to identify the organizers and characterize the composition of these conspiratorial militant groups.

The scientific novelty is defined by the fact that for the first time in the historical literature, this research raises and considers the question of the organizers and members of the pro-government armed underground in the Ukrainian People's Republic (spring 1918).

Conclusions. Members of the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic and leaders of the ruling political parties (the Ukrainian Social Democratic Workers' Party and the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries), ministers M. Kovalevsky and M. Tkachenko were among the initiators of the creation of a network of secret "combat societies". The local implementers of this decision, direct organizers and commanders of armed groups were representatives of the UPR's county and provincial state administrations, mostly military officers. There is evidence of paramilitary secret organizations in the Kyiv and Podillia provinces, but it should be assumed that the formation of such organizations also took place in other regions of Ukraine as well. The Free Cossacks cells were the basis for the development of secret units. The secret armed units consisted primarily of veterans of the First World War, although many young people who had not previously served in the army were also involved. By joining the armed groups, volunteers sought to implement the government's programme of political and social transformations related to the development of a Ukrainian national socialist state. The number of combat units formed in this way was very large, amounting to tens of thousands of fighters.

Key words: the Ukrainian State, the Ukrainian People's Republic, Austro-Hungarian and Germany troops in Ukraine (1918), uprising, insurgent movement.

Борис Малиновський

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Малиновський Б. Таємні бойові організації в Україні (квітень 1918 року): засновники і члени. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 26-35. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Malynovsky>

ТАЄМНІ БОЙОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (КВІТЕНЬ 1918 РОКУ): ЗАСНОВНИКИ І ЧЛЕНИ

Анотація. У квітні 1918 р. група вищих посадовців Української Народної Республіки ухвалила рішення про формування таємних збройних осередків, призначених захистити державний провід від замахів на його владу. **Мета дослідження** – визначити організаторів і охарактеризувати склад цих законспірованих бойових угруповань.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше в історичній літературі поставлено й розглянуто питання про організаторів і членів проурядового збройного підпілля в УНР (весна 1918 р.).

Висновки. Серед ініціаторів створення мережі таємних «бойових товариств» були члени Ради народних міністрів УНР і лідери керівних політичних партій (Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів), зокрема міністри М. Ковалевський і М. Ткаченко. На місцях виконавцями цього рішення – безпосередніми організаторами й командирами збройних загонів – стали представники повітових і губерньських державних адміністрацій УНР, переважно військовики. Є дані про воєнізовані таємні організації в Київській і Подільській губерніях, але можна припустити, що формування таких організацій відбувалось і в інших регіонах України. Базою для розбудови таємних підрозділів стали осередки Вільного козацтва. Таємні збройні

загони склалися насамперед із ветеранів Першої світової війни, хоча було залучено й багато молоді, що раніше не служила у війську. Приєднуючись до збройних осередків, добровольці прагнули здійснити урядову програму політичних і соціальних перетворень, пов'язаних із розбудовою української національної соціалістичної держави. Чисельність утворених таким чином бойових підрозділів була дуже великою – становила десятки тисяч бійців.

Ключові слова: Українська Держава, Українська Народна Республіка, німецькі та австро-угорські війська в Україні (1918), повстання, повстанський рух.

Постановка проблеми.

Навесні 1918 р. з ініціативи вищих посадовців Української Народної Республіки – представників Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – у Києві та в регіонах почалося формування мережі таємних збройних організацій, покликаних захистити уряд республіки від спроб державного перевороту.

Відомо, що до проголошення Гетьманату (29 квітня 1918 р.) такі масові організації були створені в Звенигородському та в Могилів-Подільському повітах. Ймовірно, крім цих осередків, у різних регіонах України діяли й інші. Зокрема, за даними німецької розвідки законспіроване озброєне угруповання існувало в Радомисьльському повіті. Влітку-восени 1918 р. вояки цих підпільних підрозділів стали основними учасниками великих збройних виступів проти уряду гетьмана Павла Скоропадського, в тому числі повстань у Київській і Подільській губерніях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Відомості про організацію збройного підпілля в Українській Народній Республіці та в Українській Державі містять наукові роботи, в яких йдеться про заколоти й повстання в цей період. Серед авторів цих праць – П. Гай-Нижник, П. Захарченко, Н. Ковальова, В. Лободаєв, В. Щербатюк, М. Лушнат-Ціглер¹. Також видано роботу про формування збройної мережі, покликаної захистити уряд УНР від замахів на його владу². Однак спеціальних досліджень про керівництво й особовий склад цих таємних озброєних груп немає. Відтак проведення такого дослідження є актуальним науковим завданням.

Мета статті.

Мета дослідження – визначити склад законспірованих збройних угруповань, з'ясувати їх організаторів і керівників.

Виклад основного матеріалу.

Організатори проурядових збройних осередків. Коло вищих посадовців УНР, які ухвалили рішення про створення проурядового збройного підпілля, окреслювало, вірогідно, лише кількох осіб. Як зазначав згодом український письменник і політичний діяч Володимир Винниченко, один із очільників УСДРП, «невеличка групка людей, троє-четверо, щось там мізкували собі проти німців»³.

Хто саме належав до цього кола? За інформацією німецької розвідки, наприкінці квітня 1918 р. кілька осіб із керівництва УНР намагалися домовитись про співпрацю з більшовиками (тобто спробували об'єднатись із противниками, для боротьби з якими два місяці тому покликали на допомогу війська Центральних держав і проти яких ці війська в Україні все ще вели війну).

Зокрема, німецька розвідка отримала такі відомості: «27.4. у першій половині дня, за даними одної добре інформованої людини, відбулась нарада, на якій вожді [Führern] українських і великоросійських більшовиків та представники [Центральної] Ради й кабінету [=

1 Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. Київ : Видавець Марко Мельник, 2019. 298 с.; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: ЗАТ «Нічлава», 1997. 188 с.; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: революція в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. С. 182–240; Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 672 с.; Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ: Наукова думка, 2012. С. 256–271; Luschnat-Ziegler M. Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917 – 1918. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2021. S. 80–95, 130 – 164.

2 Malynovsky V. Secret progovernment organizations formation in the Ukrainian People's Republic, April 1918. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. Вип. 32, С. 52–64.

3 Винниченко В. Щоденник. Едмонтон, Нью-Йорк: Канадський інститут українських студій, 1980. Т. 1: 1911–1920. С. 296.

уряду УНР] одногосно ухвалили рішення надіслати до Курська [де мали відбутись мирні переговори між радянською Росією та УНР] телеграму, що з Великоросією слід укласти мир за будь-яку ціну й так швидко, як це можливо, щоб уникнути окупації України німцями. Швидкого миру з Великоросією з метою змусити німців та австрійців якнайскоріше покинути Україну насамперед вимагали [прем'єр-міністр УНР Всеволод] Голубович, [міністри Михайло] Ткаченко, [Микола] Ковалевський, [Олександр] Жуковський та [Микола] Любинський. Очільник чехів [голова Чехословацької національної ради Томаш Гарріг] Масарик начебто мав надіслати [Центральній] Раді з Москви заяву, що Україна, ведучи боротьбу проти німців, може розраховувати на підтримку усіх чехів, які перебувають у Росії»⁴.

Можна припустити, що згадані в цьому розвідувальному зведенні члени Ради народних міністрів УНР і становили ту групу вищих посадовців, яка вирішила вдатись до силових дій проти своїх політичних опонентів та вжила певних заходів, у тому числі, ймовірно, провела секретні переговори з більшовиками, а також ініціювала створення бойових законспірованих осередків у Києві та в регіонах. Можливо, не всі міністри-змовники знали план повністю. Можливо також, до урядовців, посвячених у план збройного опору, крім перелічених осіб належали й інші, зокрема голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський.

У регіонах виконавцями плану стали місцеві посадовці, головним чином військові. «Бойове товариство»⁵ в Звенигородському повіті й у прилеглих частинах Уманського, Таращанського й Канівського повітів, як відомо зі спогадів Івана Капуловського (навесні 1918 р. – звенигородського повітового військового начальника, а пізніше – радянського військового діяча, комдива Червоної армії) і Юрія Тютюнника (на початку 1918 р. – уповноваженого з демобілізації 7-го району Південно-Західного фронту, у подальшому – генерала збройних сил УНР), було сформоване ними й ще кількома посадовцями, зокрема київським губернським комендантом Миколою Шинкарем, звенигородським повітовим комендантом Михайлом Павловським і членом Української Центральної Ради Павлом Демерлієм⁶.

Засновниками й керівниками таємного збройного осередку в Могилів-Подільському повіті, згідно з інформацією, зібраною влітку 1918 р. гетьманськими правоохоронними службами, були повітовий комендант Андрій Вовк (майбутній генерал збройних сил УНР, військовий міністр УНР), а також члени Української Центральної Ради Гордій Мазур і Олексій Козел та інші урядовці УНР⁷.

Осередок у Радомисльському повіті, за даними німецької розвідки, очолювали голова повітової управи й голова повітового земельного комітету Микита Мандрика (український поет і політичний діяч, у майбутньому – дипломат, науковець, голова Української вільної академії наук у Канаді) та керівники радомисльської міської адміністрації Григорій Карбовський і Сергій (Михайло?) Марченко⁸.

Основою для формування таємних збройних загонів послужили підрозділи вільних козаків – «подібні за загальною ідеєю, але [...] не ідентичні за організаційною будовою, соціальною базою та можливостями парамілітарні товариства», легальні й лояльні до влади УНР, «з двоїстими функціями: охорони порядку та культурно-просвітницької діяльності»⁹. Перші вільнокозачі осередки виникли навесні 1917 р. в селах Гусаківської волості Звенигородського повіту. Протягом наступних місяців такі воєнізовані організації з'явилися в інших волостях Звенигородщини і потім – по всій території УНР. Існували ці осередки до квітня

4 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 54, S. 1092.

5 Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 97.

6 Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 96, 97; Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Тернопіль: Джура, 2014. С. 363.

7 Малиновский Б. В., Малиновская Т. В. Кукавское восстание, август 1918 года: украинские гетманские власти, антигетманская оппозиция, австро-венгерские войска. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: Ліра, 2020. С. 125.

8 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 54, S. 005.

9 Лободаєв В. (Ред.) Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. Харків: КСД, 2017. С. 24, 57, 58.

1918 р., коли військовий міністр УНР Олександр Жуковський видав наказ про припинення їх діяльності. Після офіційного розпуску вільнокозачих формувань частина їх збереглася, перейшовши на нелегальне становище¹⁰. Ці підрозділи приховали зброю й таємно продовжували набір бійців. Саме так утворились таємні бойові угруповання (принаймні, деякі з них – інші, можливо, були створені «з нуля»), які влітку 1918 р. розгорнули бойові дії проти урядових сил Гетьманату.

Проурядові збройні організації: кількість членів. Кількість вояків у складі цих таємних збройних підрозділів була значною. Бойове угруповання Звенигородщини станом на початок травня 1918 р., за спогадам Івана Капуловського, налічувало 25 тисяч бійців¹¹. Скоріш за все, це твердження відповідало дійсності. Чисельність Звенигородського кошу Вільного козацтва, що в квітні 1918 р. став базою для формування таємної організації Звенигородського повіту, становила 20 тисяч осіб, а в сусідніх Уманському, Таращанському й Канівському повітах вільних козаків було не менше 2 тисяч осіб¹². Вочевидь, одна частина цих людей погодилась увійти до складу таємної організації, інша частина – відмовилась, але до тих, що зголосились, приєдналися і люди, які раніше не були вільними козаками. Тож всього на початок травня 1918 р. на Звенигородщині й набралось близько 25 тисяч підпільників.

Коли ж розпочалося Звенигородське повстання (червень 1918 р.), його учасниками стали близько 20 тисяч осіб¹³. Слід припустити, що далеко не всі члени таємної організації Звенигородського повіту взяли участь у збройному виступі. Напевно, коли дійшло до справи, чимало з тих, хто попередньо зголосився стати до бою, утримались. Отже, і тут маємо підстави вважати, що «обліковий» склад підпільних підрозділів, сформованих на Звенигородщині в квітні 1918 р., був близький до 25 тисяч вояків – навіть якщо взяти до уваги, що серед повсталих, ймовірно, були й люди, які не належали до таємної організації та вирішили приєднатись до повстання вже після його початку.

Численною була й збройна організація в Могилів-Подільському повіті. Кількість учасників повстання, розпочатого цією організацією в серпні 1918 р., становила від 2 до 3 тисяч осіб¹⁴. Вірогідно, чисельність заздалегідь підготовлених загонів приблизно дорівнювала числу повсталих або була дещо більшою – певно, в Могилів-Подільському повіті, як і на Звенигородщині, не всі бійці, що значились у складі таємних підрозділів до повстання, взяли в ньому участь.

Сільські громади Вільного козацтва Радомисльського повіту станом на грудень 1917 р. нараховували 1704 члени¹⁵. За даними німецької розвідки (кінець квітня 1918 р.), між прихильниками «організації, очолюваної головою Ради Грушевським», у цьому повіті було таємно розподілено щонайменш 2 тисяч гвинтівок¹⁶. Таким чином, можна припустити, що заговорене збройне угруповання Радомисльського повіту – якщо розвідувальні відомості про нього правдиві – налічувало близько 2 тисяч вояків.

Ветерани Великої війни в складі збройних організацій. Із кого ж складалися ці підпільні угруповання? Кадровий ресурс для збройних компаній – це професіональні військові, люди зі спеціальною підготовкою й досвідом служби в армії, насамперед вояки з бойовим досвідом. В Україні початку 1918 р. таких було багато. Протягом 1914–1917 рр. із сіл українських губерній у складі Російської імперії було призвано до війська 2,8 мільйона осіб¹⁷. Наприкінці

¹⁰ Ibid. С. 51, 52.

¹¹ Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 98.

¹² Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 171.

¹³ Малиновская Т. В., Малиновский Б. В. Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: Літограф, 2019. С. 53.

¹⁴ Малиновський Б. В. Кукавське повстання, серпень 1918 року: перебіг подій. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: Ліра, 2023. С. 125.

¹⁵ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 171.

¹⁶ Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 54, S. 005.

¹⁷ Волковинський В. М. Бойові дії. *Реснт О. П. (Упор.) Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. Кн. 1: Історичні нариси. С. 140.

1917 – на початку 1918 р. після остаточної ліквідації царської армії вони повернулися додому, і саме з них навесні 1918 р. організатори таємних бойових підрозділів набирали бійців.

Тут слід взяти до уваги, що після демобілізації значна кількість вояків виявилась нездатною пристосуватися до мирного життя. Загал армійців, який на фронті думав тільки про те, як скоріше повернутись додому¹⁸, після того, як це нарешті сталося, зайнявся довоєнними справами. Однак швидка та безперешкодна суспільна реінтеграція стосувалася далеко не всіх відставників. Російський літературознавець Микола Раєвський, що в 1918 р. служив в українських збройних силах, свідчив: «Серед “старих солдат” було немало таких, які були, по суті, професійними воїнами. [...] вони грали значну роль у всіх арміях Громадянської війни. На фронті [...] була [...] категорія людей, які відвикли від усякого мирного ремесла й жили повністю воєнними інтересами. [...] Не пам’ятаю, де я чув вислів – такий-то “скучає за фронтом”. Цих, які “скулчали за фронтом”, остаточно вибитих із мирної колії, дуже звиклих до війни і до небезпеки, було немало. [...] Вони звикли належати до [військової] частини, отримувати казенний обід та вечерю, виконувати накази начальства, хоробро битися, але і тільки. Чиї накази виконувати й проти кого битися, це вже [була] справа другорядна. Під час Громадянської війни такі люди з граничною легкістю перетворювались із чудових червоних солдат у таких же чудових білих і навпаки, роблячи до того ж такі перетворення часто по кілька разів. У них, беззаперечно, було дещо спільне з кондотьєрами Середніх віків, із найманими солдатами [...] часів Тридцятилітньої війни або [війн] XVIII століття [...]»¹⁹.

Крім ветеранів, які прагнули приєднатись до збройного підпілля, бо звикли до військової служби і до війни, існувала ще категорія колишніх фронтовиків, яких більше приваблювали не військова служба і не війна самі по собі, а обстановка вседозволеності, до якої вони призвичаїлись під час перебування в лавах російської армії. Український громадський діяч Євген Чикаленко зазначав у спогадах: «[...] по селах старіші чесніші селяни притихли перед молодчими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян [...]. За скільки років війни вони відвикли від мирної праці, распаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю [...]»²⁰. Наявність таких людей серед повстанців і масове скоєння злочинів під час повстань (наприклад, єврейські погроми в селищі Лисянка та в інших населених пунктах Звенигородського, Сквирського й Таращанського повітів влітку й восени 1918 р.²¹) – це були пов’язані речі.

Свідки, розповідаючи про збройні виступи літа 1918 р., підкреслювали, що їх учасники були саме військовиками. Так, згідно з агентурними даними, отриманими німецькою розвідкою (10 червня 1918 р.), у Звенигородському повіті «в селах зазвичай [були наявні] дві партії: колишні більшовицькі налаштовані солдати, які тероризують мешканців, що прагнуть миру [і ці мешканці]»²². Повстанське військо в Таращанському й Сквирському повітах, за відомостями гетьманської адміністрації, складалось із «покидьків того [селянського населення], головним чином солдат, які повернулися з фронту»²³.

Особи без досвіду військової служби в складі збройних організацій. До колишніх фронтовиків у складі збройного підпілля додавались й чоловіки, які раніше не перебували на армійській службі. Так, серед учасників Звенигородського повстання бачили людей, які геть не мали військової підготовки – не знали команд і навіть не вміли ходити строем. Очевидець

18 Раевский Н. А. 1918 год. Москва: Вече, 2020. С. 184.

19 Раевский Н. А. 1918 год. Москва: Вече, 2020. С. 184, 185.

20 Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. Прага: Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Факультеті, 1932. С. 15.

21 Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана. *Алексеев С.А. (Сост.) Революция на Украине по мемуарам белых.* Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1930. С. 271–275.

22 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 56, S. 168.

23 Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 230; Рыбалко И.К. (Ред.) Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. Киев, 1967. Т. 1. Кн. 1. С. 178.

свідчив: «Перед камерою Судового Слідчого 6-ї ділянки [у місті Звенигородка] [...] якесь начальство повстанців, видимо офіцер, вишикував у дві шеренги повстанців і намагався придати їм зовнішній вигляд навченого війська, але військо це, що складалось із людей різного віку, частиною не слухало команди, частиною же її не розуміло й неправильним маршем рушило кудись до центру міста»²⁴.

Вочевидь, в деяких збройних осередках тих, хто раніше служив у війську, було більше за тих, хто не служив, а в деяких – навпаки. Наприклад, у складі збройного осередку на Звенигородщині, фронтовики чисельно поступалися новобранцям. За відомостями німецького командування, на початку Звенигородського повстання (червень 1918 р.) з 20 тисяч повсталих лише 5 тисяч були навчені воювати («такі, що служили раніше, що мають добре керівництво і добре озброєні») ²⁵.

Серед членів підпільних збройних підрозділів, що не брали участі в Світовій війні й взагалі не мали досвіду служби, переважали молоді люди. Це було властиво не лише повстанським загонам, а й усім збройним формаціям, які діяли тоді в Україні. Зокрема, таким був склад урядових військ УНР. За словами Миколи Раєвського, штат української армії поділявся на «старих солдат» – так їх «було заведено називати на відміну від молоді, що не служила», – і на саму цю молодь, юнаків-новобранців²⁶.

Оскільки багато фронтників хоча й називалися «старими солдатами», насправді теж були людьми молодого віку, то в спостерігачів складалося враження, що повстанство в Україні – це молодіжний рух. Після поразки антигетьманських збройних виступів у Київській губернії восени 1918 р. велика група їх учасників перейшла в нейтральну зону між Україною та Росією і в Унечі (Стародубський повіт Чернігівської губернії) стала основою для формування 1-го Українського радянського полку імені Богуна на чолі з Миколою Щорсом²⁷. На початку 1919 р., коли загін Щорса ввійшов до Києва, вояків цього загону бачив російський письменник Костянтин Паустовський. Згадуючи про них, Паустовський зазначає: «То були простодушні й веселі, [...] відчайдушно сміливі хлопці, [...] народ молодий»²⁸.

Проурядове збройне підпілля та українське селянство. Характеризуючи особовий склад таємних бойових підрозділів за суспільно-економічною ознакою, слід наголосити, що там були представлені різні категорії населення. Адже головним критерієм прийому добровольців була не станова, професійна чи будь-яка інша групова приналежність, а готовність воювати під гаслами, які обстоював провід УНР, – боротися за створення української національної соціалістичної держави. Але водночас треба зазначити, що переважну більшість підпільників становили представники спільнот, пов'язаних із українським селом і з українським селянством.

Проте вважати зазначені підпільні організації селянськими можна лише з певними застереженнями²⁹. Більшість їх членів можна було назвати селянами, якщо розуміти під такими сільських мешканців або представників «верстви населення, пов'язаної з сільськогосподарською працею»³⁰. Однак ці особи не були селянами – орієнтованими на самозабезпечення й самодостатність дрібними аграрними виробниками, «що ведуть своє господарство і зайняті

24 Малиновская Т., Малиновский Б. Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: Літограф, 2019. С. 58.

25 Малиновская Т. В., Малиновский Б. В. Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года. *Сучасні дослідження з німецької історії*.

Дніпро: Літограф, 2019. С. 53 ; Dreetz D., Sperling H., Stenzel E. Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. Berlin: Deutscher Militärverlag, 1967. S. 91.

26 Раевский Н. А. 1918 год. Москва: Вече, 2020. С. 184.

27 Капуловский И. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 102 ; Шущь О. Й. Щорс Микола Олеко сандрович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 688.

28 Паустовский К. Начало неведомого века. Время больших ожиданий. Повести. Киев: Дніпро, 1985. С. 129.

29 Лободаев В. (Ред.) Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. Харків: КСД, 2017. С. 88 - 92; Посадский А. (Ред./Сост.) От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаків русской смуты. *Сборник статей и материалов*. Москва: АИРО-XXI, 2014. С. 369.

30 Литвин В. (Ред.) Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 9.

обробкою землі як основною професією», користуючись «власними засобами виробництва та силами своєї сім'ї»³¹. Для молоді, що тільки обирала рід занять, і для ветеранів, які після звільнення зі служби продовжували жити її інтересами, господарювання не становило основну справу. Це були люди, які або взагалі не мали господарства, або не ставили турботу про нього на перше місце, зокрема, були ладні його кинути заради участі в збройній боротьбі. Тому віднести їх до категорії сільськогосподарських виробників можна було лише умовно.

Так само як і сільських маргіналів. Прикладом тут можуть стати підпільники села Пединівка Звенигородського повіту. Інформатор, повідомляючи німецьке командування про пединівське підпілля в червні 1918 р., одних осіб – «сильних відчайдушних агітаторів» – лише назвав (Севастьян Гринько, Сидір Білик, Пилип Стоноженко-Кукалов, Микита Красюк, Кирило Марченко, Гнат Харченко-Заболотяний (?), Маркіян Трохимович Ракша, Трифон Кіндратович Гапон, Трохим Бойко, вчитель Бойко, Лаврентій Бандура, Феодосій Компанієць, Захарій Манькута), а іншим дав стислу характеристику.

Дані були такі: Підберезний, син Хоми Підберезного – «у розшуку в Миколаєві за спротив германцям, звідки якимсь дивом втік», «колишній робітник на заводі й користувався обліком [= звільненням] від військової повинності», Севастьян Лукич Семенко – «колишній сільський вчитель», «ще у 1905 р. брав участь у розбійному нападі з бомбою на казенну винну лавку», Онуфрій Задорожний – «втік з Києва після вступу німецьких військ і навозив багато награваних речей», Микита Миколайович Денисенко – «це Задорожного товариш», Тимофій Євтихійович Підгрушний – «що розграбував економію, де раніше служив, що звинувачуваний у підпалі й крадіжці борошна», Юхим Кіндратійович Підберезний – «зłodий і грабіжник, звинувачений у вбивстві», коваль Ткаченко – «співучасник Семенка по крадіжкам з економії і справа [якого] має бути у Мирowego судді», Яків Харченко – «прийшов із каторги [,] де був за розбійний напад на Почапінський [цукровий] завод», Василь Гибало – «у якого переховувався Павловський, Гибало отаман козаків», Мойсей Бойко – «це голова земельного комітету, цей каже так: "грабуї поки можна, я знаю [,] що мені першому петля буде"», Василь Онуфрійович Ракша – «зłodий рецидивіст»³².

Звісно, наведених у документі відомостей замало для того, щоб правильно судити про цих людей. Однак достатньо для припущення – йшлося про «професійних» борців проти влади. Вочевидь, це були люди, що роками перебували в конфлікті з законом. Протистояння державі – на кримінальному та/або на політичному ґрунті – за часів Російської імперії було головним змістом їхньої діяльності. Продовження збройної боротьби в складі таємних організацій 1918 р. залишало їх у звичних умовах, дозволяло й далі робити своє.

Тут слід наголосити, що до цього типу діячів були близькі й урядовці УНР, які ініціювали створення збройної таємної мережі. Здійснення державного адміністрування давалось їм важко – бракувало кваліфікації, потрібної для управління країною. Їхній практичний досвід до проголошення УНР обмежувався діяльністю в складі нелегальних політичних партій. Повернутись до такої діяльності означало для них знову опинитись у звичному середовищі. Микола Ковалевський у спогадах визнавав: «Поворот до конспіративних форм акцій не був тяжкий, бо ж усі ми вийшли з революційного підпілля»³³.

Галичани – члени проурядових збройних організацій в УНР. Щодо державної приналежності членів таємних збройних організацій, то вони склалися переважно з громадян УНР. Однак серед членів цих угруповань були й українці з числа австро-угорських підданих – біженці та колишні військовослужбовці австро-угорської армії, які під час Світової війни потрапили в російський полон.

Так, Іван Капуловський згадував про двох студентів із Галичини, які, знаючи німецьку мову, допомагали підпільникам Звенигородщини прослуховувати телефонні розмови німець-

31 Peasant. *The Editors of Encyclopaedia Britannica* URL: <https://www.britannica.com/topic/peasantry> (date of access: 10.06.2024) Селянство. *Велика Українська Енциклопедія* URL: <http://vue.gov.ua/Селянство> (дата звернення 10.06.2024); Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Видавництво «Інновація», 2007. С. 41

32 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 54. S. 265.

33 Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 488.

ких офіцерів. У спогадах Капуловський описував це так: «Завідувач телефонної мережі Слюсаренко вступив членом товариства [...]. За мою вказівкою він включив усі дроти, що з'єднували німецького коменданта [Звенигородки] з Києвом і Уманню [...] у приховані в мене апарати. Таким чином, студенти-галичани, що чергували по 12 годин на добу, перехоплювали усі розпорядження зверху і донесення знизу німецького командування»³⁴.

Також у складі бойових таємних організацій діяли Українські січові стрільці (УСС). Вояки Легіону українських січових стрільців (частини з українців у складі австро-угорських збройних сил), які під час Світової війни потрапили в російський полон, у 1917 р. утворили військовий підрозділ на службі УНР (Січові стрільці київського формування). Коли до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, цю частину було розпущено³⁵. Деякі її вояки після того долучились до законспірованих збройних підрозділів або спробували самі створити такі підрозділи³⁶.

Розпорошені по секретних збройних осередках, січові стрільці відігравали роль зв'язкових між ними. Зокрема, під час Звенигородського повстання завдяки січовим стрільцям існував зв'язок між його учасниками та галичанами, що служили в Україні під командуванням ерцгерцога Вільгельма – австрійського принца, якого опозиційні гетьману Павлу Скоропадському політичні сили намагались привести до влади в українській державі. У червні 1918 р. німецьке командування отримало агентурну інформацію, що «головну складову частину банди», яка вчинила збройний виступ у Звенигородському повіті, становили саме УСС [ССLeute]. За даними німецької розвідки, стрільці «мали надіслати німецькому командуванню резолюцію селян про те, що борються не проти німців, а скоріше вимагають усунення гетьмана й скликання національних міністрів». «Як голова держави для них був би прийнятний відомий австрійський принц Вільгельм або [син німецького імператора Вільгельма II] принц Йоахім. Щойно ці вимоги будуть виконані, банда гарантує, що в країні відновиться спокій», – йшлося в розвідувальному повідомленні³⁷.

Висновки.

У квітні 1918 р. кілька високопосадовців Української Народної Республіки ухвалили рішення про створення мережі таємних збройних організацій, призначених боронити уряд від замахів на його владу. Серед ініціаторів цього кроку були члени Ради народних міністрів УНР і керівники провладних політичних партій (Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів), зокрема міністри Микола Ковалевський і Михайло Ткаченко. У регіонах виконавцями цього рішення – безпосередніми організаторами й очільниками збройних осередків – стали місцеві урядовці УНР, головним чином військовики. Відомо про воєнізовані таємні організації у Київській і Подільській губерніях, але слід припустити, що формування таких угруповань відбувалось і в інших регіонах України. Основою для розбудови таємних збройних загонів послужили підрозділи Вільного козацтва. Особовий склад таємних загонів комплектували насамперед із навчених вояків – колишніх учасників Першої світової війни, хоча залучили й багато молоді, що раніше не служила у війську. Чисельність утворених таким чином законспірованих збройних сил УНР була значною – йшлося про десятки тисяч бійців.

Фінансування.

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

34 Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 97.

35 Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності. Київ: Текст, 2002. С. 10–47.

36 Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. С. 50 ; Вислоцький І. 16 місяців у рядах київських Січових стрільців 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. Ч. 7/8. С. 32.

37 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 58, S. 173.

References:

1. Belan, Yu. (1960). *Otechestvennaya vojna ukrainskogo naroda protiv nemeckih okkupantov v 1918 godu* [Patriotic war of the Ukrainian people against the German occupiers in 1918]. Kiev: Izdatel'stvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
2. Cherikover, I. (1930). Antisemitizm i pogromy na Ukraine v period Central'noj Rady i getmana [Anti-Semitism and pogroms in Ukraine during the period of the Central Rada and the Hetman]. *Alekseev S. A. (Comp.) Revolyuciya na Ukraine po memuarom belyh* [Revolution in Ukraine according to the memoirs of whites]. Moskva, Leningrad : Gosudarstvennoe izdatel'stvo. 271–275. [in Russian].
3. Chykalenko, Ye. (1932). *Uryvok z moikh spomyniv za 1917* [Excerpt from my memoirs for 1917]. Praha: Vydannia Fondu imeni Ye. Chykalenka pry Ukrainkomu Akademichnomu Fakulteti. [in Ukrainian].
4. Dovbnya, V. (2002). *Sichovi striltsi kyivskoho formuvannia u vyzvolnykh zmahanniakh 1917–1920 rokiv: orhanizatsiia ta pravovi zasady diialnosti* [Sich riflemen of Kyiv formation in the liberation competitions of 1917–1920: organization and legal basis]. Kyiv: Tekst. [in Ukrainian].
5. Dreetz, D., Sperling, H., Stenzel, E. (1967). *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus*. Berlin : Deutscher Militärverlag. [in German].
6. Hai-Nyzhnyk, P. (2019). *1918-y: dva perevoroty* [1918: two coups]. Kyiv: Vydavets Marko Melnyk. [in Ukrainian].
7. Kapulovsky, I. (1923). Organizaciya vosstaniya protiv getmana [Organization of the uprising against the hetman]. *Litopys revoliutsii* [Chronicle of the revolution], (4), 95–103. [in Russian].
8. Karpenko, H. (1931). Selianskyi rukh na Kyivshchyni za chasiv avstro-hermanskoj okupatsii ta hetmanshchyny (Pershyi etap. Borotba selianstva proty hermanskoj okupatsii y Tsentralnoi Rady) [Peasant movement in the Kyiv region during the Austro-German occupation and Hetmanship (The first stage. The struggle of the peasantry against the German occupation and the Central Rada)]. *Litopys revoliutsii* [Chronicle of the revolution], (1–2), 67–91. [in Ukrainian].
9. Kovalchuk, M. (2010). *Na choli Sichovykh striltsiv. Viiskovo-politychna diialnistIevhena Konovaltsia v 1917–1921 rr.* [At the head of the Sich riflemen. Military and political activities of Yevhen Konovalts in 1917–1921]. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka Yurii Lypy. [in Ukrainian].
10. Kovalevsky, M. (1960). *Pry dzherelah borotby. Spomyny, vrazennya, refleksii* [At the sources of struggle. Memories, impressions, reflections]. Innsbruck. [in Ukrainian].
11. Kovalova, N. A. (2016). *Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr.* [Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian].
12. Lobodaiev, V. (2010). *Revoliutsiina stykhiia. Vilnokozatskyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr.* [Revolutionary element. Free Cossack movement in Ukraine 1917–1918]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
13. Lobodaiev, V. (Ed.). (2017). *Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv* [The war against the state or for the state? The peasant uprising movement in Ukraine of 1917–1921 years]. Kharkiv: KSD. [in Ukrainian].
14. Luschnat-Ziegler M. (2021) *Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917 – 1918*. Marburg: Verlag Herder-Institut. [in German].
15. Lytvyn, V.M. (Ed.). (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva* [The history of Ukrainian peasantry]. Vol.1. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
16. Malynovska, T., Malynovsky B. (2019). Povstantsi v Zvenyhorodke, 8–12 yunია 1918 hoda [Rebels in Zvenigorodka, June 8–12, 1918]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoj istorii* [Modern studies in German history]. Dnipro: Litohraf, 51–61. [in Ukrainian].
17. Malynovsky, B. (2023). Kukavske povstannia, serpen 1918 roku: perebih podii [Uprising in Kukavka, August 1918: course of events]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoj istorii* [Modern Studies in German History]. 119–126. [in Ukrainian]. DOI: 10/15421/3123-10

18. Malynovsky, B. (2024). Secret progovernment organizations formation in the Ukrainian People's Republic, April 1918. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, (32), 52–64. DOI: 10.24919/2519-058X.32.311501. [in English].
19. Malynovsky, B., Malynovska, T. (2020). Kukavske povstannia, serpen 1918 roku: ukrainska hetmanska vlada, anty hetmanska opozytisia, avstro-uhorski viiska [Kukavian uprising, August 1918: Ukrainian hetman authorities, anti-hetman opposition, Austro-Hungarian troops]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoj istorii [Modern Studies in German History]*, 123–130. [in Ukrainian]. DOI: 10.15421/312009
20. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: sotsiokulturni protsesy* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: sociocultural processes]. Dnipropetrovsk : Innovatsiia. [in Ukrainian].
21. Paustovskij, K. (1985). *Nachalo nevedomogo veka. Vremya bolshih ozhidaniy. Povesti.* [The beginning of an unknown century. A time of great expectations. Stories]. Kiev: Dnipro. [in Russian].
22. Peasant. *The Editors of Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/peasantry>
23. Raevskij, N. A. (2020). *1918 god* [Year 1918]. Moskva: Veche. [in Russian].
24. Rybalko I. K. (Ed.) (1967). *Grazhdanskaya vojna na Ukraine 1918–1920 : Sbornik dokumentov i materialov* [The Civil War in Ukraine 1918–1920: A collection of documents and materials]. Vol. 1 [in Ukrainian, in Russian].
25. Savchenko, V. (2014). «Deti Mirovoj» i «batki Grazhdanskoj»: fenomen anarho-povstancheskih atamanov Ukrainy (1917–1921 gg.) [“Children of the World War” and “fathers of the Civil War”: the phenomenon of anarcho-insurgent atamans of Ukraine (1917–1921)]. *Ot «germanskoj» k Grazhdanskoj: stanovlenie korpusa narodnyh vozhakov russkoj smuty. Sbornik statej i materialov.* [From “German” to Civil: the formation of the corps of people's leaders of the Russian turmoil. A collection of articles and materials]. Moskva: AIRO-XXI, 363–377. [in Russian].
26. Selianstvo [Peasantry] *Velyka ukrayinska entsyklopediia [Great Ukrainian Encyclopedia]*. Retrieved from <http://vue.gov.ua/Селянство> [in Ukrainian].
27. Shcherbatiuk, V. (2012). *Selyanskij povstanskij ruh v Ukrayini 1917–1921 rokiv: ukrayinska istoriografiya* [Peasant rebel movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography], Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
28. Shchus, O. (2013). Shshors Mykola [Shshors Mykola]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]*. Vol.10. Kiev: Naukova dumka. 688. [in Ukrainian]
29. Volkovynskiy, V. M. (2014). Boiovi dii [Combat operations]. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina [The Great War of 1914–1918 and Ukraine]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”, Vol. 1. [in Ukrainian].
30. Vynnychenko, V. (1980). *Shchodennyk* [Diary]. Edmonton, New York: CIUS. Vol. 1. [in Ukrainian].
31. Vyslotskyi, I. (1935). 16 misiatsiv u riadakh kyivskykh Sichovykh striltsiv 1918–1919 [16 months in the ranks of the Kyiv Sich riflemen 1918–1919]. *Litopys Chervonoj Kalyny [Annals of Chervonaya Kalina]*, 29–34. [in Ukrainian].
32. Yurtik, G. (2014). Stihya (Zi spominiv) [The Element (from memories)]. *Mlinovecky R. Narysy z istorii ukraïnskykh vyzvolnykh zmahaniy 1917–1918 rr. (Pro shcho “istoriia movchyt”) [Essays on the history of Ukrainian liberation competitions in 1917–1918 (About what History is silent)]*, 363–378, Ternopil. [in Ukrainian].
33. Zakharchenko, P. (1997). *Selyanska vijna v Ukrayini: rik 1918* [Peasant War in Ukraine: Year 1918]. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 24.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 12.08.2024

УДК 94»1851/1950»:347.278(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Nykytenko>

Viktoriia Nykytenko

graduate student, Pavlo Tychyna Uman state pedagogical university, Uman, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

e-mail: viktoraurcenko20@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Nykytenko, V. (2024) Evolution of the short-term agricultural credit system in the second half of the 19th to the early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 36-45. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Nykytenko>

EVOLUTION OF THE SHORT-TERM AGRICULTURAL CREDIT SYSTEM IN THE SECOND HALF OF THE 19TH TO THE EARLY 20TH CENTURY

Abstract. *The goal is to find out the conditions for the emergence and organizational and legal foundations of the system of short-term agricultural crediting, to highlight the main stages of the evolution of this system, to characterize the advantages and disadvantages of the most widespread types of short-term agricultural crediting on the territory of the Dnipro region, to analyze the proposals, remarks, arguments and projects of the figures of the Dnipro Ukraine regarding improvement of the system of short-term lending in the Russian Empire in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century.*

Scientific novelty. The primary shifts and patterns in the short-term agricultural credit system from the time it was established in the Russian Empire until the turn of the 20th century were examined, based on the relevant sources and the application of contemporary methodological techniques. Key phases in the lending system's evolution are examined, along with the interactions between different participants, while accounting for the sociocultural and economic obstacles of the era. *The research findings enhance our comprehension of the evolution of the rural economy's financial support and its influence on the growth of the agricultural sector over the studied historical period.*

Conclusions. *Until the 1880s, the Russian Empire as a whole and the regions of the Dnipro region in particular lacked a system of microloans to support the growing requirements of agriculture. Simultaneously, a number of facts clearly show that advance loans, promissory notes, and loans backed by goods were vitally needed by farmers. The owners' needs could not be fully met by the mortgage loan because, at best, it was mostly used for land purchases or even only for personal consumption, with no improvements. Additionally, it played a role in the money shifting from the agricultural to the non-agricultural sectors. For many farmers, granting access to short-term loans ensured regular operations. After taking a look at the historical development of the solo promissory note loan, we can see that it was significantly less than the standard promissory note credit, outperforming it only in the more difficult loan issuance process. Because of this, landowners who haven't yet restored their farms in compliance with the new requirements found it difficult to use it conversely, owners-entrepreneurs found it more advantageous to use alternative kinds of finance.*

Keywords: *short-term credit, agriculture, financial system, agricultural credit, government regulation, agrarian sector, Naddniprianshchyna.*

Вікторія Никитенко

аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

e-mail: viktoraurcenko20@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Никитенко В. Еволюція системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування в другій половині XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 36-45. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Nykytenko>

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ КОРОТКОТЕРМІНОВОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. *Мета – з'ясувати умови виникнення та організаційно-правові засади системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування, виділити основні етапи еволюції цієї системи, охарактеризувати переваги та недоліки найпоширеніших на території Наддніпрянщини видів короткотермінового сільськогосподарського кредитування, проаналізувати пропозиції, зауваження, аргументи та проекти діячів Наддніпрянської України щодо удосконалення системи короткотермінового кредитування в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.*

Наукова новизна. На основі залучених джерел і застосування актуальних методологічних підходів проаналізовано основні зміни та тенденції, що відбувалися у системі короткотермінового сільськогосподарського кредиту в Російській імперії до початку XX ст. Проаналізовано важливі етапи розвитку системи кредитування, а також взаємодію між різними суб'єктами цього процесу, враховуючи економічні та соціокультурні виклики того часу. Результати дослідження сприяють кращому розумінню еволюції фінансової підтримки сільського господарства та її впливу на розвиток аграрного сектора протягом розглянутого історичного періоду.

Висновки. До 1880-х рр. на теренах Наддніпрянщини не існувало системи дрібного кредитування для вирішення поточних потреб сільського господарства. Водночас ряд обставин об'єктивно свідчать, що меліоративний, вексельний, під заставу товарів, авансовий кредити були вкрай необхідні сільським господарям. Іпотечний кредит не міг достатньою мірою задовольнити потреби господарів, бо йшов в основному на придбання землі, в кращому випадку, а то й просто на споживчі цілі, не приносячи ніяких покращень, до того ж сприяв переходу коштів із землеробської в неземельні сфери. Відкриття доступу до короткотермінового кредиту забезпечило нормальне функціонування для багатьох господарств.

Розглянувши історичний шлях становлення соло-вексельного кредиту, зауважимо, що соло-вексельний кредит був надзвичайно зниженим, порівняно зі звичайним вексельним кредитом, поступаючись йому лише складнішою процедурою оформлення позик. У результаті цього користування ним виявилось ускладненим для землевласників, які ще не перебудували своє господарство відповідно до нових умов, а з іншого боку, господарям-підприємцям вигідніше було звернутися до інших форм кредиту.

Ключові слова: короткотермінове кредитування, сільське господарство, фінансова система, сільськогосподарське кредитування, урядове регулювання, аграрний сектор, Наддніпрянщина.

Постановка проблеми.

Успішний досвід організації сільськогосподарського кредиту в Наддніпрянщині, який мав місце у другій половині XIX – на початку XX ст., має велике теоретичне та практичне значення для сучасного агропромислового комплексу України. Зазначене питання не втрачає актуальності та набуває особливого значення із запровадженням в Україні ринку землі. Ретроспективний аналіз еволюції системи сільськогосподарського кредитування дає можливість встановити певні закономірності у цьому процесі та уникнути помилок минулого.

Одним із видів сільськогосподарського кредиту, що існував у Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст., був короткотерміновий кредит. Цей вид кредиту стосувався безпосередньо сільськогосподарського виробництва і на відміну від довготермінового не був спрямований на капітальні перетворення.

Аналіз досліджень.

Питання сільськогосподарського кредитування у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається предметом наукового зацікавлення у новітній історіографії. Цій проблемі присвячено праці таких дослідників та дослідниць економічної історії, як О. Анфімов, Д. Батурицький, В. Венгерська, В. Вісин, В. Гончаренко, О. Корелін, М. Орлик, А. Пантелеймоненко, Н. Проскуракова, Д. Селіхов, В. Шевченко, М. Якименко та ін.

Мета статті.

Мета публікації – з'ясувати умови виникнення та організаційно-правові засади системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування, виокремити основні етапи еволюції цієї системи, охарактеризувати переваги та недоліки найпоширеніших на території Наддніпрянщини видів короткотермінового сільськогосподарського кредитування, проаналізувати пропозиції, зауваження, аргументи та проєкти діячів Наддніпрянської України щодо удосконалення системи короткотермінового кредитування в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу.

У Російській імперії короткотерміновий кредит не набув такого великого розмаху як інші види кредитування. Проте у впровадженні такого типу кредиту відчувалася гостра потреба серед сільськогосподарських виробників. Це зумовлено тим, що довготерміновий кредит призначався в основному для капітальних витрат, однак ряд господарств потребували і додаткових оборотних коштів. Із 1870-х рр. спостерігається різке зростання кількості клопотань про відкриття короткотермінового кредиту. Основна їх маса надходила від дворян та земств, проте і селяни не проти були скористатися останнім. Так, Подільський губернатор відзначив що селяни охоче користуються позиками в Подільському відділенні Селянського

Поземельного банку, проте залежність платоспроможності селянських господарств від врожаїв висувається на перший план, а тому, на його думку, селяни відчувають постійну потребу в організації короткотермінового кредиту¹.

У 1874 р. Державному банку було дозволено приймати шестимісячні грошові векселі землевласників із підписами векселедавця та поручителя. Досить скоро правила видачі короткотермінових позик були уточнені й відтоді кредит могли отримати не всі землевласники, а лише ті, що вели «правильно організоване» господарство, умови якого були визначені циркуляром управляючого Державним банком № 11742 від 18 квітня 1877 р.².

На початку 1880-х рр. виявилось, що цей вид кредиту не користується широким попитом серед сільських господарів, до того ж загострення ситуації на світовому хлібному ринку поставило Російську імперію у невигідні умови. Впровадження на заході нових агротехнологій збільшило продуктивність землі, покращило якість продукції, а також зменшило собівартість виробництва хліба.

Зниження хлібних цін на світовому ринку наприкінці XIX ст. поставило сільськогосподарських виробників перед питанням чи засіювати взагалі свої землі, адже виробництво стало збитковим, а низьке за якістю збіжжя вивозили за кордон за безцінь. Інколи навіть завантажувальні роботи в портах коштували дорожче, ніж вартість вантажу. У зв'язку з такими складними економічними умовами було вжито заходів для полегшення отримання землевласникам оборотних коштів. У 1884 р. Державним банком був впроваджений соло-вексельний кредит. Кредит видавався відповідно до «Правил від 10 лютого 1884 р.», які діяли до 1892 р. Кредит видавався під заставу маєтків, не більше 2/3 необхідного і терміном не більше дев'яти місяців. До того ж, він мав становити не більше 60 % вільної від боргів вартості майна. За таких умов кредитом могли користуватися також ті господарі, майно яких частково вже було обтяжене іпотечними позиками. Кредит носив швидше характер реального, ніж особистого і був лише доповненням до земельного кредиту. На практиці він загрожував перетворитися на довготерміновий. Пред'явивши заставне свідоцтво, а також оціночні описи маєтку, власник міг отримати соло-вексельний кредит³. Таким чином для отримання соло-вексельного кредиту першочергове значення надавалося не власне кредитоспроможності господаря, а вартості маєтку. Такий підхід призвів до масової заборгованості по виплатах. Згідно з загальноімперськими даними, в Державному банку на 1892 р. було відкрито 1487 кредитів на суму 13 млн. крб., а боргів по них нараховувалось 8,5 млн.

Проіснувавши до 1891 р., соло-вексельний кредит зазнав нових змін, поштовхом до яких став тогорічний неврожай. Було створено особливу нараду під керівництвом П. Дурново, рекомендації якої було враховано при складанні нових правил соло-вексельної операції, запроваджених 16 червня 1892 р. та 2 червня 1893 р. Згідно з ними, процес отримання позик значно полегшився. Тепер допускалася заборгованість маєтку до 75%, а термін кредиту збільшувався до 12 років. Нові зміни Правил по соло-векселях особливих змін не принесли, а заборгованість внаслідок постійного переписування прострочених позик дедалі збільшувалася.

Новий статут, затверджений 6 червня 1894 р. і видані на його основі «Правила» та «Наказ» (від 22 липня 1894 р.), не внесли суттєвих змін в соло-вексельну операцію. Зрештою, ці документи призвели до розширення кола клієнтів за рахунок поширення правил на селян-власників. Селяни внаслідок економічної кризи та неврожаю 1891 р., який охопив 15 із 53 губерній Російської імперії, значно втратили свою платоспроможність. Позичальники отримали ряд пільг: граничний розмір соло-вексельних позик був збільшений з 2/3 до 3/4 необхідного обігового капіталу, як забезпечення кредиту поряд із заставою, приймалась і порука. Особлива увага зверталася на перевірку свідчень позичальників про необхідний розмір

1 Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 542. Спр. 100. Арк. 4.

2 Кабат И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1888. С. 27.

3 Гиндин И. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861 – 1892). М., 1960. С. 333

обігового капіталу і стан їхнього господарства. Банк отримував право на перевірку маєтку і визначення правильності витрат, на контроль правильності використання позик. Унаслідок вищевказаних заходів, порівняно з 1893 р., у 1895 р. кількість дозволених позичок зроста майже у вісім разів (в основному за рахунок селян), а сума виданих коштів збільшилася вдвічі⁴.

Для забезпечення ефективного обігу позик і для власного захисту Державний банк був змушений прийняти необхідні заходи з метою стабілізації ситуації. У 1895 р. були переглянуті всі прострочені позики, а подальше прагнення врегулювати соло-вексельну операцію трансформувалося в новий указ щодо цієї операції, який був затверджений міністром фінансів 19 вересня 1896 р. Згідно з документом, кредит міг бути відкритим лише після огляду земельної власності представником банку. Він містив вказівку спостерігати за тим чи відповідає та сума, яка береться в позику, потребам. Чиновники мали пильнувати за тим, щоб взята позика була вчасно впроваджена в оборот і у зазначений термін була повернута. Цей указ діяв менше року і вже в 1897 р. соло-вексельна операція зазнала нових змін в комітеті фінансів при участі голови комітету міністрів, міністрів внутрішніх справ, землеробства, державного майна, а також члена державної ради, статс-секретаря, К. Победоносцева. Із запровадженням металевієї валюти збільшились активні операції. Більше половини основного капіталу було в позиках, що загрожувало їх перетворенню на довготермінові. Тому після жвавого обговорення 19 липня 1897 р. був затверджений новий указ, який набув чинності 1 вересня 1897 р. Згідно з ним, іпотечна заборгованість знову не повинна була перевищувати 60% оцінки. Якщо маєток не оглядався представником банку, то в такому випадку позика не повинна була перевищувати 7 крб. на десятину орної землі і 75% вартості⁵. Банк вимушений був повернутися до векселів⁶. Таким чином, сподівалися повернути заборговані банку кошти, адже заставлене в конторах банку майно неможливо було реалізувати, через відсутність попиту.

У 1898 р. акціонерним комерційним банкам і товариствам взаємного кредиту було надано право видавати позики під соло-векселі, що забезпечувалися сільськогосподарськими землеволодіннями. Особа, яка вносила під заставу свій маєток, могла отримати кредит на суму 75% оціночної вартості. Оцінка землі проводилася кредитною установою із врахуванням ціни на землю в конкретному регіоні та річній прибутковості угіддя. Позичальник в обов'язковому порядку подавав до кредитної установи зобов'язання, що не буде заключати договорів та вчиняти дій, котрі могли б знизити цінність та зменшити прибутковість закладеного маєтку⁷.

Досить швидко соло-вексельні кредити перетворилися на довготермінові, додаючи маєткам нової боргової залежності. Протягом ряду років соло-вексельна операція трималася на відносно стабільному рівні, складаючи від 9 до 9,5 млн. крб.

З початком XX ст., зважаючи на сприятливу кон'юнктуру на хлібному ринку, соло-вексельний кредит розширився, було введено м'якші правила, впроваджено пільги для особливо великих власників. Позичальникам було дозволено заставу маєтків у приватні руки, зберігався кредит при заставі землі у Дворянському банку, гарантувалась видача позик під хліб без погашення соло-вексельної позики. У 1911 р. були збільшені норми кредиту: для зернових хлібів при трьохпільній сівозміні – з 10 до 15 крб. на десятину посіву, при багатопільній – з 15 до 20 крб., для коренеплодів – з 3 до крб., на одну голову великої рогатої худоби видавалось по 3 крб., дрібної – по 1 крб. Циркуляром від 28 березня 1911 р. була збільшена ставка кредиту для розведення садів, виноградників, хмільників, тютюнових плантацій і для городництва⁸.

4 Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 48.

5 Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Конец XIX – начало XX века. М. : Наука, 1969. С. 331; Сборник действующих к 1 января 1912 г. наказов, правил и циркуляров Государственного банка по ссудам на снабжение сельских хозяев оборотными средствами. СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. С. 5-6.

6 Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 52.

7 Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб. : Тип. А. Г. Розена, 1904. С. 246-247.

8 Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Конец XIX – начало XX века. М. : Наука, 1969. С. 103

За 25 років поміщики зуміли отримати під соло-векселі не менше 400 млн. крб. Значна частина із цієї суми не була повернута вчасно. Борги розподілялися на певну кількість років протестом чи без протесту векселя⁹.

Таким чином соло-вексельна операція не отримала широкого поширення і не мала суттєвого впливу на економічне становище землевласників. Поміщицькому землеволодінню, яке, до речі, становило найбільший відсоток заставленої землі, по суті вистачало видів кредитних послуг і без цього. Проте селянські наділи з початку відкриття соло-вексельної операції взагалі не могли користуватися нею і лише з 1897 р. селяни-власники отримали змогу користуватися соло-вексельним кредитом. Спочатку сума селянських позик сягнула 1,5 млн. крб., проте в подальшому істотно зменшувалася¹⁰. Банк не допускав угод із селянами, які володіли надільною землею, адже згідно з законом така земля не відчужувалась за борги.

Іншим видом короткотермінового кредиту виступав кредит під заставу товарів. Він на відміну від соло-вексельного носив більш органічний, зумовлений власне існуванням товарно-капіталістичного виробництва характер, а також передбачав видачу позик під заставу продукції сільськогосподарського виробництва та щойно придбаних товарів.

Якщо зробити ретроспективу в дореформений період, то побачимо, що перші випадки кредитування під заставу сільськогосподарської продукції мали місце у 1830-х – 1840-х рр. Так, 1839 р. у Київській конторі Державного Комерційного банку, а 1843 р. у Харківській конторі того ж банку було дозволено видавати позики під заставу хліба, льону, шерсті. Операції в обох установах були доволі значними, однак зловживання, що поступово набули масового характеру, призвели до припинення таких операцій¹¹.

Починаючи з 1885 р., загострилася ситуація на хлібному ринку, що спонукало до втілення в життя нових форм короткотермінового кредиту. 11 жовтня 1885 р. міністерством фінансів були прийняті правила, які передбачали видачу кредитів під заставу хліба всіма місцевими відділеннями Державного Банку. Кредит під заставу хліба став одним із найпоширеніших видів кредиту з-поміж кредитів, що видавалися під заставу інших товарів сільськогосподарського виробництва. У зв'язку з тим, що така операція обтяжувалася надзвичайними труднощами зберігання продукції, сільськогосподарські виробники на початковому етапі відкриття операції фактично не могли користуватися цим видом послуг. Лише великі торговці, в яких була налагоджена мережа складів, могли зберігати продукцію, очікуючи вигідних угод продажу.

У 1893 р. кредитні операції під заставу сільськогосподарської продукції починають набирати широкого розмаху. Причина цього досить зрозуміла, адже в умовах врожайності декількох років і зменшення попиту на світовому ринку підтоварний кредит був зручною формою отримання коштів. Згідно з новими правилами від 2 і 20 серпня 1893 р., відбулося значне спрощення процедури отримання підтоварного кредиту. Закцентуємо на тому, що відтепер дозволялося позичальникам самим зберігати свою продукцію. Щодо умов на яких брався кредит, то позика не повинна була дорівнювати більше 75% взятих під заставу продуктів терміном на 9 місяців, причому дозволено було користуватись кредитом в формі поточного рахунку, на суму пред'явлених векселів позичальників. Основна мета, яка переслідувалась цими заходами, полягала в тому, щоб послабити торговельний тиск на землеробів з боку закупівельників, а також стимулювати втягнення поміщиків у правильно організовану торговельну систему.

Уряд врахував потребу в кредиті й серед селян, але питання видачі їм позик було перекладене на земства, які одержали більше можливостей створити якісні умови зберігання товарів, відповідно до Правил від 21 серпня 1893 р.¹². Кредити під заставу товарів видавалися не тільки державними установами, але й комерційними банками, які отримали від державно-

⁹ Там само. С. 332.

¹⁰ Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 52

¹¹ Кабат И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1888. С. 38

¹² Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 41

го банку на такі цілі пільговий 3,5% річних кредит у формі спеціальних поточних рахунків на суму пред'явлених ними векселів позичальників. Перелік суб'єктів, які брали участь у процесі кредитування, цим не обмежився. На підставі «Правил» від 14 червня 1888 р., як посередники стали використовуватися залізниці, що видавали позики під хлібні вантажі, які розміщувалися на залізничних складах¹³.

Вищевказана постанова була дещо змінена новими правилами (від 6 червня 1891 р. і від 11 червня 1891 р.), згідно з якими Державна Рада надавала Державному банку за посередництва залізниць права видавати позики під заставу хліба. Позики мали видаватися із експлуатаційних коштів чи за посередництва приватних банків. 7 червня 1899 р. були видані нові правила видачі залізницями позик, складової та комісійної операцій. Залізницям надавалося право видавати позики під хлібні вантажі, а також льон, кужіль, бавовну, рис, кам'яне вугілля, кам'яну сіль, шерсть, залізо, чавун, сталь, конопляну, рапсову, гірчичну, лляну і соняшникову олії. Ці товари приймалися на зберігання у власних чи орендованих залізницями приміщеннях, а також у складах приватних осіб, що передали їх у розпорядження залізниці. Залізниці утримували спеціальні комерційні комісійні агентства для продажу, за дорученням відправника, хлібних вантажів. Розмір позики не повинен був перевищувати 2/3 вартості вантажу, яка визначалась відповідно до їх найближчого торгового пункту. Розмір позик під хліб, льон, кужіль, рис можна було збільшити до 80% у тих випадках, коли вони закладалися на термін не більший трьох тижнів, або коли ці вантажі призначалися до відправки найближчим часом. Понад визначені відсотки з позики з позичальника малися 1/3% від взятої суми на покриття залізницею витрат із проведення операції. Якщо вантаж приймався на зберігання, то позика видавалася терміном до шести місяців. Якщо вантажі були прийняті й вже готувалися для перевезення, то в такому випадку термін виплати міг не обмежуватися. Залізниці, окрім обліку вантажів, могли проводити розвантаження, зважування, перевезення товарів, сортування, очистку, передавали товари третім особам від імені товаровласника¹⁴.

У 1894 р. Державним банком була запроваджена операція з видачі кредиту на придбання сільськогосподарського інвентарю. У половині випадків заставою слугували ті самі товари, що купувалися, а також під заставу іншого наявного інвентарю та інколи під поручительство. У перший рік видачі позик сума їх була незначною і загалом склала 278,5 тис. крб. Наступний рік був результативніший і сума позик сягнула 2,3 млн. крб. Кредит видавався на триваліший термін – до трьох років. Розмір позики стосовно до ціни товару, який купувався, становив 100%¹⁵.

Позика на купівлю сільськогосподарського інвентарю була обмеженою стосовно до установ банку. Вона зосередилась в обмеженій кількості губерній. До них належали і дві українські губернії: Таврійська і Катеринославська. Насамперед дефіцит сільськогосподарського інвентарю відчували селянські господарства, а тому селяни склали основну клієнтуру банку. Високий попит операція отримала і серед німецьких колоністів Півдня України. В основному вказані групи надавали пріоритет найдешевшим знаряддям¹⁶.

Шукаючи собі зиск, у південних губерніях з'явилися комерсанти, які переконували господарів купувати знаряддя без особливої на те потреби, апелюючи до того, що в разі несплати боргу держава не буде вимагати коштів за інвентар. Ці шахраї давали навіть незначні суми, аби заохотити селян купити знаряддя за їх рекомендацією¹⁷.

Щоб перестрахувати себе від очевидних збитків, банк прийняв нові умови видачі позик під заставу сільськогосподарського інвентарю. У березні 1896 р. було видано розпорядження надавати позики не на повну вартість сільськогосподарських машин, а щоб частину їх вартості сплачували господарі. Вже у вересні 1896 р. були запроваджені нові правила, згідно з

13 Кабат И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1888. С. 38

14 Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб.: Тип. А. Г. Розена, 1904. С. 249-250.

15 Там само. С. 225

16 Там само. С. 225

17 Там само. С. 225

якими розмір позик не міг бути більшим, ніж 75% вартості знарядь, які купувалися. До того ж відтепер гроші видавалися на руки не позичальнику, а продавцю сільськогосподарських знарядь. Авторитет продавця в такій ситуації також мав неабияку вагу, а інвентар під заставу приймав спеціальний банківський чиновник. Якщо селяни чи товариства прагнули отримати кредит, то вони піддавалися ретельній перевірці щодо власної кредитоспроможності. Разом з тим, існувала пільгова форма кредиту, за якою застава товару не передбачалася, а пріоритет надавався благонадійності постачальників¹⁸.

Напередодні Першої світової війни Державний банк став надавати позики на придбання сільськогосподарських машин і знарядь. Станом на 1 січня 1913 р. оборот від таких позик становив 23330 тис. крб., але вже протягом 1913 р. нових позик було видано на 9501 тис. крб. Найбільше позик було видано в районах з розвиненим капіталістичним господарством, до яких належали Південно-Західний та Південний Степовий райони¹⁹.

Ще одним видом короткотермінового кредиту був авансовий кредит. Цей кредит надавався господарям банківськими та торгово-промисловими структурами, на сільськогосподарські потреби під майбутній врожай, або врожай який ще не був проданий.

Щоб краще уявити масштаби і значення авансового кредиту, спробуємо розглянути його місце на прикладі цукроварної галузі. Бурякові плантації існували ще в дореформений час, але належали вони переважно власникам цукрових заводів. У 1900-х рр. спостерігається значне зростання посівів цукрової сировини на селянських полях, незважаючи на те, що буряки агрокультурно і технічно складна культура, а до того ж трудомісткі у вирощуванні. Вирощування селянськими господарствами цукрових буряків на продаж двічі-тричі підвищувало прибутковість десятини землі, порівняно з тим, коли на ній вирощували зерно²⁰.

За таких обставин поширення авансового кредиту можна пояснити тим, що поміщики і власники цукроварень, відчуваючи попит на сировину, самі надавали селянам короткострокові позики на посів цукрових буряків та їх збір із розрахунком на майбутній врожай. Це був один із способів зацікавити селян у виробництві цукрового буряка. Кредит видавався розміром у 50 крб. на десятину посіву, рівними частинами перед кожним видом проведених робіт²¹.

Насіннєві запаси виробники сировини отримували безпосередньо від кредиторів, що гарантувало їхню якість. Використання авансового кредиту в цукровому виробництві дало можливість покращити систему вирощування культур, а також кормову базу. В тих випадках, коли вирощування відбувалось на землях заможних господарів, це сприяло забезпеченню бідніших селян роботою далеко від дому.

Явище широкого застосування авансування простежується не лише в цукровій промисловості, але і в зерновому виробництві, тваринництві, вирощуванні льону і тютюну. Розвиток авансового кредиту в цій сфері виробництва залежав від особливостей умов для тієї чи іншої культури і від рівня розвитку аграрного капіталізму в тому чи іншому регіоні. Якщо взяти до уваги, що Правобережна Україна посідала перше місце, а Лівобережна Україна – друге місце в Європейській Росії за обсягами виробництва цукру²², то очевидним стає факт широкого застосування в цій місцевості авансового кредиту.

Українські громадські діячі, представники земств впродовж другої половини XIX – початку XX ст. неодноразово висували проекти удосконалення системи короткотермінового дрібного сільськогосподарського кредитування. Так, Лохвицький комітет із потреб сільськогосподарської промисловості (Полтавщина), активним членом якого був відомий економіст-теоретик кооперації М. Туган-Барановський, охарактеризувавши усі існуючі види дрібного кредиту, дійшов висновків, що усі вони не відповідають вимогам дня, тобто реальним

18 Там само. С. 227

19 Анфимов А. Н. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Конец XIX – начало XX века. М.: Наука, 1969. С. 332

20 Якименко М. Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 61-71.

21 Корчинский С. К вопросу о сельском крестьянском краткосрочном кредите и его организации. К., 1893. С. 8.

22 Якименко М. Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 61-71.

потребам непривілейованих станів, які власне і користуються ним. Головною проблемою дрібного кредитування, на їх думку, була пасивність у цьому питанні Державного банку, який міг би суттєво сприяти його розвитку шляхом збільшення розміру позичок, які він надавав установам дрібного кредиту, а також за допомогою зниження відсоткової ставки по кредиту.

Якщо узагальнити всі пропозиції Лохвицького місцевого комітету стосовно потреб сільськогосподарського кредитування в єдину систему заходів для поліпшення дрібного кредиту, то до основних зауважень і пропозицій можна віднести: 1) потребу відкриття установ дрібного кредиту за «явочним порядком», без бюрократичних ускладнень у процесі їх становлення; 2) сприяння держави у відкритті кредитних товариств Райффайзенівського типу, визнаних як найефективніші серед подібних установ; 3) досягти залучення різних видів капіталу для дрібного кредитування, зокрема вкладів сільського населення, міських, волосних, станових та земських капіталів, а також сирітських сум під гарантії уряду чи земства; 4) видати установам дрібного кредиту право випуску ощадних марок; активізувати роль Державного банку у забезпеченні установ дрібного кредиту обіговими коштами; 5) надати усім установам дрібного кредиту права на ломбардні та заставні операції – видачу позик під заставу рухомого майна; 6) перетворити станові установи та волосні ощадні каси на позастанові; 7) сприяти державі у створенні кредитних і ощадно-позичкових товариств при сільськогосподарських товариствах; 8) забезпечити земству широкий кредит від Державного банку для потреб місцевого дрібного кредиту; 9) активізувати участь земств у контролі й керівництві установами дрібного кредиту поряд із центральною установою; можливість створення губернських і повітових земських банків для об'єднання усіх установ²³.

Член Вінницького повітового комітету Подільської губернії К. Падлевський вніс пропозиції щодо удосконалення законодавчого забезпечення дрібного кредиту. Його ідеї зводились до необхідності закріплення на рівні закону трьох типів установ дрібного кредиту: 1) позастанові установи, аналогічні ощадно-позичковим товариствам, але без участі євреїв («Регіональний банк»); 2) одностанові установи, що задовольняли б місцеві потреби односельчан («Сільські каси»); 3) професійні установи – допоміжні каси однорідних служб, артіль і товариств споживачів. Він розробив проект статуту для такої установи, як «Сільська каса», де детально визначив основні принципи її організації. Так, каса могла бути створена на основі пожертви приватної особи в сумі 100 крб. та внесків щонайменше двох десятків селян по 3 крб. кожен. До основного капіталу також можливо було додати 200 крб. піклувальника, надані як десятирічна позика під 4 % річних. Каса, як «установа особливого типу», могла видавати позички тільки своїм односельцям під особисту і майнову відповідальність кожного домогосподарства. Розмір позики та щотижневого платежу із відсотками були чітко визначені, з відсотками річних у розмірі 8%. У разі невнесення платежу позичальник мав право на відстрочку, але не більше трьох тижнів із виплатою пені за перший тиждень та по 2 копійки за кожні 10 копійок погашення за другий і третій тиждень. Стягнення боргу передбачало продаж рухомого майна боржника на аукціоні, якщо воно не було визнано «крайньою необхідністю» для домогосподарства. Винятковими випадками для винесення ухвали про віднесення суми боргу до збитків каси були обставини, такі як пожежа, епідемія або смерть. Однак пропозиція К. Падлевського щодо створення сільської каси не знайшла підтримки в Подільському губернському комітеті, інші повітові комітети також не висловлювали конкретних думок у своїх ухвалах щодо цього питання²⁴.

Гайсинський повітовий комітет 11 листопада 1902 р. прийняв ухвалу, яка відображала загальну точку зору щодо реформування системи короткотермінового дрібного кредиту. У розділі «Організація народного дрібного кредиту» зазначено: «Вважається необхідним збільшення та популяризація дрібного народного кредиту. Організація дрібного кредиту має бути

23 Селіхов Д. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 130-132.

24 Там само. С. 133-134.

делегована місцевим органам самоуправління з обов'язковим контролем з боку Міністерства фінансів. Для формування необхідного капіталу місцевим органам самоуправління має бути надана безвідсоткова позичка з бюджету Міністерства фінансів»²⁵.

Висновки.

На підставі вищевикладеного можемо дійти висновків, що до 1880-х рр. на теренах Наддніпрянщини, як і Російської імперії загалом не існувало системи дрібного кредитування для вирішення поточних потреб сільського господарства. Водночас ряд обставин об'єктивно свідчать, що меліоративний, вексельний, під заставу товарів, авансовий кредити були вкрай необхідні сільським господарям. Іпотечний кредит не міг достатньою мірою задовольнити потреби господарів, бо йшов в основному на придбання землі, в кращому випадку, а то й просто на споживчі цілі, не приносячи ніяких покращень, до того ж сприяв переходу коштів із землеробської в неземельні сфери. Відкриття доступу до короткотермінового кредиту забезпечило нормальне функціонування для багатьох господарств.

Розглянувши історичний шлях становлення соло-вексельного кредиту зауважимо, що він був надзвичайно зниженим, порівняно зі звичайним вексельним кредитом, поступаючись йому лише складнішою процедурою оформлення позик. У результаті цього користування ним виявилось ускладненим для землевласників, які ще не перебудували своє господарство відповідно до нових умов, а з іншого боку, господарям-підприємцям вигідніше було звернутися до інших форм кредиту.

Подяка.

Автор щиро вдячний редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування.

Автор не отримав жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Anfimov, A. (1969). *Kрупное помешчичье хозяйство Европейской России. Концы XIX – начало XX века* [Large landed estates in European Russia. The end of the 19th – the beginning of the 20th century.]. Moskva : Nauka. [in Russian].
2. Gindin, I. (1960). *Gosudarstvennii bank i ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitelstva (1861 – 1892)* [State Bank and economic policy of the tsarist government (1861 – 1892)]. Moskva. [in Russian].
3. Gurev, A. (1904). *Oчерк razvitiya kreditnikh uchrezhdenii v Rossii* [Essay on the development of credit institutions in Russia]. Sankt-Peterburg : Tip. A. G. Rozena. [in Russian].
4. Kabat, I. (1888). *K voprosu o selskokhozyaistvennom kredite* [On the issue of agricultural credit]. Sankt-Peterburg: Tip. Min. Vnutr. Del. [in Russian].
5. Korelin, A. (1988). *Selskokhozyaistvennii kredit v Rossii v kontse XIX – nachale XX v.* [Agricultural credit in Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Moskva : Nauka. [in Russian].
6. Korchinskii, S. (1893). *K voprosu o selskom krestyanskom kratkosrochnom kredite i yego organizatsii* [On the issue of rural peasant short-term credit and its organization]. Kiev. [in Russian].
7. *Sbornik deistvuyushchikh k 1 yanvarya 1912 g. nakazov, pravil i tsirkulyarov Gosudarstvennogo banka po ssudam na snabzhenie selskikh khozyaev oborotnimi sredstvami* [Collection of orders, rules and circulars of the State Bank in force by January 1, 1912 on loans for supplying rural owners with working capital]. (1912) Sankt-Peterburg : Tip. V. F. Kirshbauma. [in Russian].
8. Selikhov, D. (2019). *Silskohospodarskyi kredyt na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii u 1861 – 1917 rr.: istoriko-pravove doslidzhennia.* [Agricultural credit in the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861-1917: historical and legal research]. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. [in Ukrainian].
9. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy.* F. 442. Op. 542. Spr. 100. [in Ukrainian].

10. Iakymenko, M. (1981). Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.) [Migrations of the Ukrainian peasantry (1861 – 1905 pp.)]. *Український історичний журнал*. [Ukrainian historical journal], 9, 61–71. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.10.2024

УДК 94(477) «1930/1931»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>

Natalia Romanets

Doctor of History, Associate Professor, lead researcher of the Holodomor and mass man-made famines research department of the National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Romanets, N. (2024) Dekulakized peasant families: survival practices. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 32, 46-55. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>

DEKULAKIZED PEASANT FAMILIES: SURVIVAL PRACTICES

Abstract. The purpose of the article is to study the main survival practices of peasant families, included in the category of kulaks, during the implementation of the policy of dekulakization in the Ukraine in 1930 – 1931.

The scientific novelty of the research results lies in the highlighting of legal and illegal ways of rescue and survival, which were forced to practice by dekulakized peasant families during the implementation of the policy of «liquidation of the kulaks as a class» by the Bolshevik regime in 1930 – 1931.

Conclusion. Peasant families classified as kulaks practiced legal and illegal methods of rescue and survival during the dekulakization of 1930 – 1931. The legal ways to avoid dekulakization and deportation for peasant families were determined by the resolution of the Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks of January 30, 1930, «On Measures for the Liquidation of Kurkul Farms in Areas of Complete Collectivization», which prohibited the dekulakization of families of Red Army soldiers and the leadership of the Red Army, and also allowed members of the kulaks family to refuse the head of the family. Complaints of the dispossessed became another legal way of rescue, but in most cases the authorities rejected them, and therefore the peasants could not count on the restoration of their rights. Remittances and parcels they received from relatives helped the dispossessed to survive in the places of deportation.

Escape became the most common illegal way of rescuing «turtles». Part of the peasants began to leave immediately after the campaign «liquidation of the kulak as a class» was announced, trying to avoid disarmament and deportation. Others began to flee already during the deportation. The difficult conditions of existence of special resettled people led to the mass escape of the dispossessed with their families from the places of exile. Escape was complicated by the fact that most of the deportees were children and the elderly. Some of the fugitives settled in cities, in new buildings, where it was easy to dissolve among thousands of manual workers, former peasants. Others, usually with fictitious documents about their social status, returned to their native villages, demanding the return of confiscated property and land allotments from the local leadership. The rest of the fugitives without documents moved to an illegal situation, hid in the forests or with their closest relatives.

Key words: dekulakization, deportation, peasants, kulaks, escape, GPU, OGPU.

Наталія Романець

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів, Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Романець Н. Розкуркулені селянські родини: практики виживання. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 46-55. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>

РОЗКУРКУЛЕНІ СЕЛЯНСЬКІ РОДИНИ: ПРАКТИКИ ВИЖИВАННЯ

Анотація. Метою статті є дослідження основних практик виживання селянських родин, зарахованих до категорії куркулів, під час реалізації політики розкуркулення в УСРР упродовж 1930 – 1931 рр.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у висвітленні законних і нелегальних способів порятунку і виживання, які були змушені практикувати розкуркулені селянські родини під час реалізації більшовицьким режимом політики «ліквідації куркульства як класу» у 1930 – 1931 рр.

Висновки. Під час розкуркулення 1930 – 1931 рр. селянські родини, зараховані до категорії куркулів, практикували законні та нелегальні способи порятунку та виживання. Легальні способи уникнути розкуркулення та депортації для селянських родин визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», яка заборонила розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії, а також дозволила членам сім'ї «куркуля» відмовитися від голови родини. Ще одним легальним способом порятунку стали скарги розкуркулених, проте здебільшого владні структури їх відхиляли, а тому селяни

не могли розраховувати на відновлення своїх прав. Вижити у місцях депортації розкуркуленим допомагали грошові перекази та посилки, які вони отримували від рідних.

Найпоширенішим нелегальним способом порятунку «куркулів» стали втечі. Частина селян почала виїжджати відразу після проголошення кампанії «ліквідації куркуля як класу», намагаючись уникнути розкуркулення та депортації. Інші почали тікати вже під час проведення депортації. Важкі умови існування спецпереселенців зумовили масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Втечі ускладнювало те, що більшість депортованих становили діти й літні люди. Частина втікачів осідала в містах, на новобудовах. Інші, із зазвичай фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходила на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів.

Ключові слова: розкуркулення, депортація, селяни, куркулі, втечі, ДПУ, ОДПУ.

Постановка проблеми.

Розкуркулення, яке влада використала як основний інструмент здійснення суцільної колективізації, стало першою масовою репресивною операцією під час «другого комуністичного штурму» (1929 – 1933 рр.). Упродовж кампанії з «ліквідації експлуататорських верств села» Кремль відпрацював механізми ув'язнення та депортації великої кількості людей, які невдовзі були використані під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. та Великого терору 1937 – 1938 рр. Розкуркулення зумовило тектонічні зрушення в існуванні українського селянства, навіть тих соціальних груп, які не стали жертвою цієї репресивної операції. Загроза бути зарахованим до категорії куркулів тяжіла над ними упродовж наступного десятиліття, незалежно від їхнього реального соціального статусу. Під час хлібозаготівельних кампаній 1931 – 1933 рр. більшість селян, яких репресували за невиконання непосильних заготівельних планів, приховування або крадіжки збіжжя, зараховували до категорії куркулів, навіть якщо на той час вони були членами колгоспів.

Намагання вижити всупереч обставинам стало основним життєвим кредо розкуркулених селянських родин. Частина з них вдалося це зробити, а отже, й зберегти пам'ять про ті трагічні події. Тому в умовах широкомасштабної російсько-української війни, коли частина українського суспільства на окупованих територіях знову переживає депортації, експропріації майна, ув'язнення, тема розкуркулення набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Упродовж останніх десятиліть репресивна операція розкуркулення активно досліджується вітчизняними науковцями, що засвідчують праці В. Васильєва, Т. Вронської, Є. Шаталіної, М. Шитюка. Стаття В. Васильєва, зокрема, присвячена першому етапу кампанії розкуркулення у першій половині 1930 р.¹ У монографії Т. Вронської розкуркулення розглянуто в контексті масових репресій проти селянських родин, а тому авторка характеризує соціально-економічне та правове становище українських спецпоселенців². Окремо назвемо роботу Є. Шаталіної, де висвітлено формування в Україні виселок для розкуркулених за так званою третьою категорією³.

Відомим вітчизняним дослідником масових репресій 20 – 30-х рр. XX ст. є М. Шитюк. У дисертації, підготовленій за матеріалами Південної України, науковець показав, що основний репресивний удар влади спрямовувався саме проти селянства, і виснував, що «державна політика розкуркулення і виселення <...> мала злочинно-прагматичний характер», аргументуючи це прагненням тоталітарної держави позбавити селян «економічної незалежності, зробити їх найману робочою силою в одержавлених колгоспах і державних радгоспах та отримати ресурси сільського господарства для здійснення індустріалізації»⁴.

1 Васильєв В., Віола Л. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)*. Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 70–94.

2 Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009. 486 с.

3 Шаталіна Є. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.). Київ: Інститут історії України, 1997. 68 с.

4 Шитюк М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: дис....доктора іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 435 с.

Депортації сільського населення 30-х рр. ХХ ст. стали предметом ґрунтового аналізу в статтях і дисертації В. Адамовського⁵ – працях, багатих на фактологічне наповнення і на теоретичне осмислення проблеми депортацій.

До примусових міграцій сільського населення з території України й на територію України в 1930-ті рр. звернувся у своїй роботі І. Винниченко, характеризуючи депортації селян під час розкуркулення, у процесі «вилучення» з прикордонної смуги УСРР, боротьби із саботажем хлібозаготівлі⁶.

Серед останніх публікацій потрібно виокремити статті відомого дослідника В. Марочка, в яких детально проаналізовано походження терміна «куркуль», більшовицька політика щодо заможних селян під час НЕПу та суцільної колективізації⁷. Підсумовуючи, зазначимо, що попри серйозні здобутки вітчизняної історіографії у висвітленні кампанії розкуркулення, залишається цілий ряд аспектів проблеми, які потребують додаткового комплексного дослідження, серед них – подальша доля розкуркулених селянських родин.

Мета статті.

Метою статті є висвітлення основних практик виживання селянських родин, зарахованих до категорії куркулів, під час реалізації кампанії розкуркулення в УСРР упродовж 1930 – 1931 рр.

Виклад основного матеріалу.

Проголошена сталінським режимом на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) політика «ліквідації куркульства як класу» реалізовувалася за відсутності чітких критеріїв належності до заможного селянства. Поширеним явищем стало розкуркулення незаможних селян за те, що вони не бажали вступати до колгоспів або висловлювали невдоволення тим чи іншим заходом влади на селі. Доцільність розкуркулення середняків і навіть бідняків окремі партійні осередки обґрунтовували їхньою належністю до куркулів не за соціальним становищем, а за «ідеологією». Селян прикордонних районів України розкуркулювали за національною ознакою або за міфічні зв'язки із закордоном, передусім із Польщею та Румунією. За таких умов головною метою і нагальним завданням для селянських родин, зарахованих до категорії куркулів, стало виживання.

Легальні способи уникнути розкуркулення та депортації для селянських родин визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Так, вона заборонила розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії⁸. Проте аналіз документів дає змогу зробити висновок, що родини червоноармійців всупереч постанові розкуркулювали, але вони могли уникнути депортації за межі України. Наприклад, 2 березня 1930 р. райпарттрійка з розкуркулення Васильківського району Дніпропетровського округу ухвалила рішення «призупинити виселення» шести селянських родин, члени яких відслужили або на той момент перебували у лавах Червоної армії⁹.

Додамо, що 25 лютого 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення, яким заборонило розкуркулювати колишніх червоних партизанів і учасників громадянської війни¹⁰. Особливий підхід мав застосовуватись і до куркулів, члени сімей яких працювали на промислових підприємствах. Рішення щодо їх розкуркулення мали узгоджуватися з відповідними заводськими організаціями¹¹. У такий спосіб більшовицьке керівництво намагалося не допустити антирадянських виступів у місті.

5 Адамовський В. Депортації як форма державного терору в Україні. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2007. Вип. 34. С. 255–266.

6 Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 126 с.

7 Марочко В. Українські «куркулі» – жертви більшовицької політики соціал-шовінізму. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 54–60.

8 Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 127.

9 Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 24–25.

10 Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 260.

11 Там само. С. 127.

Ще одним способом порятунку для розкуркулених селянських родин стала відмова від голови родини, яку також фактично санкціонувала постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з постановою, «члени сімей депортованих і ув'язнених у концтабори могли за бажанням і з дозволу місцевих райвиконкомів залишитися тимчасово або постійно в районі (окрузі) свого проживання»¹². Діти, дружина, невістки розкуркуленого подавали заяви про відмову від голови родини до райпартрійок з розкуркулення, які їх затверджували або відхиляли. Після чого рішення райпартрійки мала затвердити окртрійка. Так, 2 березня 1930 р. райпартрійка з розкуркулення Васильківського району Дніпропетровського округу ухвалила рішення не виселяти Ольгу Надафу, яка відмовилася від свого батька Фоки Надафи, та Анастасію Кудін, яка вирішила не виїжджати разом із чоловіком та свекром і залишитися із своїм батьком-середняком за умови, що з нею буде проживати її дворічна дитина¹³. У Межівському районі станом на 3 березня 1930 р. десять членів куркульських родин подали заяви про розрив із батьками. Масові відмови дружин від чоловіків, щоб уникнути депортації, спостерігалися у Верхньодніпровській сільраді¹⁴.

Райпартрійки з розкуркулення уважно вивчали заяви про відмови від батьків, чоловіків і нерідко їх відхиляли, мотивуючи тим, що «заяви подали з метою збереження господарств на місці». Так, райпартрійка з розкуркулення Васильківського району відмовила Анастасії Заярній – доньці куркуля Андрія Заярного, оскільки під час оголошення про виселення вона «ображала актив, який охороняв майно». Її прагнення залишитися у селі трійка кваліфікувала як прагнення «зберігти майно батька»¹⁵. Загалом Васильківська райпартрійка відхилила сім заяв про відмову від батьків¹⁶.

Поряд з відмовами від батьків та розлученням жінок з чоловіками були поширені й протилежні випадки. Так, у селі Райполе Межівського району Дніпропетровського округу дві жінки – члени родини розкуркулених, незважаючи на прохання рідних, не захотіли залишатися у селі, вирішивши їхати у заслання¹⁷.

Ще одним – нелегальним – способом порятунку для заможних селянських господарств стали втечі. Частина селян почала виїжджати відразу після проголошення кампанії «ліквідації куркуля як класу», намагаючись уникнути розкуркулення та депортації. Так, у Петропавлівському районі Дніпропетровського округу станом на 10 лютого 1930 р. випадки втеч куркулів були зафіксовані майже в усіх сільрадах. Селяни виїжджали групами по 5–10 осіб, залишаючи все майно¹⁸. Переховувалися втікачі у містах, намагаючись розчинитися серед тисяч новоприбулих на будівництво заводів та шахт робітників. У спецдонесенні Дніпропетровського окрадмінвідділу та окрміліції за п'ятиденку (з 10 до 15 лютого 1930 р.) зазначалося, що «куркульський елемент у своїй більшості активно не виступає, ліквідує своє господарство і їде до міських місцевостей, особливо великий вплив помічається в м. Дніпропетровську та Павлограді»¹⁹. За чутками, які поширювалися серед селян, найчастіше куркулі виїжджали на Донбас²⁰. Тому міські партосередки зобов'язали виявляти куркулів на підприємствах, в установах та звільняти їх з роботи²¹.

Зазначимо, що тікали чоловіки – голови родин. Сім'ї залишалися у селі. Найімовірніше, чоловіки сподівалися, що після облаштування на новому місці та завершення кампанії з розкуркулення вони зможуть возз'єднатися з родиною, перевезти її до себе.

12 Там само.

13 ДАДО. Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 24.

14 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 6, 8.

15 ДАДО. Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 25.

16 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 6.

17 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 8.

18 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 21.

19 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 318 Зв.

20 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 218.

21 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 213.

Місцева влада намагалася припинити втечі куркулів. В окремих місцевостях організували спостереження, але тоді селяни почали виїжджати вночі. Також у куркулів, яких підозрювали у підготовці до втечі, проводили обшуки. Наприклад, у Хорошівській сільраді Петропавлівського району Дніпропетровського округу під час обшуку в куркулів виявили: в Алексєєнка – 130 руб., Макаренка – 240 руб., Сергійчика – 400 руб. та багато мануфактури, – це, на думку районного партійного керівництва, свідчило про підготовку до втечі²².

Наступний етап втеч розкуркулених починається під час депортації. Так, у Верхньодніпровському районі Дніпропетровського округу, де планувалося виселити 134 куркулів-чоловіків, станом на 1 березня 1930 р. втекло 26 селян, із яких 11 затримали на станції та в інших селах²³. Щоб унеможливити втечі розкуркулених, влада почала депортацію з вилучення голів родин. Наприклад, станом на 1 березня 1930 р. в Юр'ївському районі заарештували 180 куркулів, Новомосковському – 41, Васильківському – 138²⁴.

Як свідчать документи, організація висилки здійснювалася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, тому в теплушках замість встановлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й із ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачиняють, і тому вони залишалися без питної води та продовольства. Частина депортованих були погано одягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а в деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті прямо під час відправки в однієї жінки почалися пологи²⁵. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не в усіх.

М. Дніпренко у своїх спогадах вказує, що ешелон з депортованими зі станції Іларіонове Дніпропетровського округу до Вологди їхав близько десяти діб. «За цей час лише двічі потяг зупиняли й випускали людей, аби вони могли справити свої природні потреби. Увесь інший час люди терпіли, або ж користувалися відрами для вирішення своїх туалетних проблем. Дисципліновані й до того ж налякані куркулі боялися навіть дірку зробити в підлозі вагону, аби їх потім не звинуватили у псуванні державного майна. Тож у вагонах стояв постійний сморід»²⁶. 12 червня 1930 р. ОДПУ повідомило, що втечі куркулів з ешелонів під час депортації «були зовсім незначними – з 189 ешелонів втекло 11 осіб (10 чоловіків, 1 дитина)», один із чоловіків під час втечі був вбитий²⁷.

Після проведення депортації розкуркулені починали тікати із місць заслання. Втечі ускладнювало те, що більшість депортованих становили діти й літні люди. Частина непрацездатних серед селян, висланих до Північного краю, досягала 72%. Тому керівництво ОДПУ 1 березня 1930 р. надіслало на місця розпорядження, яким заборонило висилати на Північ родини куркулів, які не мали працездатних осіб²⁸. Але на практиці цю настанову місцева влада часто ігнорувала, головним чином через те, що маховик репресій було вже запущено. У зв'язку з цим 28 березня 1930 р. ОДПУ зобов'язало артілі працездатних куркулів утримувати непрацездатні сім'ї²⁹.

Умови, в яких опинилися депортовані селяни на Півночі, були жахливими. Бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для проживання родин із маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура в бараках не піднімалася вище 4 градусів. Усюди неймовірна тиснява: у багатьох бараках нари збудовані в 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного

22 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 21.

23 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 3.

24 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 2, 3, 6.

25 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 17.

26 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 112–113

27 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 386.

28 Там само. С. 212.

29 Там само. С. 215.

краю «пощастило» отримати місця в бараках – значна частина селян мешкала в куренях і землянках, станом на 1 січня 1931 р. це стосувалося 37,3% сімей спецпереселенців³⁰.

Значну частину українських селян, депортованих з Дніпропетровщини, спочатку розмістили в церквах Вологди, які використовувалися як в'язниці. Приміром, родину М. Дніпренка утримували в соборі Андрія Первозванного: «усередині собору було встановлено 4-ярусні нари з невеликими проміжками між ними. Вагітних жінок і людей найбільш похилого віку розмістили у вівтарній частині собору, де було трохи затишніше. Люди ремствували, обурювались. Адже їхнє знаходження у вівтарі, особливо жінок, та ще й вагітних, суперечило церковним канонам і було наругою над релігійними переконаннями»³¹.

Життя спецпереселенців сповнювали антисанітарія, вошивість, що призводило до поширення епідеміологічних захворювань, зокрема висипного тифу, до масових захворювань на дизентерію, цингу, застуди. Але навіть тяжко хворі не могли розраховувати на отримання медичної допомоги, бо в більшості поселень не було ні медичних пунктів, ні медикаментів.

Становище депортованих ускладнювалося ще й тим, що більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей – нерідко через банальне мародерство місцевої влади на пунктах висилки. Тим часом сім'ї розкуркулених мали утримуватися саме за власні кошти. Тому 5 березня 1930 р. ОДПУ змушене було видати розпорядження, яким дозволяло депортованим селянам звертатися до родичів із проханням надіслати грошові перекази. Розкуркулені отримали право й на продовольчі посилки³².

Особливо на засланні потерпали діти. М. Дніпренко зазначає, що «у зв'язку з відсутністю елементарних санітарно-гігієнічних умов вимирання дітей набуло масового характеру. Кожного ранку вивозили по 10–20 дитячих трупів, складених за добу біля дверей церкви, куди – ніхто не знав»³³. А полтавський селянин П. Кривобок у статті «Штабелі трупів померлих засланців у Вологді» вказував, що трупи дітей «складали на міських цвинтарях штабелями по 200 і більше мерців у кожному»³⁴.

20 квітня 1930 р. керівництво ОДПУ розіслало меморандум, яким дозволило вивезення дітей віком до 14 років із місць заслання їх родичами за згодою батьків³⁵. Марія Павленко, депортована з Херсонщини до Вологди, у своїх спогадах вказує, що її дітей врятував зять. При цьому він вивіз із заслання не лише дітей Марії Павленко, але й інших спецпереселенців: «зять забрав з собою аж 18 дітей, що були віком від 3 до 12 років»³⁶. Проте цей дозвіл діяв лише до 12 червня 1930 р. через те, що приїзд родичів і вивезення дітей полегшували втечі дорослим членам сім'ї³⁷.

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масових смертей. Станом на 1 грудня 1930 р. зі 126 095 депортованих до Північного краю загинули 21 213 осіб (16,8%)³⁸. Тож не дивно, що з потеплінням наприкінці квітня – на початку травня 1930 р. почалися масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші із завичай фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в

30 Там само. С. 662.

31 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 114.

32 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 213.

33 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 115.

34 Там само. С. 123.

35 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 218.

36 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 122.

37 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 389.

38 Ивницкий Н. А. Введение (Развертывание сплошной коллективизации). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы*. В 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С. 26.

найближчих родичів. Владу особливо непокоїло те, що деякі куркулі після повернення із заслання ставали «базою для розвитку бандитизму». Так, зі 176 учасників 28 банд, що оперували на території України в серпні 1930 р., 116 осіб були куркулями, які втекли із заслання³⁹.

Працівники ОДПУ повідомляли, що повернення куркулів «негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків, навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися селяни, вислуховували їхні жахливі розповіді, після чого висували до влади «незаконні вимоги» щодо повернення всіх висланих куркульських родин⁴⁰. У деяких регіонах України ці настрої, за висновками ДПУ УСРР, переростали в «організований рух». Скажімо, у квітні 1930 р. в кількох селах Одеського округу мешканці на загальних зборах почали ухвалювати рішення про повернення депортованих або зверталися з відповідними клопотаннями до органів влади. Жіночим бунтом закінчилася спроба арешту втікачів у с. Василівка Андрієво-Іванівського району Одеського округу – учасниці виступу не лише відбили куркулів, але й поселили їх у колишніх хатах⁴¹.

Співробітників ДПУ особливо вражало те, що активними учасниками акцій за повернення куркулів ставали сільські активісти й колгоспники, які безпосередньо брали участь у розкуркуленні та висланні⁴². Наприклад, у Таранівській сільраді Васильківського району питання про повернення висланих куркулів на зборах поставили два члени комнезаму.

Про масовість утеч селян із місць депортацій свідчить директива ОДПУ від 7 квітня 1930 р., яка зобов'язала республіканські повноважні представництва організувати на станціях загороджувальні пункти. Підготовлена на початку квітня 1930 р. директива ДПУ УСРР вимагала від окрввідділів ДПУ надати інформацію про кількість утікачів, що перебували на території округу, а також визначила методи боротьби з ними: усіх затриманих куркулів слід було негайно етапом відправляти до попереднього місця заслання, а щодо «злісних куркулів» – заводити справи, які передавалися на розгляд Судової трійки ДПУ УСРР⁴³. Зокрема, за таким механізмом сфабрикували справу на мешканця с. Мар'ївка Божедарівського району В. Хомухи, якого в червні 1931 р. разом із родиною депортували на Урал. Хомуха втік із заслання і з фальшивими документами на ім'я бідняка Крохмалю влаштувався на виробництво в м. Кам'янське. Співробітники Божедарівського ДПУ затримали його, бо Хомуха декілька разів приїздив до рідного села. Утікача обвинуватили в тому, що нібито ще до заслання він разом з іншими куркулями збирався знищити коней і велику рогату худобу в колгоспі, щоб «підірвати економічну міць» колективного об'єднання. За нереалізовані «контрреволюційні» наміри 27 березня 1932 р. Особлива нарада засудила В. Хомуху до трьох років концтабору⁴⁴.

Легальним способом порятунку для депортованих селян стали скарги, масовість яких примусила владу відреагувати. 28 березня 1930 р. керівництво ОДПУ санкціонувало перевірку скарг депортованих куркулів. Усіх бідняків, маломісних середняків і їхні родини, сім'ї червоноармійців, самих колишніх червоноармійців та червоних партизанів, які за допомогою відповідних документів довели «неправильність висилки», належало переселити до окремих бараків, покращити їхні побутові умови. При цьому повертати ж несправедливо розкуркулених на батьківщину влада не збиралася – директива ОДПУ обіцяла таким селянам лише розміщення в особливих поселеннях, забезпечення реманентом, робочою худобою, насінням⁴⁵.

5 квітня 1930 р. за пропозицією М. Калініна політбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію під головуванням секретаря Північного крайкому ВКП(б) С. Бергавінова у складі В. Толмачова (НКВС), Є. Тучкова (ОДПУ), Єрьоміна (НКЮ), яка мала перевірити склад «по-

39 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 525.

40 Там само. С. 387.

41 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 384.

42 Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192. Арк. 78.

43 ДАДО. Ф. Р-1518. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 87.

44 ДАДО. Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 368.

45 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 268.

милково висланих до Північного краю за категорією куркулів середняків і бідняків». Механізм процедури був таким: у місцях тимчасового розселення куркульських сімей – бараках – заяви розглядали спеціальні трійки, які встановили доволі значну частину неправильно висланих – до 60%. Дані трійок «суворо» перевіряли п'ять окружних підкомісій, роботою яких у Вологодському окрузі керував С. Бергавінов, в Архангельському – В. Толмачов. Вони зменшили відсоток неправильно висланих до 10% і сумнівно висланих – до 12,3%. Остаточні результати перевірки визначала комісія ЦК⁴⁶.

Під час перевірки виник конфлікт між членами комісії С. Бергавіновим і Є. Тучковим, з одного боку, та В. Толмачовим і Єрьоміним, – з іншого. В. Толмачов дійшов висновку, що кількість неправильно висланих сягає 25 – 35%, і це, на його думку, свідчило про масові перекручення⁴⁷. Він пропонував розглядати 10% неправильно висланих лише як мінімальну цифру і вважав за необхідне повернути їх на батьківщину, поновивши в політичних правах і відновивши господарство. Щодо решти неправильно розкуркулених, то їхню долю мали вирішити спеціальні комісії в місцях попереднього проживання із залученням сільрад і сільського активу. С. Бергавінов, уважаючи підхід В. Толмачова ліберальним, а «цифри неправильно висланими», навпаки, був прибічником твердої лінії та переконаним, що з-поміж висланих переважав «дійсно той самий куркульський і соціально-небезпечний елемент, по якому і мала вдарити політика ліквідації куркульства як класу», а «всілякі розмови – «зітхання», «чутки» <...> про переважну більшість неправильно висланих» є нісенітницею й наклепом «на місцеві партійні й радянські органи, а через них – на політику партії»⁴⁸.

Усього комісія С. Бергавінова перевірила 23 360 із 46 261 висланої куркульської родини, що перебували в Північному краї, хоча із заявами про перегляд звернулися 35 тис. родин. Зокрема, розглянули 10 495 сімей українських куркулів, з яких неправильно висланими визнали лише 943 (9% від перевірених), 908 (8,6%) зарахували до сумнівних, що потребували додаткового вивчення, решту – 8 644 сім'ї (82,4%) – визнали висланими правильно. Долю депортованих з України бідняків і середняків визначали їхні «минулий бандитизм» та «прикордонне сусідство» – зв'язки з Польщею й Румунією, а тому, попри «соціальні ознаки», скарги селян визнали необґрунтованими⁴⁹.

Підсумком роботи комісії ЦК ВКП(б) стало ухвалення 10 травня 1930 р. постанови політбюро ЦК ВКП(б), основу якої склав звіт С. Бергавінова. Визнали неправильно висланими лише 6% перевірених куркульських родин, 8% справ сумнівними, зобов'язавши окружками й відділи ОДПУ за місцем попереднього проживання здійснити додаткову перевірку. Пропозиції В. Толмачова партійне керівництво держави відхилило⁵⁰.

Проте визнання владою допущених під час депортацій «перекручень» кардинально не змінило становища неправомірно розкуркулених. Із 6% «несправедливо висланих» дозволили повернутися на батьківщину лише «учасникам громадянської війни, які мають революційні заслуги, червоним партизанам та сім'ям, члени яких служили в Червоній армії». На місцях їм мали повернути незаконно вилучене майно, а за його відсутності – компенсувати вартість із місцевого бюджету⁵¹. Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 7 вересня 1930 р., «куркулів, що повертаються як помилково вислані», передбачалося «наділяти землею на загальних засадах, як середняків»⁵².

46 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 380, 432, 435.

47 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 301.

48 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 433, 435.

49 Там само. С. 432.

50 Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / отв. ред. Н. Н. Покровский. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. Кн. 1. С. 232.

51 Там само.

52 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 185. Арк. 63.

Решту «неправильно висланих» селян залишали в Північному краї на заводах, промислах і в сільському господарстві на особливо пільгових умовах (робота, кредит, квартири тощо) як вільних громадян. Роботу щодо неправомірно висланих і сумнівних мали закінчити до 1 червня 1930 р. Для подальшого розгляду справ депортованих селян при Північному крайвиконкомі створювалася постійна комісія, яку очолював голова крайвиконкому або його заступник. 18 липня 1930 р. С. Бергавінов повідомив партійному керівництву держави про припинення роботи комісії ЦК ВКП(б)⁵³.

Принагідно зауважимо, що в Україні скарги розкуркулених і депортованих розглядали окрпрокурори разом з окрвідділами ДПУ, і при підтвердженні доказів скаржників ці скарги з висновками окрпрокуратури надсилали до ДПУ УСРР. Така процедура встановлювалася спільним обіжником Наркомату юстиції та ДПУ УСРР від 5 травня 1930 р.⁵⁴ Із висновків Дніпропетровської міжрайонної прокуратури, ухвалених 10 жовтня 1930 р., зрозуміло: на повернення могли розраховувати хіба що дружини депортованих до Північного краю куркулів – біднячки й середнячки за соцстаном, які нібито виїхали з чоловіками добровільно. Скажімо, рішення щодо повернення селянки с. Павлівка Васильківського району Г. Вірич ухвалено з такими формулюваннями: «Проведеним розслідуванням встановлено, що висланя гр. Вірич Г. Г. було здійснене неправильно, що справа про висланя її на зборах не обговорювалася, що за соцстаном Вірич маломіцна середнячка, увесь час була членом артілі «Якір» і виїхала добровільно зі своїм чоловіком-куркулем Фенченком Денисом та жодних антирадянських виступів за нею помічено не було»⁵⁵.

Висновки.

Таким чином, можна зробити висновок, що під час розкуркулення 1930 – 1931 рр. селянські родини, зараховані до категорії куркулів, практикували законні й нелегальні способи порятунку та виживання. Легальні способи уникнути розкуркулення та депортації для селянських родин визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», яка заборонила розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії, а також дозволила членам сім'ї «куркуля» відмовитися від голови родини. Ще одним легальним способом порятунку стали скарги «несправедливо висланих» і розкуркулених, але здебільшого владні структури їх відхиляли, а тому селяни не могли розраховувати на відновлення своїх прав. Вижити у місцях депортації розкуркуленим допомагали грошові перекази та посилки, які вони отримували від рідних.

Найпоширенішим нелегальним способом порятунку «куркулів» стали втечі. Частина селян почала виїжджати відразу після проголошення кампанії «ліквідації куркуля як класу», намагаючись уникнути розкуркулення та депортації. Інші почали тікати вже під час проведення депортації. Важкі умови існування спецпереселенців зумовили масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Втечі ускладнювало те, що більшість депортованих становили діти й люди похилого віку. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші із зазвичай фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів.

53 Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / отв. ред. Н. Н. Покровский. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. Кн. 1. С. 248.

54 ДАДО. Ф. Р-1518. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 75.

55 ДАДО. Ф. Р-1519. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

References:

1. Adamovskyi, V. (2007). Deportatsii yak forma derzhavnoho teroru v Ukraini. [Deportations as a form of state terror in Ukraine]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*. 34, 255–266. [in Ukrainian].
2. Berelovich, A. & Danilov, V. (Ed.). (2003). Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy: v 4 t. [Soviet village through the eyes of the Cheka–OGPU–NKVD. 1918–1939. Documents and materials: in 4 volumes]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 3: 1930–1934; B. 1: 1930–1931. [in Russian].
3. Danilov, V., Manning, R. & Violy, L. (Ed.). (2000). Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927 – 1939: dokumenty i materialy: v 5 t. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization. 1927 – 1939: documents and materials: in 5 volumes]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 2. [in Russian].
4. Dniprenko, M. (2009). Kurkuli, svidchennia, rozdumy. [Kulaks, testimonies, reflections]. Dnipropetrovsk: Monolit. [in Ukrainian].
5. Ivnickij, N. (2000). Vvedenie (Razvertyvanie sploshnoj kollektivizacii). [Introduction (Deployment of complete collectivization)]. In Danilov, V., Manning, R., Violy, L. (Ed.). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927 – 1939: dokumenty i materialy: v 5 t. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization. 1927 – 1939: documents and materials: in 5 volumes]*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 2, 7–29 [in Russian].
6. Marochko, V. (2022). Ukrainski «kurkuli» – zhertvy bilshovytskoi polityky sotsial-shovinizmu. [Ukrainian «kulaks» are victims of the Bolshevik policy of social-chauvinism]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 27, 54–60. [in Ukrainian].
7. Pokrovskij, N. (Ed.). (2005). Politbyuro i krest'yanstvo: vysylka, specposelenie. 1930–1940: v 2 kn. [Politburo and the peasantry: deportation, special settlement. 1930–1940: in 2 books]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 1. [in Russian].
8. Shatalina, Ye. (1997). Selianski vyselky pid chas kolektyvizatsii v Ukraini (1928–1932 rr.). [Peasant settlements during collectivization in Ukraine (1928–1932)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Shytiuk, M. (2001). Masovi represii na Pivdni URSR v 20-ti – na pochatku 50-kh rokiv. [Mass repressions in the South of the Ukrainian SSR in the 1920 – early 1950. Unpublished doctoral dissertation.]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Vasyli'iev, V. (1997). Persha khvyliia sutsilnoi kolektyvizatsii i ukrainske selianstvo. [The first wave of complete collectivization and the Ukrainian peasantry]. In Vasyli'iev, V., Viola, L. (Comps.). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 – March 1930)]*. Vinnytsia: LOHOS. [in Ukrainian].
11. Vronska, T. (2009). Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.). [Hostages of the totalitarian regime: repression against the families of the “people’s enemies» in Ukraine (1917–1953)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Vynnychenko, I. (1994). Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia. [Ukraine in the 1920–1980: deportations, exiles, expulsions]. Kyiv: Rada [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 03.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.05.2024

УДК 94(477)''1921/1928'':[338.434:331.34](045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Svyaschenko-Terpan>

Zinaida Svyaschenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychnya Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Scopus-Author ID : 58117304500

e-mail: szv09@meta.ua

Iryna Terpan

graduate student, Pavlo Tychnya Uman state pedagogical university, Uman, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

e-mail: ira.terpan.95@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Svyaschenko, Z. & Terpan, I. (2024) Additional earnings as a source of filling peasant budgets in the NEP Era (1921–1928). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 56–65. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Svyaschenko-Terpan>

ADDITIONAL EARNINGS AS A SOURCE OF FILLING PEASANT BUDGETS IN THE NEP ERA (1921–1928)

Abstract. Purpose. The goal is to highlight, on the basis of a comprehensive analysis of historical material, the peculiarities of the formation of the budget of peasant farms of Ukraine in the conditions of the NEP, and to determine the specific weight of additional earnings as a source of monetary income for peasant farms of various economic categories.

Scientific novelty. The scientific novelty is that for the first time in modern domestic historiography, additional earnings are considered as a source of filling peasant budgets during the NEP period and their correlation with other actual sources of income of peasant households. Quantitative and qualitative indicators of the participation of peasants in trades, types of earnings outside of agriculture, the priority of trades as a source of monetary income for peasant farms of the Ukrainian SSR of various economic categories are analyzed.

Conclusions. In the income part of peasant budgets, auxiliary industries, trades and seasonal side jobs played an important role. A significant stratum of the rural population consisted of peasants engaged in artisanal trades – potters, blacksmiths, carpet makers, carpenters, millers, weavers, tailors, shoemakers, stelmachs. They produced up to 70% of the products of the small-scale industry of Ukraine. Despite the ban, such a craft as moonshine became popular in the village.

During the NEP period, in order to balance the budget of their farms, peasants were forced to engage in various household and recreational activities, working at various jobs outside their farms. The number of farms (mainly those with little land) that resorted to this method of supplementing peasant budgets grew steadily and reached almost 50% by the end of the 1920s.

Simultaneously with the increase in the number of people working outside their farms, the share of income of peasant farms from earnings not related to work on their farms also increased. In 1926, wage earnings in all branches of production were the main source of livelihood for 9.6% of all peasant households, and for 28.1% they served as the main source of cash income.

Keywords: NEP, budget, peasant crafts, peasant farms, auxiliary industries.

Зінаїда Священко

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Scopus-Author ID : 58117304500

e-mail: szv09@meta.ua

Ірина Терпан

аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

e-mail: ira.terpan.95@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Священко З., Терпан І. Додаткові заробітки як джерело наповнення селянських бюджетів у добу НЕПу (1921–1928 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 56–65. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Svyaschenko-Terpan>

ДОДАТКОВІ ЗАРОБІТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО НАПОВНЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ БЮДЖЕТІВ У ДОБУ НЕПУ (1921–1928 РР.)

Анотація. Мета – висвітлення особливостей формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу, визначення питомої ваги додаткових заробітків як джерела грошового прибутку для селянських господарств різних економічних категорій.

Наукова новизна. Наукова новизна полягає у тому, що вперше у сучасній вітчизняній історіографії додаткові заробітки розглянуто як джерело наповнення селянських бюджетів у період НЕПу та їх співвідношення з іншими фактичними джерелами доходів селянських господарств. Проаналізовано кількісні та якісні показники участі селян у промислах, види заробітків поза сільським господарством, пріоритетність промислів як джерела грошового прибутку для селянських господарств УСРР різних економічних категорій.

Висновки. У дохідній частині селянських бюджетів допоміжні галузі, промисли та сезонні підробітки відігравали важливу роль. Значний прошарок сільського населення становили селяни, які займалися кустарними промислами – гончарі, ковалі, рогозники, столярні, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України. Масового характеру на селі, попри заборону, набрав такий промисел, як самогонваріння.

У період НЕПу селяни з метою збалансування бюджету своїх господарств змушені були займатися різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Кількість господарств (переважно малоземельних), які вдавалися до такого способу поповнення селянських бюджетів невинно зростала і на кінець 1920-х рр. досягла майже 50 %.

Одночасно зі збільшенням кількості працюючих за межами своїх господарств зростала і питома вага доходів селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. У 1926 р. заробітки в наймах в усіх галузях виробництва були головним джерелом існування для 9,6 % усіх селянських господарств, а для 28,1 % – слугували головним джерелом грошових доходів.

Ключові слова: НЕП, бюджет, селянські промисли, селянські господарства, допоміжні галузі.

Постановка проблеми.

Період НЕПу (1921–1928 рр.) став важливою віхою в історії українського села. Створені можливості для економічних перетворень та наполеглива праця мільйонів українських селян з відновлення зруйнованого за роки тривалих війн та революцій господарства сприяли відновленню сільського господарства і формуванню необхідного матеріального базису для подальшої економічної модернізації.

Вивчення селянського господарства доби НЕПу – основного осередку селянської спільноти в доколгоспний період, дає змогу простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися у той час в українському селі, зокрема і на рівні окремого селянського двору та родини. Особливої значущості набуває всебічний аналіз виробничого потенціалу та джерел формування їх бюджетів – ключового селянського питання, що дозволяє об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Серед джерел формування селянських бюджетів у роки НЕПу, як і в наступні періоди, вагоме значення мали додаткові заробітки, яких селяни змушені були шукати, займаючись різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Дослідження їх місця в бюджетоутворюючих процесах селянських господарств зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки дає можливість краще зрозуміти особливості й закономірності аграрної політики доби НЕПу і врахувати їх при вирішенні сучасних проблем українського села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо селянських бюджетів доби НЕПу і, зокрема, місця додаткових заробітків у їх формуванні в різний час розкрито у працях таких дослідників, як М. Гуревич¹, В. Калініченко², В. Лазуренко³, А. Морозов⁴,

¹ Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 182 с.

² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження: монографія. Харків: Основа, 1997. 400 с.

³ Лазуренко В.М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.). Дис. докт. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2012. 542 с.

⁴ Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу: монографія. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.

В. Олянич⁵, І. Рибак⁶, О. Сушко⁷ та інших. Останнім часом ця тема збагатилася новими напрацюваннями⁸, що підтверджує її актуальність.

Проте їх недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про особливості формування селянських бюджетів у 1921–1928 рр., оскільки до цього часу лише окремі сюжети з практики формування селянських бюджетів потрапили в поле зору дослідників.

Мета статті.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу, визначенні питомої ваги додаткових заробітків як джерела грошового прибутку для селянських господарств різних економічних категорій.

Виклад основного матеріалу.

У добу НЕПу окрім заняття рільництвом і тваринництвом, селяни змушені були шукати й інших способів поповнення бюджету своїх господарств, займаючись різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств.

Однак чисельність населення доколгоспного села, яке потребувало систематичних заробітків поза своїм господарством, значно перевищувала потреби усіх галузей народного господарства щодо їх робочих рук. Тому частина сільського населення при низькому рівні матеріального добробуту вела своє напівнатуральне дрібне господарство і водночас шукала додаткових заробітків. До сторонніх джерел доходу, які тогочасна статистика не зовсім точно називала «промислами», у 1922 р. вдавалися 8% селянських господарств, в 1924 р. – 16%, 1927 р. – 39%, 1929 р. – 48% усіх селянських господарств України. Переважно це означало роботу за наймом⁹.

У 1926 р. лише 14% селянських господарств мали так звані власні промисли – кустарно-ремісничі підприємства, гужовий промисел, торговельні заклади тощо. Промисел решти 86% таких господарств полягав у відхідництві на роботу у промисловість, сільське господарство та на службу¹⁰.

Якщо для членів заможних господарств «робота в наймах» полягала переважно в обробі чужих наділів своїм реманентом і худобою (що на практиці означало швидше експлуатацію «наймача» «робітником»), у службі в різних установах, у роботі на більш кваліфікованих і краще оплачуваних професіях, то в нижчих економічних групах переважав продаж своєї робочої сили в чуже сільське господарство, а також в промисловість та будь-яку іншу оплачувану роботу.

Часто заможні господарства вважали за вигідніше відпускати членів своїх родин (наприклад, дорослих синів) на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу – сільськогосподарських наймитів. За даними весняних сільськогосподарських переписів, у 1924/1925 сільськогосподарському році відчужували свою робочу силу 20%, або 976 тис. господарств, у 1926/1927 р. – 36,8%, або 1679 тис., у 1927/1928 р. – 39,3%, або 2033 тис. селянських господарств України¹¹.

⁵ Олянич В.В. Економічна ефективність селянського господарства в УРСР у 20-х рр. ХХ ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія»*. 2014. Вип. 50. С. 99–103.

⁶ Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля в добу непу: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. 244 с.

⁷ Сушко О. О. Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 4. С. 70–76.

⁸ Терпан І. Селянські господарства України доби НЕПу (1921 – 1929 рр.) та їх бюджетотворюючий потенціал. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz. Svazek 7, 3 vydani*. 2021. С. 28–35; Терпан І. Продукція рослинництва як головне джерело формування селянських бюджетів у добу НЕПу. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4(32). С. 103–112; Терпан І. Доходи селянських господарств України від тваринництва і птахівництва у добу НЕПу (1921 – 1929 рр.). *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 62–66; Тацієнко Н., Чучалін О. Аграрні відносини в Україні у добу нової економічної політики. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 4 (19). С. 48–53; Лазуренко В. Роль селянських фермерських господарств України у розвитку хлібного експорту в період непу. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 66–73.

⁹ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 129.

¹⁰ Там само. С. 131.

¹¹ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 129.

Більшість відпущених селянськими господарствами заробітчан наймалася на короткі строки – у формі поденного і здільного найму; постійних і строкових робітників відпустили у 1924/1925 сільськогосподарському році лише 7,6%, або 373 тис. господарств, у 1926/1927 р. – 9,1%, або 466 тис., у 1927/1928 р. – 9,9%, або 512 тис. селянських господарств¹².

На початковому етапі НЕПу доходи селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із сільським господарством, були в цілому незначними, хоча в малоземельних господарствах вони сягали 24,5% (таблиця 1).

Таблиця 1¹³

Структура доходів від діяльності селянських господарств УСРР за бюджетними обстеженнями 1923 р. (у золотих карбованцях за цінами 1913 р.)

Групи господарств за посівною площею	Валовий дохід на одну душу	На 1000 крб. валового доходу приходилося (у %)		Умовно чистий дохід на одну душу
		від сільського господарства	інші види доходів	
До 1 дес.	57,7	75,5	24,5	14,9
1,1 – 3 дес.	75,4	83,3	16,7	27,7
3,1 – 6 дес.	102,3	89,6	10,4	40,2
6,1 – 9 дес.	101,6	91,4	8,6	42,2
9,1 – 15 дес.	122,0	95,8	4,2	55,4
15,1 і більше дес.	134,1	89,0	11,0	63,8
По Україні	97,7	88,4	11,6	39,4

Найчастіше селяни шукали заробітків на плантаціях цукрових буряків і городніх культур, на виноградниках, у господарствах заможних селян, на цукрових заводах, будовах, лісорозробках. Весняний перепис 1926 р. показав, що заробітки в наймах (в усіх галузях виробництва) були головним джерелом існування для 9,6% усіх селянських господарств України, а для 28,1% господарств заробітки слугували головним джерелом грошових доходів¹⁴.

У зазначений період допоміжні галузі, промисли, кустарництво, відходництво, що були одним із джерел додаткового чи основного наповнення селянських бюджетів, впливаючи на повсякденне життя селянських родин, загалом сприяли підвищенню їх добробуту. У воєнний час відбулося значне скорочення селянських господарств із промислами і на початку 1920-х рр. частка таких господарств була різною і становила пересічно по Україні 13,1%¹⁵. Різниця і питома вага промислів і заробітків. Так, у 1922/1923 сільськогосподарському році у загальному підсумку дохідної частини бюджету селянського господарства Донецької губернії на промисли та заробітки припадало 4,6%, у Київській губернії – 10,0%, Одеській – 5,1%, Подільській – 6,0%, Полтавській – 4,7%, Харківській – 12,2%, Чернігівській – 13,9%¹⁶.

Стан та розвиток селянських промислів аж до другої половини 1920-х рр. практично не аналізувалися. І тільки з налагодженням статистичної звітності з'явилася можливість з'ясування стану цього важливого джерела поповнення селянських бюджетів.

У добу НЕПу для означення селянських промислів використовувалися критерії, сформульовані в інструкції до поземельного і сільськогосподарського перепису 1917 р., де під селянськими промислами розумілися «різного роду зайняття окремих членів селянської сім'ї в цілому по-за своїм сільським господарством, що правлять за джерело прибутку»¹⁷.

¹² Там само. С. 130.

¹³ Складено за: Лях С. Селянин як власник і трудівник. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 131.

¹⁴ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 130.

¹⁵ Гуревич М. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 54.

¹⁶ Україна. Статистичний щорічник. 1925. Харків, 1925. С. 144–145.

¹⁷ Там само. С. 145.

Першу спробу реєстрації господарств, що мали заробітки поза сільським господарством, було зроблено у 1925 р. під час чергового сільськогосподарського вибіркового перепису (весняного опиту), де ставилось питання: «Чи має господарство заробіток поза своїм сільським господарством?». Під час опитування було зафіксовано 23% таких господарств. Найбільше таких господарств виявилось на Поліссі – 27%, найменше в зоні Степу – 20%, на Правобережжі – 23%, на Лівобережжі – 25%¹⁸.

Наступного року кількість господарств, в яких промисли визначалися як головне джерело грошового прибутку до селянських бюджетів, помітно зросла і по Україні становила 32%, тобто кожна третя родина, крім сільськогосподарської діяльності, займалася ще й іншою роботою. Як і в попередній період, найбільше таких господарств зафіксовано на Поліссі – 37%, найменше в Степу – 23%.

Значно зросла питома вага господарств, що займалися промислами на Правобережжі – з 23% до 37%. Показовим є те, що 15% опитаних господарств промисли, як джерело грошового прибутку, поставили на друге місце. Найбільше таких господарств – 17%, було на Правобережжі¹⁹.

З'ясовано, що промисли головним джерелом грошового прибутку своїх бюджетів назвали переважно дрібні господарства і незначна частина сильних і вище середніх господарств. Серед господарств, для яких грошові прибутки від промислів були другорядними, переважали заможні й середняцькі господарства, оскільки більшу частину їхніх грошових прибутків складали надходження від продажу виробленої ними сільськогосподарської продукції²⁰.

Географія розміщення кустарно-ремісничої промисловості мала такий вигляд: на Волині промислами займався 71196 селян-кустарів, на Катеринославщині – 5356, на Київщині – 30460, на Полтавщині – 67382, на Поділлі – 88542, на Харківщині – 5356, на Херсонщині – 56019, на Чернігівщині – 79680 сільських кустарів²¹. Зокрема, на Київщині весною 1926 р., за неповними підрахунками, налічувалося 23325 різних кустарних промисловців, а на кожні 100 дворів припадало 10 кустарів²².

Щодо загальної чисельності та галузевої диференціації, то, за даними перепису населення 1926 р., у сільській місцевості УСРР промислами займалося 453660 кустарів, із них 322059 – індивідуально («господарі-одинці»). Вони представляли різні професійні групи: гончарі (10 тис.), ковалі (45 тис.), рокозники (10,6 тис.), столяри (29,5 тис.), млинару (41,9 тис.), ткачі (24,4 тис.), кравці (85,8 тис.), швеці (110 тис.), стельмахи (близько 7 тис.) та інші категорії професій. Сільські кустарі виготовляли близько 70% продукції дрібно-кустарної промисловості України²³.

Галузева спеціалізація сільських промислів зумовлювалася різними чинниками, зокрема природно-географічними особливостями регіонів України. Про широкий перелік селянських промислів свідчить приклад Харківщини. У період НЕПу селяни тут займалися ткацтвом, ковальством, пошиттям взуття і одягу, бондарським, колісним, гончарним та іншими промислами.

Найбільше селян займалися ткацтвом (25,6% від загального числа кустарів), пошиттям взуття (17,5%) і одягу (14,2%), ковальством (8,8%), столярством (8,3%), гончарством, бондарством, виготовленням коліс і возів, плетінням (від 4–5%)²⁴.

18 Гуревич М. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 54.

19 Власенко С. Перевибори рад. Економічний стан УСРР. *Радянська Україна*. 1928. № 9 (46). С. 7.

20 Там само. С. 8.

21 Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3040. Українська економічна Рада при Раді Народних комісарів УСРС. Оп. 1. Спр. 1309. Арк. 8.

22 Загорский Н. Кустарная промышленность Киевщины. *Украинский экономист*. 1926. 13 мая. С. 47

23 Сушко О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 07.00.01. К., 2004. С. 16.

24 Лапченко А. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Дис. канд. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Харків, 2018. С. 118.

Державні органи надавали кустарям пільгові кредити, сприймаючи їх як дрібних товаровиробників. Так, на засіданні Держплану УСРР 12 листопада 1925 р. йшлося про його всіляку підтримку, а кустарів вважали «сільськими промисловцями», яких тоді налічувалося 433 тис. осіб²⁵.

Промислами займалися селяни, які були малозабезпечені землею та реманентом, хоч до них вдавалися і заможні господарі. Сторонні заробітки, тобто «відходництво» на промисли, мали вирішальне значення в господарствах з посівом до 4 дес., а в інших питома вага додаткових заробітків падала, але натомість зростав відсоток дохідної частини від реалізації власної сільськогосподарської продукції²⁶.

Питома вага селянських господарств, які займалися промислами, мала таку динаміку: 1922 р. – 8%, 1923 р. – 10,5%, 1924 р. – 16,2%, 1925 р. – 16,9% від загальної кількості селянських дворів в Україні²⁷.

Аналіз участі селянських господарств у промислах засвідчує, що в більшості випадків вони були додатком до основних сільськогосподарських занять. Чим бідніше було господарство, тим частіше воно вдавалося до поповнення прибуткової частини свого бюджету промислами. Це підтверджується даними (таблиця 2).

Таблиця 2²⁸

Пріоритетність промислів як джерела грошового прибутку для селянських господарств УСРР різних економічних категорій (1926 р.)

Господарства	На першому місці (%)	На другому місці (%)	Разом (%)
Малосильні	57,4	18,5	75,9
Нижче середніх	28,9	14,8	43,7
Середні	17,3	12,6	29,9
Вище середніх	8,8	8,9	17,7
Сильні	5,2	5,9	11,1

З наведених даних можна зробити висновок, що 76% усіх малосильних селянських господарств змушені були вдаватися до занять промислами та іншими видами домашнього виробництва, щоб одержати прибуток, оскільки їх слабке господарство не було здатне було забезпечити надходження до бюджету, необхідні для існування родини. Зокрема, домашнє виготовлення одягу, білизни, взуття заощаджувало кошти селянського господарства. Так, у 1924/1925 сільськогосподарському році вартість домашньої кустарної тканини становила 18,8 тис. крб. для бюджету сім'ї, а купленої – 1,4 тис. крб.²⁹.

Взагалі більше половини господарств на перше місце ставили промисли як джерело грошового прибутку. Вагоме місце промисли в грошовому бюджеті посідали і для середніх господарств. Натомість заможні й вище середніх господарства джерелом поповнення своїх бюджетів вважали сільське господарство³⁰.

Заслуговуючим на увагу є аналіз соціального складу сільських промисловців однієї з найбільших в Україні Харківської губернії, зроблений А. Лапченко. Чисельною категорією на Харківщині були «одинці», які становили 62% усіх селян, що займалися промислами. Далі йшли селяни, що працювали лише з членами сім'ї і члени сім'ї – по 11%, робітники – 10%, наймити – 5% і службовці – 1%³¹. З цього можна зробити висновок, що це був сімейний при-

25 ЦДАВО України. Ф. 3040. Українська економічна Рада при Раді Народних комісарів УСРС. Оп. 1. Спр. 1309. Арк. 8.

26 Україна: Статистичний щорічник за 1928 рік. Харків: ДВУ, 1928. 230 с.

27 Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 58–60.

28 Складено за: Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 64.

29 Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік. *Статистика України*. № 115. Серія II : Сільсько-господарча статистика. X. : Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 193 с.

30 Гуревич М. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 65.

31 Лапченко А. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Дис. канд.

робіток, оскільки сільськими промислами займалися в основному селяни-одинці та члени їх родин (разом 82%).

Не менш важливим є аналіз питомої ваги у селянських бюджетах приробітків від промислів у групах господарств за розмірами посівної площі. Так, у господарствах з посівною площею до 2 дес. поповнення до бюджетів від занять промислами становили 32,3%, з площею 2–4 дес. – 19,6%, 4–6 дес. – 15,1%, 6–8 дес. – 9,1%, 8–16 дес. – 6,4%, понад 16 дес. – 0,8%³².

На Правобережжі, в Черкаській окрузі, у 1925/1926 сільськогосподарському році прибутки селянських бюджетів від додаткових заробітків пересічно становили 149 крб. 22 коп. (18,3%). По окремих групах господарств, порівняно з пересічними показниками, прибуток від заробітків значно різнився. У найдрібніших господарствах він був найвищим (37,4%) і навіть перевищував прибуток від рільництва (30,9%)³³.

Поширеними були заробітки у лісовому господарстві – вирубка лісу, первісна обробка деревини, її вивіз, роботи з насадження лісу. У 1924/1925 сільськогосподарському році Всеукраїнське управління лісовим господарством (ВУПЛ) виплатило сільському населенню такі суми: Київщина – 803 тис. крб., Волинь – 748 тис., Чернігівщина – 293 тис., Поділля – 255 тис. Харківщина – 161 тис., Полтавщина – 121 тис., Одещина – 118 тис., Донеччина – 93 тис., Катеринославщина – 89 тис. крб. Крім того селяни мали заробіток ще й від подібних робіт в системі Українлісу, Укртрестсільмашу, Південної залізниці³⁴.

Крім площі посівів селянських господарств, характер додаткових заробітків селян у добу НЕПу визначався також регіональною специфікою економіки та природно-географічних умов. Наприклад, гірничодобувна та металургійна спеціалізації Донбасу визначали розвиток місцевих промислів поза межами села і давали можливість селянам мати додаткові заробітки і забезпечувала їх зайнятість в умовах аграрного перенаселення. Потреба в робочих руках зумовила у травні 1923 р. значний приплив селян із навколишніх сіл, головним чином з незаможних господарств, на рудники. В окремих селах практично усе доросле населення працювало на рудниках і заводах³⁵.

Досить значні заробітки сільське населення мало від епізодичних робіт на залізницях України (очистка снігу під час заносів, виправлення ліній та інші поденні роботи). Південним відділом залізниць у 1924/1925 р. сільськогосподарському році виплачено за ці роботи 6 млн. 75 тис. крб.³⁶. Так, сільське населення Донецької губернії у 1923/1924 та у 1924/1925 сільськогосподарських роках отримало приблизно однакову суму заробітку на залізниці (до речі, найвищу в Україні, – 1 297 000 крб.), що склало 20 % від загальної суми заробітків селян на всіх українських залізницях³⁷.

Окрему статтю доходів селян поза межами своїх господарств становили заробітки від цукрової промисловості. За даними бюджетного відділу Цукротресту, при 91 працюючому цукровому заводі у 7 губерніях (крім Донецької і Катеринославської) у 1924 р. складав 8 млн. 247 тис. крб. У 1925 р. планувалося виплатити селянам України за ті ж роботи 14 млн. 500 тис. крб. Це пояснювалося збільшенням працюючих заводів з 91 до 105, а також розширенням заводських площ під посів цукрових буряків. У розрізі губерній заробітки сільського населення від цукрової промисловості розподілялися так: Харківщина – 2 млн. 220 тис. крб., Київщина – 4 млн. 940 тис., Поділля – 3 млн. 780 тис., Волинь – 1 млн. 100 тис., Полтавщина – 1 млн. 155 тис., Чернігівщина – 740 тис., Одещина – 495 тис. крб. У Сумській окрузі заробітки селян на цукрозаводах та спиртзаводах в 1926/1927 сільськогосподарському році

істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Харків, 2018. С. 123.

32 Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2015. № 9 (342). С. 119.

33 Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини. *Український агроном*. 1928. № 2–3. С. 29–30.

34 Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. 1926. № 3. С. 42.

35 Тарасенко Л. Селянські промисли як одне з джерел стороннього заробітку селянства Донбасу в 20-х рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 109.

36 Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. 1926. № 3. С. 42.

37 Там само. С. 40.

становили 6,0 млн. крб., а у 1927/1928 сільськогосподарському році цей показник досяг 7,8 млн. крб.³⁸.

Крім того значні різні заробітки населення мало від цукрових заводів, взятих в оренду кооперативними товариствами, Українцукром та Укрсельцукром, які у 1924/1925 сільськогосподарському році мали виплатити селянам Харківщини, Полтавщини, Київщини та Поділля 10 млн. 66 тис. крб.³⁹.

Доволі значний дохід селянам давало рибальство. Зокрема, цей заробіток сільськогосподарського населення Донецької губернії склав у 1924/1925 сільськогосподарському році 420 000 крб. з 1 260 000 крб. по Україні, тобто, третю частину⁴⁰.

У добу НЕПу масовим сільським промислом було самогонваріння, незважаючи на те, що його виготовлення, торгівля самогоном (горілкою домашнього виробництва), в умовах горілчаної монополії заборонялися державою. Згідно з результатами проведеного Держспиртом влітку 1923 р. опитування, чисельність селянських господарств, які виробляли самогон, досягала 10% загальної кількості⁴¹.

Невисока ціна, проста технологія виготовлення ставили самогон поза конкуренцією з магазинною горілкою. Так, у другій половині 1920-х рр. найдешевша 40-градусна горілка в магазині коштувала 1 крб. 15 коп. за 0,5 л, а самогон – від 40 коп. до 1 крб.⁴². Тому займатися самогонварінням селянам було вигідно, оскільки собівартість відра горілки становила 6 крб. 30 коп., а самогону – від 3 до 5 крб. Так, на Волині селянин-винокур із відра виготовленого самогону одержував 6–9 крб. чистого прибутку⁴³.

Захищаючи державну монополію на виготовлення горілки, правоохоронні органи вели боротьбу із самогонварінням. Однак, селян не дуже лякала кримінальна відповідальність – вони проявляли неабияку винахідливість, щоб не потрапити в поле зору правоохоронних органів під час занять самогонним промислом. У газеті «Коммунист» від 3 травня 1924 р. зазначалося: «Перед релігійними святами особливо активно розгортається самогонваріння та продаж самогону. Інколи органи губміськміліції Харкова знаходять самогонні апарати разом з закваскою закопаними в глибоких ямах, зверху прикритих землею»⁴⁴.

Висновки.

Отже, у дохідній частині селянських бюджетів допоміжні галузі, промисли та сезонні підробітки відігравали важливу роль. Значний прошарок сільського населення становили селяни, які займалися кустарними промислами – гончарі, ковалі, рокозники, столяри, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України. Масового характеру на селі попри заборону набрав такий промисел як самогонваріння.

У період НЕПу селяни з метою збалансування бюджету своїх господарств змушені були займатися різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Кількість господарств (переважно малоземельних), які вдавалися до такого способу поповнення селянських бюджетів, невпинно зростала і на кінець 1920-х рр. досягла майже 50%.

Одночасно зі збільшенням кількості працюючих за межами своїх господарств зростала і питома вага доходів селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. У 1926 р. заробітки в наймах в усіх галузях виробництва були голов-

38 ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 5038. Матеріали про відхожі промисли та сезонний ринок праці на Україні (проекти постанов, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, листування) (27.09.1926 – 24.03.1928). Арк. 128–129.

39 Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. 1926. № 3. С. 41–42.

40 Там само. С. 32–33.

41 Шереги Ф. Причины и социальные последствия пьянства. *Социологические исследования*. 1986. № 2. С. 115.

42 Комар С. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст. Дис. канд. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. К., 2015. С. 159.

43 Несмелов Ф. Спиртові напої й тютюн в сільському споживчому бюджеті. *За тверезість*. 1929. № 21. С. 7.

44 Боряба с самогоном. *Коммунист*. 1924. 3 мая. С. 2.

ним джерелом існування для 9,6% усіх селянських господарств, а для 28,1% – слугували головним джерелом грошових доходів.

Подяка.

Автори щиро вдячні редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування.

Автори не отримали жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Borba s samogonom [Fight against moonshine]. (1924) *Kommunist*. [Communist], 3 мая. [in Russian].
2. Vlasenko, S. (1928). Perevybory rad. Ekonomichnyi stan USSR [Council re-elections. Economic condition of the USSR]. *Radianska Ukraina*. [Soviet Ukraine], 9 (46), 5–14. [in Ukrainian].
3. Hurevych, M. (1927). Pytannia suchasnoho selianskoho hospodarstva Ukrainy [Issues of modern peasant economy of Ukraine] (z peredmovoju M.M. Volfa). Kharkiv: Tsentralne statystyчне upravlinnia USSR. [in Ukrainian].
4. Zagorskii, N. (1926). Kustarnaya promishlennost Kievshchini [Handicraft industry of Kiev region]. *Ukrainskii ekonomist*. [Ukrainian economist], 13 мая. [in Russian].
5. Kalinichenko, V. (1997). Selianske hospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia: monohrafiia [Peasant economy of Ukraine in the period of NEP: historical and economic research: monograph]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
6. Komar, Ye. (2015). Sotsialni anomalii u povsiakdennomu zhyttia naseleattia USSR 20-kh rr. KhKh st. [Social anomalies in the daily life of the population of the USSR in the 20s of the XX century]. PhD thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kryvetskyi, S. (1926). Mistkist selianskoho rynku Ukrainy v 1924–25 rotsi [The capacity of the peasant market of Ukraine in 1924–25]. *Zemelnik*. [Zemelnik], 3, 34–44. [in Ukrainian].
8. Lazurenko, V. (2012). Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichnyi aspekt (1921–1929 rr.) [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. Doktor's thesis Pereiaslav-Khmelytskyi. [in Ukrainian].
9. Lazurenko, V. (2019). Rol selianskykh fermerskykh hospodarstv Ukrainy u rozvytku khlibnoho eksportu v period nepu [The role of Ukrainian peasant farms in the development of grain exports during the NEP period]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 21, 66–73. [in Ukrainian].
10. Lapchenko, A. (2018). Selianski promysly na Kharkivshchyni (Slobozhanshchyni) v roky novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.) [Peasant trades in the Kharkiv region (Slobozhan region) in the years of the new economic policy (1921–1928)]. PhD thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Lapchenko, A. (2015). Selianski promysly na Kharkivshchyni v 1920-kh rr. [Peasant trades in the Kharkiv region in the 1920s.]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Istorychni nauky»*. [Herald of Cherkasy University. Historical sciences series], 9 (342), 117–121. [in Ukrainian].
12. Liakh, S. (2010). Selianyn yak vlasnyk i trudivnyk [Peasant as owner and worker]. *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.)* (Ed). S. V. Kulchytskyi. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Morozov, A. (1993). Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu NEPu [Village and money: Ukrainian credit cooperation in the era of NEP]. Cherkasy : NDITEKHM. [in Ukrainian].
14. Nesselov, F. (1929). Spyrtovi napoi y tiutiu v silskomu spozhyvchomu biudzheti [Alcoholic beverages and tobacco in the rural consumer budget]. *Za tverezist*. [For sobriety], 21, 7. [in Ukrainian].
15. Olianych, V. (2014). Ekonomichna efektyvnist selianskoho hospodarstva v USSR u 20-kh rr. XX st. [Economic efficiency of the peasant economy in the Ukrainian SSR in the 20s of the XX century]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seria "Istoriia ta heohrafiia"* [Collection of scientific works of Kharkiv Nation-

- al Pedagogical University named after H. S. Skovoroda. Seria: "History and Geography"], 50, 99–103. [in Ukrainian].*
16. Rybak, I. (2008). *Indyvidualne selianske hospodarstvo Podillia v dobu nepu: monohrafia* [The individual peasant economy of Podillia in the period of Nep: a monograph]. Kamianets-Podilskyi : Abetka. [in Ukrainian].
17. Selianski biudzhety Ukrainy [Peasant budgets of Ukraine] (1927) *Statystyka Ukrainy*. [Statistics of Ukraine] [in Ukrainian].
18. Sheregi, F. (1986). Prichini i sotsialnie posledstviya pyanstva [Causes and social consequences of drunkenness]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. [Sociological research], 2, 115. [in Russian].
19. Sushko, O. (2002). Rol selianskoho dvoru u formuvanni rynku silskohospodarskoi produktsii v roky NEPu [The role of the peasant yard in the formation of the market for agricultural products in the years of NEP]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 4, 70–76. [in Ukrainian].
20. Sushko, O. (2004). Stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnoho pidpriumyystva v Ukraini periodu NEPu (1921–1928 rr.): istoryko-teoretychnyi aspekt [Formation and functioning of private entrepreneurship in Ukraine during the NEP period (1921–1928): historical and theoretical aspect]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tarasenko, L. (2017). Selianski promysly yak odne z dzherel storonnoho zarobitku selianstva Donbasu v 20-kh rr. KhKh st. [Peasant crafts as one of the sources of extra income of the Donbas peasantry in the 20s of the XX century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University], 47, 108–111. [in Ukrainian].
22. Tatsienko, N. & Chuchalin, O. (2023). Ahrarni vidnosyny v Ukraini u dobu novoi ekonomichnoi polityk [Agrarian relations in Ukraine in the era of the new economic policy]. *Starozhytnosti Lukomoria*. [Antiquities of Lukomorya], 4 (19), 48–53. [in Ukrainian].
23. Terpan, I. (2021). Selianski hospodarstva Ukrainy doby NEPu (1921 – 1929 rr.) ta yikh biudzhethotvoriuuiuchy potentsial [Peasant farms of Ukraine during the NEP period (1921–1929) and their budget-forming potential]. *Evropsy filozoficky a historicky diskurz*. [Europe's philosophical and historical discourse], 7, 3, 28–35. [in Ukrainian].
24. Terpan, I. (2020). Produktsiia roslynnytstva yak holovne dzherele formuvannia selianskykh biudzhetyv u dobu NEPu [Production of crop production as the main source of formation of peasant budgets in the era of NEP]. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk*, 4(32), 103–112. [in Ukrainian].
25. Terpan, I. (2020). Dokhody selianskykh hospodarstv Ukrainy vid tvarynnytstva i ptakhivnytstva u dobu NEPu (1921 – 1929 rr.) [Incomes of Ukrainian peasant farms from animal husbandry and poultry farming during the NEP era (1921–1929)]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 24, 62–66. [in Ukrainian].
26. Tymchenko, O. (1928). Visimnadtsiat selianskykh biudzhetyv z Cherkashchyny [Eighteen peasant budgets from Cherkasy region]. *Ukrainskyi ahronom*. [Ukrainian agronomist]. 2–3, 24–34. [in Ukrainian].
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vykonavchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
28. *Ukraina. Statystychnyi shchorichnyk* [Ukraine. Statistical yearbook]. (1925) Kharkiv. [in Ukrainian].
29. *Ukraina: Statystychnyi shchorichnyk za 1928 rik*. [Ukraine: Statistical Yearbook for 1928]. (1928) Kharkiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.2024

УДК 94:[63-051:330.163.14](477-22)«192»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and Special Spheres of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Fareniy, I. (2024) The peasantry of the USSR in the 1920s: trends in economic culture. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 66-80. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Fareniy>

THE PEASANTRY OF THE USSR IN THE 1920S: TRENDS IN ECONOMIC CULTURE

Abstract. The purpose of the study is to show the features of the economic culture of the Ukrainian peasantry of the 1920s and their implementation in economic activity.

Methodology. The content of the concept of “economic culture” is based on the research of M.I. Zieber and P.L. Berger. On their basis, the author of the article interprets the concept of “economic culture” as a set of values, principles and logic of thinking, which is implemented in the practice of economic activity and determines its results.

In the study of the phenomena of modernisation and transformation of economic life, the theoretical approaches of V.I. Marochko were used.

Conclusions. The economic culture of the Ukrainian peasantry combined various trends that arose in the previous era. The dominant position was occupied by the patriarchal worldview focused on the use of traditional means of solving material problems. At the same time, there was a stratum of peasants – “cultural masters” – who abandoned their ties to patriarchal life and focused on the use of agricultural knowledge and advanced agricultural technologies. A significant part of the peasantry was involved in cooperative forms of economic activity, which served as an adaptation to the conditions of modernisation and commodity production. The involvement of the peasantry in co-operation was an affordable means of forming new ideas and a culture of behaviour that provided for the ability to solve individual socio-economic problems on a collective basis, applying a set of principles of activity aimed at achieving fairness in market relations.

In the 1920s, the adoption and implementation of modernisation trends in the peasantry was voluntary and amateurish. In the following 1930s, it was a directive one that did not contribute to the population’s awareness of the connection between material well-being and the achievements of education, science and technology. Socio-technological progress did not become a convincing social value. The latter had fundamental social consequences. The directive process of modernisation after the 1920s was one of the reasons for the economic problems that began in the 1990s. The destruction of the economy and the associated scientific, technical and educational centres did not elicit a constructive reaction from the population. The absence of positive economic trends in the current environment is due to the incomplete process of amateur recognition of the high social value of education, literacy, science and technological progress.

Key words: peasantry, economic culture, modernisation, the 1920s, USSR.

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. Селянство УСРР 1920-х рр.: тенденції економічної культури. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 66-80. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Fareniy>

СЕЛЯНСТВО УСРР 1920-Х РР.: ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. Мета дослідження – показати риси економічної культури українського селянства 1920-х років та їх реалізацію в господарській діяльності.

Методологія. Зміст поняття «економічна культура» ґрунтується на дослідженнях М. Зібера та П. Бергера. На їхній основі автором статті поняття «економічна культура» інтерпретується як сукупність цінностей, принципів і логіки мислення, які реалізуються у практиці господарської діяльності та зумовлюють її результати.

У дослідженні явищ модернізації і трансформації економічного життя використовувалися теоретичні підходи В. Марочка.

Висновки. В економічній культурі українського селянства поєднувалося різні тенденції, які виникли ще у попередню епоху. Домінуючі позиції мав патріархальний світогляд, орієнтований на використання традиційних засобів вирішення матеріальних проблем. Водночас існував проширок селян – «культурні господарі», які полишали зв'язок з патріархальним життям і орієнтувалися на використання сільськогосподарських знань і передові агротехнології. Значна частина селянства була охоплена кооперативними формами економічної діяльності, які виконували роль пристосування до умов модернізації і товарного виробництва. Залучення селянства до кооперації виступало доступним засобом формування нових уявлень і культури поведінки, які передбачали здатність вирішувати індивідуальні соціально-економічні проблеми на колективних засадах, застосовувати комплекс принципів діяльності спрямованих на досягнення справедливості в ринкових відносинах.

У 1920-х роках прийняття і впровадження у селянському середовищі модернізаційних тенденцій мало добровільний і самодіяльний характер. У наступних 1930-х роках – директивний, який не сприяв усвідомленню населенням зв'язку матеріального благополуччя з досягненнями освіти, науки і техніки. Соціально-технологічний прогрес не став переконаною суспільною цінністю. Останнє мало принципові суспільні наслідки. Директивний процес модернізації у період після 1920-х років став однією з причин економічних проблем, що розпочалися з 1990-х років. Руїнація економіки та пов'язаних з нею науково-технічних і освітніх центрів не викликали конструктивної реакції населення. Відсутність позитивних економічних тенденцій в сучасних умовах зумовлена незавершеністю процесу самодіяльного визнання високої суспільної цінності освіти, освіченості, науки і технічного прогресу.

Ключові слова: селянство, економічна культура, модернізація, 1920-ті роки, УСРР.

Постановка проблеми.

Характерною особливістю соціуму є сталість його культурних рис. Виникнувши у певних конкретно-історичних обставинах, вони супроводжують і можуть визначати поведінку людей впродовж тривалого історичного часу, реалізуватися в нових, часто принципово інших умовах, ніж ті, що їх породили. З таких позицій представляє пізнавальну цікавість трансформація соціальної культури населення України від традиційного типу до сучасного суспільства, схильного до модернізації, постійних новацій та технічного оновлення. Витоки та особливості формування культурного ества нинішніх українців здатне зорієнтувати в їхніх потенційних можливостях та вироблені доцільної політики у сфері освіти і культури та економіки.

Наукова література щодо культурного обличчя селянства XIX – початку XX ст. схильна відзначати домінуючий у селянському середовищі традиціоналізм і консервативність уявлень і способів життєдіяльності. Така картина соціальної культури землеробської верстви об'єктивно ставить питання про період і механізми формування сучасного культурного типу людей, для яких життєвою нормою є новації у трудовій діяльності, набуття освіти, нового професійного, посадового чи соціального статусу, схильність до соціальної мобільності. Навчебно логічно вважати, що саме на радянську епоху припало виникнення вказаних рис, коли більшовицька влада провадила політику модернізації у сфері освіти та економіки. Однак, тоді справедливим буде стверджувати, що сучасний тип людей – суцільний соціальний вивір сталінізму?! Очевидно, існує необхідність більш предметно з'ясувати соціокультурне ество українського селянства на початку радянського періоду – у 1920-ті рр., щоб врахувати культурний потенціал, з яким воно вступило в нову тривалу епоху, і побачити чи стала політика сталінізму єдиною причиною формування людини сучасного типу, людини епохи модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Українському селянству 1920-х рр. присвячений цілий комплекс наукової літератури. Серед проблем, порушених дослідниками, процес модернізації сільськогосподарського виробництва та пов'язані з ним питання. Застосування новітньої техніки, запровадження досягнень агрономії, зростання освітнього рівня землеробів знайшли відображення у наукових працях¹. Водночас не відзначені належною увагою проблеми соціальної культури селянства

¹ Десятніков О. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 21 с.; Долинська С. Українське селянство в переселенській політиці СРСР у 1920-ті роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 21 с.; Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Харків: Основа, 1991. 131 с.; Калініченко В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.; Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 37 с.; Лазуренко В. Заможне селянство України в умовах непу. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 160 с.; Лазуренко В. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Переяслав-Хмельницький: Видавець Чабаненко Ю.А., 2012. 45 с.; Лазуренко В. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929). Черкаси: ЧДТУ, 2013.

– комплекс ціннісних орієнтацій, принципів і логіки мислення, масових уявлень, вироблених об'єктивними умовами існування селянської верстви. У висвітленні питань культурно-ідеологічного порядку автори наукових праць загалом присвячують себе дослідженню роботи культурно-освітньої мережі та поширенню на селі політичної ідеології, культивованої правлячою комуністичною партією, бачать процес соціальної та технічної модернізації селянства лише як продукт діяльності радянської влади². Певний виняток становить дисертація Н. Полтавець. У поряд із політикою державної влади у її дослідженні показано самодіяльні тенденції до прогресу соціальної культури у 1920-х рр. Однак, предметом розгляду цієї наукової праці є лише одна із вікових груп селянства – селянська молодь³.

Мета статті.

Існує науково-пізнавальна необхідність показати характер економічного життя селянства 1920-х рр. на основі реалізації його економічної культури. Мета представленої статті – показати риси економічної культури українського селянства 1920-х рр. та їхні прояви в господарській діяльності.

Методологічні зауваження.

Поняття «економічна культура» використовуємо в інтерпретації М. Зібера та П. Бергера. В українській науковій думці одним із перших поняття «економічна культура» вжив відомий український вчений-економіст ХІХ ст. Микола Іванович Зібер. Під ним він розумів не лише свідомісно-культурний аспект, а й питання господарського життя як такі⁴.

В інтерпретації американського соціолога і економіста Пітера Бергера явище «економічна культура» набуло більшої конкретики і понятійного оформлення. За його визначенням, це поняття чи термін «позначає соціокультурний контекст, у межах якого існує економічна діяльність та економічні інституції» і, як зауважив американський вчений, «економічна культура є дуже важливим аспектом багатьох явищ, пов'язаних з економікою». Поняття «економічна культура» вказує, за словами П. Бергера, «на певну сукупність відносин, але не має на увазі теорію тих відносин»⁵. Тобто (як потрібно інтерпретувати) – не є продуктом свідомо виробленого наукового пізнання, однак – явище сформоване тривалою практикою суспільного життя.

Концептом існування опосередкованого і безпосереднього зв'язку між культурою та економікою поділяє й автор статті. Відповідно до цього, економічна культура як система чи сукупність цінностей, принципів і логіки мислення реалізується у практику господарської діяльності та її результати.

У дослідженні явищ модернізації й трансформації економічного життя застосовувалися теоретичні підходи, запропоновані В. Марочком. Йдеться про положення, які полягають у науковому вивченні суспільства періоду модернізації як самостійного об'єкту пізнання та уникнення його бачення лише як продукту державної політики, усвідомленні відмінності

474 с.; Лазуренко Ю. Розвиток продуктивних сил в українському селі в роки непу: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 21 с.; Маркова С. Соціально-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Чернівці, 2016. 37 с.; Михайлюк О. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. 36 с.; Нечитайло В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Львів, 2006. 37 с.; Святець Ю. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 818 с.; Скрипчинська Н. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова, 2014. 21 с.; Смирнов В. Соціальні перетворення в українському селі в період непу (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: СПДФЛ Шевченко, 2006. 33 с.

2 Білан С. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2014. 41 с.; Георгізов Г. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.; Захарченко М. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920–1929 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2012. 20 с.; Мотуз В. Уніфікація світогляду як складова проблеми культурної модернізації українського села (кінець 1920-х – 1930-ті рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 82–85.

3 Полтавець Н. Селянська молодь УСРР 1920-х років як суб'єкт соціокультурних трансформацій: дис. ... доктора філософії: 032 – історія та археологія. Черкаси, 2021. 238 с.

4 Зібер М. Очерки первобытной экономической культуры. Москва: Издание К.П.Солдатенкова; Тип. В.Ф.Пахтер, 1883. С.3.

5 Бергер П. Капіталістична революція. Київ: Вища школа, 1995. С.22–23 та ін.

між техніко-технологічними процесами і методами модернізації та соціальними формами, у межах яких вони впроваджуються⁶, врахуванні тенденцій співіснування різних рівнів культурного та технологічного розвитку, можливості існування принципово відмінних конкретно-історичних зразків модернізації⁷.

Виклад основного матеріалу.

У постреволюційні 1920-ті рр. українське селянство ввійшло із сформованими у глибині століть традиційними уявленнями, соціальною культурою, викоханою поколіннями землеробського люду, і загалом залишалося патріархальним середовищем. За оригінальною мовою радянської преси: «На жаль, є ще, та й багато, зразків старого побуту з самогоном, весіллями, храмами, масляними – дикунськими звичаями»⁸. Не лише повоєнна розруха та фінансові злидні, а й традиційні господарські уявлення диктували невисокий рівень агротехніки селянського агровиробництва. Пшениця на селянських нивах, за словами дописувача журналу «Радянський селянин», – «колосок убогий, зерно миршаве й коробисте»⁹. Навіть у 1927-му, відносно благополучному році, журнал «Полтавський селянин» констатував, що «середня врожайність селянських засівів нижча від передвоєнної» та ще й «буває недорід» і «навіть в районах щасливих середній урожай на селянських нивах буває вдвічі – втричі нижчий, ніж на дослідних станціях»¹⁰. Економічна дієздатність українських селян-землеробів критично не узгоджувалася з досягнутим на той час рівнем розвитку землеробства. Врожайність основних зернових культур у західноєвропейських країнах у два і більше разів випереджала цей показник на селянських нивах в УСРР¹¹.

Велику недовіру, а то й ворожість викликали у селянства технічні досягнення і новації, впровадження сільськогосподарських машин. Адже на переконання селян, «після трактора ... хліб не родить»¹². Не менше було й проблем у сфері тваринництва. Селяни, щоправда, прагнули до збільшення кількості поголів'я, однак не до його якості. «Гоняться ..., щоб більше було, а за породу не дбають», – відзначав з цього приводу дописувач журналу «Радянський селянин»¹³. Якість поголів'я тварин у селянських домогосподарствах у компетентних сучасників залишала гнітючі враження. Селянська «худоба, – за їх словами, – має вигляд миршавої, занехаяної й дає дуже мало молока»¹⁴. І від таких домашніх тварин «телята ... зовсім паскудні»¹⁵. Навіть добірна племінна худоба в селянських домогосподарствах перетворювалася внаслідок неправильного догляду, за твердженням тодішніх експертів агровиробництва, у «нікчемні вироуди»¹⁶.

Загалом селянське господарювання і за своїми виробничими потужностями, і свідомим цілепокладанням мало продуктове спрямування, представляло собою зразок натурального господарства. Як писав з цього приводу журнал «Господарство Полтавщини» («Хозйство Полтавщини»), «Виразною ознакою селянського трудового господарства є задоволення своїх потреб, як ціль господарської діяльності та застосування своєї праці у виробництві, як засобу для досягнення цієї цілі»¹⁷.

6 Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 30-х рр.: історико-теоретичний аспект [Частина 1]. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 145.

7 Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 30-х рр.: історико-теоретичний аспект [Частина 2]. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 253.

8 В. К-ий. В секції єднання міста з селом. *Сільрада*. 1925. Ч. 3–4. С.30.

9 Зірка. Треба вчитися. *Радянський селянин*. 1926. №6. С. 41.

10 Знаменський О. Яких шкідників рільництва треба сподіватися в 1927 р. (З ентомологічного відділу Полтавської с.–г. досл. ст.). *Полтавський селянин*. 1927. №8. С. 1.

11 Зімбалецький М. За культурну революцію в сільському господарстві. *Полтавський селянин*. 1928. №21. С. 1.

12 Сепітій В. Два роки роботи трактора «Фордзон». *Полтавський селянин*. 1927. №7. С. 1.

13 Зірка. Треба вчитися. *Радянський селянин*. 1926. №6. С. 41.

14 Смоляр В. Молочну худобу треба годувати за нормами. *Полтавський селянин*. 1927. №1. С. 15.

15 Чайківський А. Полювання у корів і способи припускання (З Полтавської с.–г. дослідної станції). *Полтавський селянин*. 1925. №13. С. 13.

16 Козуля П. Чи корисно збільшувати кормову площу за рахунок споживчих культур (До весняної сійби). *Полтавський селянин*. 1927. №5. С. 4.

17 П.Р. Несколько страничек из экономики трудового крестьянского хозяйства Полтавщины. *Хозйство Полтавщини*. 1922. №7. С. 9.

Водночас у 1920-х рр. спостерігалася тенденція до оволодіння селянством новітніми агротехнологіями та відмовою від традиційних форм господарювання. Витоки її сягали ще дореволюційних часів, початку ХХ ст. У 1920-х роках ця тенденція, незважаючи на драматичні умови війни і революції, знайшла успішне продовження. Прошарок селян, прихильний до модернізації сільгоспвиробництва, зберігся і поповнювався. У 1920-х роках їх називали «культурними господарями»¹⁸, «культурниками»¹⁹, «зразковими господарями»²⁰, «новим селянством» та «культурними хліборобами»²¹. Своєю господарською діяльністю вони вносили принципові, докорінні зміни у практику сільгоспвиробництва. У 1926 р. журнал «Радянський селянин» назвав їх «революціонерами землі»²².

Серед селянського загалу, що правда, «культурні господарі» складали незначний прошарок. Водночас до них соціокультурно тяжіла значна частина українських землеробів. Журнал «Полтавський селянин» у 1925 р. з цього приводу писав, що «більша частина нашого рядового населення ... в справах сільськогосподарчих безграмотна», але водночас, за його словами, «селяни цілком розуміють, що дідівські звичаї та засоби господарювання віджили, що їх треба забути та що для поліпшення свого господарства потрібен не тільки капітал, але й агрономічні знання ...»²³. Відомий вчений-агроном, теоретик агрономічного обслуговування селянських господарств А. Терниченко зазначав, що селянство загалом усвідомлювало значення сільськогосподарських знань і навіть висувало вимоги до організаційно-фінансових умов їх використання у господарській практиці. «Селянство остільки виросло, – говорив він, – що пропаганда й агітація серед його не роблять певного вражіння. Воно потребує іншої – організаційної та матеріальної – допомоги»²⁴. Помічалися регіональні запити селянства на прогресивні зрушення у веденні агровиробництва. Голова Уманського окружного виконкому у 1925 р. відзначав, що у межах округи «селяни виявляють велику охоту перейти до багатопольної системи, просять перевести землевпорядкування», і хоча «план землевпорядкування ... перевищує в 4 рази торічний, проте не задовольняє селянство»²⁵.

На підтвердження тенденції, про яку мовив А. Терниченко та голова Уманського окрвиконкому, наведемо роздуми пересічних українських хліборобів, які демонструють розуміння селянами проблеми оновлення організаційно-технічного оснащення господарського життя. Голова сільської ради села Софіївка на Николаївщині Андрій Фищенко казав своїм односельчанам: «Ми розбили ворогів. Земля – наша. Але на який біс ... ми ту революцію розбили – Хіба ми скористувались від її перемоги? Де наша земля? У чортовій пельці під бур'янами! Де наш хліб? Погибає на степу від суховія! ... Як далі так буде, то повиздыхаємо, поки ... соціалізм побачимо». Інший селянин із того ж села Іван Довгань, міркуючи про проблеми сільського господарства, так порівнював проблеми дореволюційних та пореволюційних часів: «Били нас тоді пани. А тепер, а тепер б'є нас земля»²⁶.

Сучасні дослідження з питань агрономічного обслуговування сільського господарства та соціального становища агрономічної інтелігенції констатують «переважно позитивне» ставлення селянства до діяльності агрономів, а то й «визнання важливої ролі агрономів у господарському житті». У другій половині 1920-х рр. агрономічна робота серед селянства «набула масового характеру», і охоплювала 3 млн. селян²⁷. Враховуючи загальну кількість селянських

18 [Чубар В.] Шляхом усупільнення до збільшення врожайності. Відповідь тов. В.Я.Чубаря на селянські листи. *Радянський селянин*. 1928. №1. С. 5.

19 Губський О. Сучасне завдання селянина-передовика на селі. *Радянський селянин*. 1927. №12. С. 5.

20 Селянин Шмиг. Як дбаєш, так і маєш. *Радянський селянин*. 1926. №1. С. 36.

21 Редакція. Від редакції. *Сільськогосподарська освіта*. 1928. №1. С. 4.

22 Рум'янцев В. Буденні герої. *Радянський селянин*. 1926. №18. С. 1–2.

23 Машура С. До праці за відбудову сільського господарства. *Полтавський селянин*. 1925. №1. С. 1.

24 Терниченко А. Агрікультурна допомога населенню на Київщині. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1923. №8 (17). С. 78.

25 [Налімов]. Доповідь Уманського Окрвиконкому (Доповідач т. Налімов). *Сільрада*. 1925. Ч.3–4. С. 25.

26 Сумний С. Село по-над Інгулом. *Радянський селянин*. 1929. №6. С. 12–13.

27 Литвиненко О. Агрономи УСРР 1920-х рр.: соціально-професійний портрет: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2016. С. 13–14.

домогосподарств та ймовірність представлення їх інтересів кожним селянином, який підпадав під вплив агропропаганди, є підстави стверджувати, що робота агрономів із поширення сільськогосподарських знань торкнулася більшості селянських господарств УСРР.

Обізнаності землеробів з новою агротехнікою сприяла й широко розгорнута мережа різноманітних сільськогосподарських курсів і шкіл. Від неї очікувалося формування і утвердження нового культурного типу селянина-сільгоспвиробника. Журнал «Сільський господар» наполягав на тому, що «організація курсів і шкіл» покликана поставити «хліборобство, як певний суцільний світогляд», тобто свідомість селянства повинна увібрати в себе не лише усю суму і напрями наукових господарських знань, а «і мистецтво», «добрий культурний смак». Наукові й культурні досягнення для селянства повинні були стати «дійсною глибоко-життєвою справою»²⁸. Водночас система поширення сільськогосподарських знань, звичайно ж, не оминала й виховання селянської молоді. І остання загалом прихильно ставилася до набуття господарських знань²⁹. Оволодіння селянською молоддю досягненнями агрономії об'єктивно надавало перспективи прогресивним тенденціям сільгоспвиробництва і зумовлювало їх незворотній характер.

Тенденція до оволодіння новими агротехнологіями, очевидно, була настільки оптимістичною, що з нею у 1920-х рр. пов'язувалися перспективи економіки усїєї радянської держави. Відомий державний діяч і фінансист Г. Сокольников у той період писав, що «... у сільському господарстві цілком можливий бурхливий підйом. Якщо перехід від трипілля до багатопілля, який є свого роду «революцією» в селянському господарстві, здійсниться ... то навіть без великої революції в області техніки та знярядь праці селянське господарство дуже швидко зможе покінчити з голодовками, з недородами і прийти до подвоєного врожаю», а далі буде «збільшення виходу ... на світовий ринок», що «вже протягом найближчих років здійснить велетенський світовий економічний переворот»³⁰.

Г. Сокольников відзначав нову соціальну якість селянських мас, якої вони набули за роки революції. Він говорив, що «вже імперіалістична війна створила цілковито нових людей», а «революція остаточно покінчила зі старим пасивним типом селянина» і випереджаючими темпами відбувається формування «нових людей», «процес наростання нових потреб; процес велетенського невдоволення усїм тим, що є зараз; процес, який охоплює велетенську кількість селянських господарств і з велетенською силою штовхає їх на перебудову свого господарства і побуту, штовхає їх до культурного піднесення». Г. Сокольников стверджував, що селянство радянської держави спроможне проявити кращі соціальні риси вже відомих, вихованих в умовах капіталістичного господарювання фермерів. Він говорив, «... що селянство Радянської країни виявиться не менш підприємливим, гнучким та енергійним, не менш націленим до пошуків зміни всього устрою свого життя, ніж у свій час були американські фермери»³¹.

Оптимістичні тенденції у ставленні селянства до агротехнічної модернізації давали підстави тодішній пресі розглядати процес оволодіння сільськогосподарськими знаннями та новітньою технікою як революційне явище – «початок революції в сільському господарстві»³², «культурну революцію в сільському господарстві»³³.

Серед новацій економічної діяльності найдалі у 1920-х рр. просунулося кооперативне життя. Щоправда, кооперативне господарювання цього періоду було органічним продовженням його розвитку у дореволюційну епоху та революційну добу. Попри це, воно залишалось новим економічним укладом і способом вирішення господарських проблем, пов'язаним із

28 Івченко М. Культурна робота на селі. *Сільський господар*. 1922. Ч. 1. С. 26–27.

29 Полтавець Н. Школи селянської молоді як засіб агропромислового зростання селянина-господаря у 1920-х роках. *Теорія і практика сучасної науки та освіти: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Дніпро, 29–30 листопада)*. Дніпро: Охотнік, 2019. Ч. 1. С. 167–169.

30 Сокольников Г. Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте. Москва: Наука, 1991. С. 236.

31 Сокольников Г. Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте. Москва: Наука, 1991. С. 237–238.

32 Румянцев В. За революцію в селянському господарстві. *Радянський селянин*. 1926. №20. С. 2–3.

33 Зімбальевський М. За культурну революцію в сільському господарстві. *Полтавський селянин*. 1928. №21. С. 1.

раніше невідомими уявленнями і навичками поведінки. У постреволюційних умовах кооперація продовжила свій розвиток і загалом об'єднувала селянське населення УСРР. Станом на другу половину 1920-х рр. селянські кооперативи склали 85% від їх кількості³⁴. Споживчі кооперативні товариства об'єднували 43% селянських господарств, а сільськогосподарські майже стільки ж – 42%³⁵. Кооперація виявила здатність поєднувати у своїх лавах різні прошарки селянської верстви, зокрема і скромних матеріальних статків. У 1927 р. серед її членів 52,6% були незаможними селянами, 42% – «середняки» та 2,8% заможні сільські господарі³⁶.

Економіко-матеріальне становище кооперованого селянства демонструвало його переконливі переваги перед некооперованими хліборобами. За обсягами забезпечення землею і сільськогосподарською технікою та інвентарем, худобою і птицею члени кооперативних товариств помітно випереджали інших представників селянського загалу. Так, об'єднані у сільськогосподарські кооперативи селяни у двічі, чи навіть більше, ніж їхні некооперовані односельці, частіше застосовували залізний реманент і волів, мали на 20% більше орендованої землі, жаток і молотарок, птиці та худоби, майже на 10% – корів і свиней та знарядь для оранки. Члени сільськогосподарських кооперативних товариств значно випереджали за обсягами впровадження технічних культур. Посіви соняшника у них у більш, ніж десять разів перевищували середні показники селянських господарств УСРР, льону – у сім разів, коноплі – у понад шість разів. Видний кооперативний діяч першої третини ХХ ст., дослідник історії кооперації П. Пожарський небезпідставно зазначав, що до складу кооперативних сільськогосподарських товариств входять «культурніші шари села»³⁷.

Переваги в господарському оснащенні мали й члени селянських споживчих кооперативів. Вони у тричі випереджали пересічних землеробів за кількістю сінокосарок, у півтора рази – за площею орендованих площ та кількістю новітньої сільськогосподарської техніки, зокрема жаток, сівалок, молотарок, на 25% – за забезпеченням інвентарем, на 29% – домашньою птицею, майже як на 20% – за кількістю свиней, більш ніж на 10% – великої рогатої худоби³⁸.

Кооперативна співпраця дозволяла селянам менше вдаватися до продажу своєї робочої сили і жити за рахунок свого домогосподарства. Із середовища кооперованого селянства наймитів було у три з половиною рази менше, ніж решти землеробського загалу. Водночас кооперовані селянські господарства частіше вдавалися до використання найманої праці, порівняно з некооперованими³⁹, що може також засвідчувати поступальний розвиток об'єднаних кооперативів хліборобів.

Окремо слід сказати про колективне землеробство у 1920-х рр. як вид виробничої кооперації. Щодо різних об'єднань, які на кооперативних засадах займалися хліборобством, у ті часи використовували поняття «колгоспи». Не зайвим буде сказати, що такі «колгоспи» періоду 1920-х рр. були добровільними утвореннями і у такий спосіб відповідали своїй назві. Вже щодо тих господарств, які створювалися на початку 1930-х рр., доцільно було б використовувати лапки.

Селянські колективні землеробські господарства доби 1920-х рр. об'єднували незначну частину хліборобських домогосподарств – лише 1,5% чи 1,6%⁴⁰. Оброблювана колгоспами площа охоплювала 2% земель сільськогосподарського призначення в УСРР⁴¹. Однак, ці осередки колективної праці демонстрували вищий рівень продуктивності, порівняно з індивідуальними селянськими господарствами: щонайменше на 14% випереджали їх за врожайністю

34 Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історично-статистичний нарис. Київ: Друкарня Книгоспілки, 1928. С. 43.

35 Міжнародний день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів). *Коопероване село*. 1928. №11–12. С. 14.

36 Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. №10–11. С. 18.

37 Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історично-статистичний нарис. Київ: Друкарня Книгоспілки, 1928. С. 56–60.

38 Там само. С.46–51.

39 Там само. С.45, 51, 55.

40 Красноярузький С. Вперед, до великого колективного господарства! *Нова громада*. 1928. Кн.3. С. 75.

41 Сузименко В. Колективізація сільського господарства на Україні. *Український агроном*. 1926. Ч.2. С. 22.

сільськогосподарських культур⁴². Очікувалося поступальне збільшення кількості колгоспів – добровільних землеробських товариств. За тодішніми прогнозами, на 1933 р. вони повинні були охопити 30% селянських господарств і 25% площ сільгосппризначення⁴³.

Таким чином, усі види селянської кооперації виявляли високу господарську дієвість і потенціал для подальшого розвитку. Найсуттєвішою рисою кооперованого селянства була їх організаційно-економічна озброєність перед модернізацією, ринкової економікою, умовами товарного виробництва. Водночас процес кооперування селянства, господарювання на кооперативних засадах зумовлював радикальні зміни у його культурі й освітньому рівні. Щонайменше ці зміни стосувалися обізнаності землеробів – полягали у набутті знань з користування послугами кооперативів. А за ними вже відкривався для подальшого освоєння широкий культурний простір. Кооперативна співпраця націлювала селян на товарне сільгоспвиробництво, що своєю чергою змінювало ставлення до нових агротехнологій і технічного оновлення та водночас спонукало до відмови від традиційного ведення господарювання, спрямованого лише на прогонування його учасників-їдців. Авторитет освіти, знань, новітніх досягнень приходив у селянські домогосподарства разом із залученням їх до кооперативного життя.

Кооперація визначала нові суспільні цінності. Передусім – виховувала персональну відповідальність за результати своєї економічної поведінки, негативні наслідки якої вже не можна було перекласти на матеріально-фінансові ресурси селянської громади. Позики і борги, інші зобов'язання перед кооперативом селяни вчилися повертати і виконувати самотужки. Вступ до кооперативу, робота у ньому вимагали чіткого усвідомлення своїх індивідуальних інтересів, самостійності у прийнятті рішень та водночас розуміння спорідненості власних прагнень із колективними, загальносуспільними та набуття навичок і досвіду вирішення проблем на громадських засадах. Це ті риси соціальної культури, що формувалися у середовищі кооперованого селянства цілком об'єктивно, зважаючи на сутність кооперативного життя. О. Чайнов з цього приводу у властивому його часам категоріальному обрамленні писав, що розвиток селянської кооперації «поза сумнівом поставить свої класові лозунги» і «постановка цих лозунгів прийде стихійно»⁴⁴, тобто, буде зумовлена об'єктивним процесом формування культурних цінностей та господарською практикою, викликаних кооперативною діяльністю.

Звичайно ж, на свідомість селянства впливали і цілеспрямовані заходи з поширення кооперативних знань, умінь та ідеології кооперативного руху. Основоположними цінностями, які свідомо формувала кооперація, були несумісність і боротьба з капіталістичним господарюванням, колективізм, рівність, свобода, добровільність та самоврядування. Загальні умови кооперативної роботи сприяли засвоєнню цих цінностей у селянському середовищі.

Тенденції економічної культури селянства 1920-х рр. мали в історичному сенсі далекі соціальні наслідки для селянського загалу і не тільки. У цей період оформився новий соціальний тип селянина, якого відзначала готовність до господарювання в умовах технологічного оновлення і товарного господарства. Цим був покладений процес незворотності формування людей сучасного типу людей – людей відкритих до соціальної мобільності, освіти, професійного зростання, прогресу.

Подальше будівництво колгоспно-радгоспного ладу відкрив вже черговий період соціокультурної модернізації, але вже за іншими тенденціями, які загалом згортали соціальний розвиток селян як самостійних господарських суб'єктів. Однак, у 1930-х рр. процес оволодіння агротехнічними досягненнями активно продовжився. В умовах адміністративно-планових методів організації економічної діяльності, впровадження новітніх, як на той час, агротехнологій набуло обов'язкового характеру, диктувалося вимогами державної політики. Цю обставину відверто констатує сучасна наукова література. Як зазначено в одному із досліджень, існувала «орієнтація сільського господарства протягом 1929 – 1939 рр. на можливості

42 Соловйов О. Врожайність зернових культур у колгоспах України. *Український агроном*. 1929. №12. С. 47–48.

43 Колодезна О. Сільськогосподарська кооперація України за наступне п'ятиріччя. *Український агроном*. 1929. №4. С.5.

44 Чайнов А. Очередные задачи крестьянской кооперации. *Кооперативная жизнь*. 1919. №1–2–3. С. 6.

науково-технічного прогресу» і відповідно до рішень правлячої партії «було рекомендовано, починаючи з 1934 р., перейти до обов'язкового агротехнічного навчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом ліквідації загальної неписьменності», «набув розвитку підконтрольний партійним організаціям рух за повне охоплення агротехнічним навчанням усіх колгоспників і масове оволодіння ними досягнень передової агротехніки». Селянство масово залучали до навчання на різноманітних курсах і школах, а також створювалися можливості для сільської молоді здобувати освіту у вищих навчальних закладах⁴⁵. Предметна увага приділялася жіноцтву, залучення якого «до навчального процесу часто мало примусовий характер або відбувалося всупереч позиції їхніх чоловіків». Для жінок-колгоспниць «нові соціальні і професійні ролі часто були нав'язаними» і процес «долучення ... до усіх соціальних ролей і професійних груп ... лише певною мірою зумовлювався самодіяльним прагненням самих жінок»⁴⁶.

Отже, залучення сільського населення у 1930-х рр. до прогресу, оволодіння сільсько-господарськими знаннями і їх застосування у господарській практиці із самодіяльного, притаманного для 1920-х років, набуло директивного характеру. Припускаємо, що селянство за таких обставин стало об'єктом і «соціальним матеріалом» для вимушеної прискореної модернізації, набувало освітньо-кваліфікаційних та професійних спроможностей не завжди підкріплених власними стремліннями і реальним культурним потенціалом. Певна частина землеробів-колгоспників була втягнута у соціальні й професійні ролі і статуси, які не могли бути ними адекватно оцінені, і сприймалися або як вимушена життєва незручність, або суто по-споживацькі, як дармове благо. Укорінення соціальної культури прогресу серед сільських мешканців затягнулося на десятиліття і, ймовірно, не завершилося і в сучасності.

Водночас «колективізація» не змогла остаточно припинити індивідуальне господарювання селян. Соціокультурна тенденція, що одержала своє оформлення у 1920-х рр, специфічно продовжувалася і далі. Тому сприяло радянське законодавство і соціальна позиція селянства. Земельний закон 1922 р. продовжував зберігати чинність і в 1930-х роках, і в післявоєнний період⁴⁷. Прийнятий у 1970 р. новий земельний кодекс УРСР передбачав виділення земель сільськогосподарського призначення для індивідуальної діяльності «громадянам – для ведення особистого господарства без застосування найманої праці» і встановлював, що громадяни, які займаються «індивідуальною трудовою діяльністю в сільському господарстві користуються наданими їм ділянками польової та присадибної землі»⁴⁸.

Земельне законодавство було частиною конституційних прав громадян радянської держави. Конституція СРСР 1936 р. та Конституція УРСР 1937 р. гарантували приватне господарство селян-одноосібників: «дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтується на особистій праці ...»⁴⁹. Конституцією СРСР 1977 р. та Конституцією УРСР 1978 р. гарантувалася індивідуальна трудова діяльність у сфері сільського господарства – дозволялася «індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства ... на особистій праці громадян і членів їх сімей»⁵⁰.

Радянське законодавство надавало право селянам і на присадибне господарство. Сталінська конституція 1936 р. говорила про «невелику присадибну ділянку землі і в особистій

45 Білан С. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2014. С. 25–27.

46 Новікова О. Сільські жінки Радянської України 1930-х років: соціальний портрет: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2014. С. 10, 16.

47 Коріненко П. Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Историчний аспект. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С. 52–53.

48 Земельний кодекс Української УРСР ... від 08.07.1970. С. 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07>

49 Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. –Москва, Кремль, 5 декабря 1936 г. Машинопись. Лист 3 URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/>; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/001_001; Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. С.4.

50 Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1978. С. 33–34; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

власності підсобне господарство на присадибній ділянці, ... продуктивних тварин, птицю і дрібний сільськогосподарський інвентар – згідно статуту сільськогосподарської артілі»⁵¹. Зразковий статут сільгоспартілі 1935 р. визначив площу присадибної ділянки від ¼ га до ½ га, а в окремих випадках до 1 га, поза земельної ділянки для розміщення житлових споруд⁵².

Тенденції економічної культури, сформовані у 1920-х рр., мали можливість реалізуватися і в подальший період у сфері індивідуального господарювання. Соціально стійкі представники селянського загалу продовжували вести індивідуальне господарство. У 1935 р. 9% селянських господарств залишалися поза колгоспною мережею⁵³. У 1945 р. в УРСР індивідуальне господарювання загалом охоплювало 17,4% земельних площ⁵⁴. Одноосібні господарства відомі й у 1950-х рр. у центральних областях УРСР. Так, у 1952 р. у Черкаському районі Київської області було 128 селян-одноосібників, в Уманському – 8⁵⁵.

Поряд із цим, присадибні господарства селян-колгоспників також відігравали помітну роль в економічному житті країни, давали значну частину продукції сільгоспвиробництва. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. на присадибних ділянках вироблялося не менше 30% сільгосппродукції УРСР⁵⁶. У повоєнний період у присадибному господарюванні також реалізувалися досягнення модернізації – селекція рослин і тварин, добрива, засоби хімізації, тощо. Це було очевидною нормою і тенденцією, закладена ще у дореволюційний період та постреволюційні 1920-ті рр., розвивалася й далі. Разом із тим, модернізаційно оновлений селянський загал став середовищем формування міських суспільних прошарків. Відсутність пересторог щодо змін у соціально-професійному статусі і набуття професійної освіти, соціальної мобільності прискорювали адаптацію до урбанізованого середовища. І хоча розриву з традиційним селянським укладом протягом радянського періоду ні в сільських мешканців, ні у новоявлених городян загалом не відбулося, модернізаційні тенденції 1920-х рр. радикальний початок цьому процесу забезпечили.

Висновки.

Економічна культура українського селянства 1920-х рр. сполучала різні, часто протилежні за спрямованістю тенденції. Вони були започатковані у попередні епохи, у радянських умовах змогли продовжити свій поступ. Традиційний господарський уклад, що продукувався передачею норм і правил матеріального життя від покоління до покоління, відігравав поважну роль у життєдіяльності значної маси землеробів. Водночас у 1920-ті рр., на відміну від попередніх часів, вже не існувало агресивних пересторог щодо запровадження нових форм господарювання та сприйняття сільськогосподарських знань. Поширення останніх могло не розглядатися як обов'язкова чи позитивна практики, однак і не викликало ворожості й спротиву. Помітна частина селян вже вважала можливим дізнаватися про способи ведення господарської діяльності зі сторонніх щодо селянського середовища джерел: агрономів, освітніх закладів, літератури і сусідів-новаторів. Невеликий прошарок хліборобів втратив зв'язок із традиційним укладом економічної діяльності й орієнтувався на використання агрономічних знань та на нові форми організації господарювання. Останній був настільки очевидним соціальним явищем, що одержав багате понятійне оформлення. Культурно-освітні передові селяни-господарі фігурували під різними назвами, зокрема «культурні господарі», «культурники», «нове селянство». З ними асоціювався стрімкий прогрес економічного розвитку.

Специфічну роль у просуванні модернізаційних тенденцій відігравали кооперативні форми діяльності. Селянська кооперація об'єднувала соціокультурно-передових землеробів,

51 Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва, Кремль, 5 декабря 1936 г. Машинопись. Лист 3. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/>

52 Примерный устав сельскохозяйственной артели. Принят II Всесоюзным съездом колхозников-ударников 17.02.1935 (витяги). Коріненко П.С. *Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Історичний аспект*. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С.219.

53 Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2015. С.285–289.

54 Панченко П., Плющ М., Шевченко Л. та ін. Україна: друга половина XX століття: нариси історії. Київ: Либідь, 1997. С. 92, 101.

55 Коріненко П. *Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.). Історичний аспект*. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С.68.

56 Мусієнко В. Колгоспи України в 1934–1939 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2002. С.13.

а також і селян-господарів, які щонайбільше могли скористатися перевагами кооперативної допомоги, усвідомлювали лише певний матеріально-фінансовий зиск від свого членства в кооперативах. Тобто і напівпатріархальний сегмент селянського загалу, несприймаючий загалом сучасні йому явища економічної реальності та адекватні засоби господарювання, за допомогою кооперації підтримував своє матеріальне становище. Водночас для останніх кооперація об'єктивно виступала формою знайомства з новітніми тенденціями, підвищення свого світоглядного рівня і втягування до передових культурно-освітніх норм та агрокультурних зразків економічного життя. Масовість кооперації тих часів якнайкраще сприяла тому. Кооперація виступала середовищем для масштабного принципового оновлення селянської соціальної культури, яке передусім полягало у формування здатності вирішувати індивідуальні соціально-економічні проблеми на колективних засадах, застосовуючи комплекс принципів діяльності, спрямованих на досягнення справедливості в ринкових економічних відносинах. Серед них: рівність у правах та колективне прийняття рішень, персональна відповідальність за свої дії, пропорційність матеріальної вигоди трудовим зусиллям, результатам своєї праці.

Прогресивні тенденції розвивалися в умовах існування консервативної світоглядної спадщини, сформованої в історичному минулому. 1920-ті рр. залишалися перехідним періодом від традиційної до нової економічної культури, спрямованої на модернізацію господарського життя.

Набуття селянством у 1920-х рр. нових рис економічної культури мало соціально-органічний характер – тобто самодіяльно-добровільний, зумовлений як просвітньою діяльністю серед селянського загалу держави і громадськості, так і господарською практикою, прикладом господарювання передових селянських господарств. У подальших умовах колгоспно-радгоспного ладу впровадження модернізаційних тенденцій не потребувало погодження з селянами-колгоспниками, здійснювалося директивними методами, що робило знайомство з соціально-технологічним прогресом не вповні переконаною суспільною цінністю. Як селяни-колгоспники, так і урбанізована частина вже колишніх селян, перетворена соціальною мобільністю у міських жителів, виявляла готовність одержувати блага цивілізації, однак не достатньо усвідомлювала їх зв'язок з досягненнями освіти і науки, технічним поступом. Останнє, очевидно, потрібно вважати однією з причин економічних проблем, що розпочалися у 1990-х роках. Населення України, розуміючи користь від гарантованої зайнятості, зарплати, кар'єри і соціальних гарантій, не змогло чітко продемонструвати переконання щодо зумовленості умов життя способом їх творення. Руйнація промисловості, пов'язаних з нею науково-технічних центрів, індустріального агровиробництва не викликали належної негативної реакції, оскільки населення користувалося побутовим світосприйняттям – цінність технологічного прогресу зникла у свідомості людей разом з тими благами, які він давав. Відсутність самодостатності модернізації у культурі сучасного суспільства зумовлена незавершеністю процесу органічного засвоєння досягнень науки і техніки та визнання високого статусу освіти і освіченості, недовершеністю економічної культури, покликаної відповідати вимогам XX – XXI ст.

Фінансування дослідження.

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Berger P. (1995). Kapitalistychna revoliutsiia [The Capitalist Revolution]. Kyiv: Vyshcha Shkola. [in Ukrainian].
2. Bilan, S. (2014). Sotsialno-ekonomichni ta natsionalno-kulturnyi zlam ukrainskoho selianstva (1929–1939 rr.) [Socio-economical, national and cultural breakdown of the Ukrainian peasantry (1929–1939)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Chaikivskiy, A. (1925). Poliuvannia u koriv i sposoby pryupuskannia (Z Poltavskoi silskohospodarskoi doslidnoi stantsii) [Hunting in cows and methods of assumption (From the Poltava agricultural research station)]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 13, 11–14 [in Ukrainian].
4. Chayanov, A. (1919). Ocherednye zadachi krestyanskoj kooperacii [The next tasks of the peasant co-operation]. *Kooperativnaya zhizn [Co-operative life]*, 1-2-3, 4–6. [in Russian].
5. Chubar, V. (1928). Shliakhom ususpilnennia do zbilshennia vrozhaïnosti. Vidpovid tovarysha V.Ya.Chubaria na selianski lysty [By socializing to increase yields. Com. V.Ya. Chubar on peasant letters]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 1, 3–5 [in Ukrainian].
6. Desiatnikov, O. (2005). Evoliutsiia trudovykh vidnosyn na seli v dobu nepu [Evolution of labour relations in the countryside during the NEP]. *Extended abstract of Candidate`s thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Dolynska, S. (2015). Ukrainske selianstvo v pereselenskkii politytsi SRSR u 1920-ti roky [Ukrainian peasantry in the resettlement policy of the USSR in the 1920s]. *Extended abstract of Candidate`s thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Gubsky, O. (1927). Suchasne zavdannia seliany-na-peredovyka na seli [Modern task of the peasant-foreman in the village]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 12, 5–6 [in Ukrainian].
9. Heorgizov, H. (2008). Ukrainske selianstvo doby nepu: dynamika politychnykh nastroiv ta svidomosti [The Ukrainian peasantry of the NEP era: dynamics of political attitudes and consciousness]. *Extended abstract of Candidate`s thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Ivchenko, M. (1922). Kulturna robota na seli [Cultural work in the countryside]. *Silskiy hospodar [Rural host]*, 1, 24 – 27. [in Ukrainian].
11. Kalinichenko, V. (1991). Selianske hospodarstvo Ukrainy v dokolkhospnyi period (1921–1929) [Peasantry of Ukraine in the pre-collective farm period (1921–1929)]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
12. Kalinichenko, V. (1997). Selianske hospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Peasantry of Ukraine in the NEP period: a historical and economic study]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
13. Kapustian, H. (2004). Ukrainske selo v umovakh radianskoho politychnoho rezhymu 1920-kh rokiv [Ukrainian village in the conditions of the Soviet political regime of the 1920s]. *Extended abstract of Doctor`s thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
14. Konstituciya (Osnovnoj Zakon) Soyuzu Sovetskih Socialisticheskikh Respublik. Moskva, Kreml, 5 dekabrya 1936 g. Mashinopis. 33 lista. Elektronna kopiya [Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics. Moscow, Kremlin, 5 December 1936. Typewritten. 33 sheets. Electronic copy]. Retrieved from <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/> [in Russian].
15. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki vid 30.01.1937. Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 30.01.1937. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/001_001 [in Ukrainian].
16. *Konstytutsiia (osnovnyi zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]*. (1963). Kyiv: State Publishing House of Political Literature of the USSR. [in Ukrainian].
17. *Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik [The Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics]*. (1978). Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine. [in Ukrainian].
18. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki. Pryiniata na pozacherhovii somii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR deviatoho sklykannia 20 kvitnia 1978 roku [Elektronnyi resurs]. Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Adopted at the extraordinary seventh session of the Verkhovna Rada of the USSR of the ninth convocation on 20 April 1978 [Electronic resource]. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html> [in Ukrainian].

19. Korinenko, P. (2015). Transformaciyi zemelnyx vidnosyn v ukrayinskomu seli (IX - pochatok XXI st.). Porivnyalnyj analiz [Transformations of land relations in the Ukrainian village (IX - beginning of XXI centuries). Comparative analysis]. Ternopil: TNPU. [in Ukrainian].
20. Korinenko, P. (2018). Pravovi zasady ahrarynoi polityky v Ukraini (druhoi polovyny XX – pochatku XXI st.). Istorychnyi aspekt [Legal basis of agrarian policy in Ukraine (second half of the XX - beginning of the XXI century). Historical aspect]. Ternopil: Osadcha Yu.V. [in Ukrainian].
21. Kolodezna, O. (1929). Silskohospodarska kooperatsiia Ukrainy za nastupne piatyrychchia [Agricultural co-operation of Ukraine for the next five years]. *Ukrains'kyi ahronom [Ukrainian agronomist]*, 4, 5. [in Ukrainian].
22. Kozulia, P. (1927). Chy korysno zbilshuvaty kormovu ploshchu za rakhunok spozhyvchykh kultur (Do vesnianoi siiby) [Is it useful to increase the forage area at the expense of consumer crops (Before the spring planting)?]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 5, 4–7 [in Ukrainian].
23. Krasnoyaruzkyi, S. (1928). Vpered, do velykoho kolektyvnoho hospodarstva! [Forward, to a large collective farm]. *Nova hromada [New Community]*, 3, 75. [in Ukrainian].
24. Lazurenko, V. (2003). Zamozhne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu [The wealthy peasantry of Ukraine in the conditions of the NEP]. Cherkasy: Vidlunya-Plus. [in Ukrainian].
25. Lazurenko, V. (2012). Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichniy aspekt (1921–1929 rr.) [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskiy. [in Ukrainian].
26. Lazurenko, V. (2013). Ukrainske fermerstvo: zlet i padinnia (1921–1929) [Ukrainian farming: rise and fall (1921–1929)]. Cherkasy: Cherkasy State Technical University. [in Ukrainian].
27. Lazurenko, Yu. (2013). Rozvytok produktyvnykh syl v ukrainskomu seli v roky nepu: istoriografiiia problemy [Development of Productive Forces in the Ukrainian Village during the NEP Years: Historiography of the Problem]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
28. Lytvynenko, O. (2016). Ahronomyi USSR 1920-kh rr.: sotsialno-profesiyniy portret [Agronomists of the USSR in the 1920s: a social and professional portrait]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
29. Markova, S. (2016). Sotsialno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.) [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
30. Marochko, V. (2003). Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva perekhidnoho periodu 1920 – 30-kh rr.: istoryko-teoretychniy aspekt [Chastyna 1] [Modernisation of the Ukrainian society of the transition period of 1920–30s: historical and theoretical aspect [Part 1]]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 7, 144–146. [in Ukrainian].
31. Marochko, V. (2004). Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva perekhidnoho periodu 1920 – 30-kh rr.: istoryko-teoretychniy aspekt [Chastyna 2] [Modernisation of the Ukrainian society of the transitional period of 1920–30s: historical and theoretical aspect [Part 2]]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 8, 253–257. [in Ukrainian].
32. Mashura, S. (1925). Do pratsi za vidbudovu silskoho hospodarstva [To the work for the restoration of agriculture]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 1, 1–2 [in Ukrainian].
33. Mizhnarodnii den kooperatsii [International Day of Cooperation]. (1928). *Kooperovane selo [Cooperative village]*, 11–12, 12–15. [in Ukrainian].
34. Motuz, V. (2015). Unifikatsiia svitohliadu yak skladova problemy kulturnoi modernizatsii ukrainskoho sela (kinets 1920-kh – 1930-ti rr.) [Unification of the outlook as a component of the cultural problem of modernization in the Ukrainian village (late 1920s–1930s)]. *Gilea*, 102, 82–85 [in Ukrainian].
35. Musienko, V. (2002). Kolhospy Ukrainy v 1934–1939 rokakh [Collective farms of Ukraine in 1934–1939]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Donetsk. [in Ukrainian].

36. Mykhailiuk, O. (2009). Selianstvo Naddniproianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900–1922 rr.): sotsiokulturni transformatsii [The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century (1900–1922): sociocultural transformations]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
37. Nalimov. (1925). Dopovid Umanskoho Okrivykonkomu [Report of the Uman Regional Executive Committee]. *Selrada [Village Council]*, 3–4, 24–25. [in Ukrainian].
38. Nechytailo, V. (2006). Stanovlennia selianskoho hospodarstva fermerskoho typu v Ukraini: istorychna retrospektyva i suchasnyi stan [Formation of peasant farming in Ukraine: historical retrospective and current state]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Lviv. 37 p. [in Ukrainian].
39. Novikova, O.M. (2014). Silski zhinky Radians koi Ukrainy 1930-kh rokiv: sotsialnyi portret [Rural women of Soviet Ukraine in the 1930s: a social portrait]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
40. Panchenko, P., Pliushch, M., Shevchenko, L., et al. (1997). Ukraina: druha polovyna XX stolittia: narysy istorii [Ukraine: the Second Half of the Twentieth Century: Essays on History]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
41. Poltavets, N. (2019). Shkoly selianskoi molodi yak zasib ahropromysloвого zrostantia selianyna-hospodaria u 1920-kh rokakh [Schools of peasant youth as a means of agro-industrial growth of the peasant-owner in the 1920s]. Abstracts of Papers'19: *Teoriia i praktyka suchasnoi nauky ta osvity: materily mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (m. Dnipro, 29–30 lystopada) [Theory and practice of modern science and education: materials of the international scientific conference (Dnipro, 29–30 November)]*, 1, 167–169, Dnipro: Okhotnyk. [in Ukrainian].
42. Poltavets, N. (2021). Selianska molod USRR 1920-kh rokiv yak subiekt sotsiokulturnykh transformatsii: *Dysertatsiya na zdobuttya naukovoï stupenya doktora filosofiyi: 032 – istoriia ta arkheolohiia* [Peasant youth of the USSR in the 1920s as a subject of socio-cultural transformations: Dissertation for the Doctor of Philosophy degree (History)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
43. P.R. (1922). Neskolko stranichek iz ekonomiki trudovogo krestyanskogo hozyajstva Poltavshyny [Several pages on the economy of the labor peasant farm of Poltava region]. *Khoziaistvo Poltavshchyny [Farm of Poltava region]*, 7, 9–12. [in Russian].
44. Pozharskyi, P. (1928). Sotsiialnyi sklad ukrainskoi kooperatsii. Istorychno-statystychnyi narys [Social composition of Ukrainian cooperation. Historical and statistical essay]. Kyiv: Printing House of the Book Union “Knyhospilka”. [in Ukrainian].
45. Redaktsiia [Editorial]. (1928). Vid redaktsii [From the Editorial Board]. *Silskohospodarska osvita [Agricultural education]*, 1, 3–4. [in Ukrainian].
46. Rumyantsev, V. (1926). Budenni heroï [Daily heroes]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 18, 1-2 [in Ukrainian].
47. Rumyantsev, V. (1926). Za revoliutsiiu v selianskomu hospodarstvi [For the revolution in peasant economy]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 20, 2–3 [in Ukrainian].
48. Schlichter, O. (1927). Pidsumky ahrarnoi polityky za 10 rokiv [Results of agrarian policy for 10 years]. *Ukrainskyi zemlevporiadnyk [Ukrainian land surveyor]*, 10–11, 5–19. [in Ukrainian].
49. Schmyg. (1926). Yak dbaiesh, tak i maiesh [As you care, so you have]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 1, 36. [in Ukrainian].
50. Sepityi, V. (1927). Dva roky roboty traktora “Fordzon” [Two years of the Fordson tractor operation]. *Poltavskyi selianyn [Poltava peasant]*, 7, 1–4 [in Ukrainian].
51. Skrypchynska, N. (2014). Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v 20-kh rokakh XX st. [Tax policy of the Soviet government in the Ukrainian village in the 20s of the twentieth century]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
52. Smirnov, V. (2006). Sotsialni peretvorennia v ukrainskomu seli v period nepu (1921–1929 rr.) [Social transformations in the Ukrainian village during the NEP period (1921–1929)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

53. Smolyar, V. (1927). Molochnu khudobu treba hoduvaty za normamy [Dairy cattle should be fed by the norm]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 1, 15–18 [in Ukrainian].
54. Sokolnikov, G. (1991). Novaya finansovaya politika: na puti k tverdoj valyute [New Financial Policy: Towards a Hard Currency]. Moscow: Science. [in Russian].
55. Solovyov, O. (1929). Vrozhainist zernovykh kultur u kolhospakh Ukrainy [Yield of grain crops in collective farms of Ukraine]. *Ukrainskyi ahronom [Ukrainian agronomist]*, 12, 47–48. [in Ukrainian].
56. Sumnyi, S. (1929). Selo po-nad Inhulom [Village over Ingul]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 6, 11–14 [in Ukrainian].
57. Suzimenko, V. (1926). Kolektyvizatsiia sil'skoho hospodarstva na Ukraini [Collectivisation of agriculture in Ukraine]. *Ukrainskyi ahronom [Ukrainian agronomist]*, 2, 22. [in Ukrainian].
58. Sviatets, Yu. (2008). Ukrainske selianske hospodarstvo v roky novoi ekonomichnoi polityky (statystychni dzherela ta metody doslidzhennia) [Ukrainian peasant farming in the years of the new economic policy (statistical sources and research methods)]. *Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
59. Ternichenko, A. (1923). Ahrikulturna dopomoha naselenniu na Kyivshchyni [Agricultural assistance to the population in the Kyiv region]. *Zhurnal Kievskogo gubernskogo ekonomicheskogo soveshaniya [Journal of the Kiev provincial economic meeting]*, 8 (17), 74–84 [in Ukrainian].
60. V. K-yi. (1925). V sektsii yednannia mista z selom [In the section of the city unity with the village]. *Selrada [Rural council]*, 3–4, 30 [in Ukrainian].
61. Zakharchenko, M. (2012). Osoblyvosti sotsiokulturnoho zhyttia ukrainskoho sela u 1920–1929 rr. [Features of the socio-cultural life of the Ukrainian village in 1920 – 1929]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
62. Zemelnyi kodeks Ukrainskoi URSR ... vid 08.07.1970 [Land Code of the USSR... of 08.07.1970]. 4 p. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07> [in Ukrainian].
63. Ziber, M. (1883). Ocherki pervobytnoj ekonomicheskoy kultury [Sketches of primitive economic culture]. Moscow: K.P. Soldatenkov's edition. [in Russian].
64. Zimbalevskiy, M. (1928). Za kulturnu revoliutsiiu v silskomu hospodarstvi [For the Cultural Revolution in Agriculture]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 21, 1–5 [in Ukrainian].
65. Zirka. (1926). Treba vchytysia [We must study]. *Radianskyi selianyn [Soviet peasant]*, 6, 41. [in Ukrainian].
66. Znamensky, O.V. (1927). Yakykh shkidnykiv rilnytstva treba spodivatysia v 1927 r. [What pests of agriculture should be expected in 1927]. *Poltavskiy selianyn [Poltava peasant]*, 8, 1. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 09.09.2024

УДК 94:[334.722.2:658.114.2](477)''18/19''(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Chalavan>

Victor Chalavan

Candidate of History, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Chalavan, V. (2024) Activities of beekeeping societies in the territory of Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century. *Ukrain-skyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 81-99. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Chalavan>

ACTIVITIES OF BEEKEEPING SOCIETIES IN THE TERRITORY OF UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of the article is to analyze the activities of beekeepers' associations on Ukrainian territory in the 19th and early 20th centuries and assess their contribution to the development of the industry through initiatives related to the practice of beekeeping, scientific and informational support, influence on the development of government policy vectors, etc.*

The scientific novelty of the study consists in deepening and systematizing information about the activities of beekeeping societies based on a detailed analysis of industry periodicals of the late 19th and early 20th centuries: «Bulletin of the Russian Beekeeping Society», «Bulletin of the South Russian Animal Husbandry», «Voice of the Beekeeper», «Notes of the Simferopol Department of the Imperial Russian Horticultural Society», «Russian Beekeeping Leaflet», «Southern Farm», «South Russian Agricultural Newspaper».

Conclusions. *It was established that by the mid-1910s, beekeeping had turned into an important branch of agriculture, which gave the country a certain economic profit, although not all regions of the Russian Empire could boast of the introduction of rational beekeeping. A network of beekeepers' associations, demonstration and educational apiaries has been created. There was an urgent need to establish a special research institution for beekeeping, the main task of which would be the organization of systematic scientific work, experiments and observations, the introduction of rational practical beekeeping and the dissemination of comprehensive knowledge about the practice and theory of beekeeping, and would prepare a sufficient contingent of specialists. The merit of the beekeeping societies was in systematic requests to the government for the establishment of special lower practical beekeeping schools, teaching of this subject in secondary and higher agricultural educational institutions, as well as for the need to hold periodic courses and exhibitions, distribution of model apiaries. The public, through the beekeepers' associations, took care of the spread of beekeeping knowledge among the population - through educational institutions, model and training apiaries, mobile and stationary museums and exhibitions, courses, public lectures, activities of private and state instructors, etc. The collection of statistics on beekeeping throughout the Russian Empire was organized. The opening of honey-making schools and the removal of excise duties on honey, beverages and sugar for feeding bees, the reduction of the cost of beekeeping equipment, the so-called «honey Sundays» began to be organized as a means of popularizing and selling honey, as well as as a means of combating its falsification; a proposal was put forward to organize analyzes of beekeeping products in city medical and sanitary laboratories and in laboratories of educational institutions in order to prevent the spread of fakes. While engaged in scientific and research activities, the members of the societies actively studied bee diseases, in particular, blight, and measures to combat them. A program of a network of industry research stations in the empire was developed.*

Keywords: *beekeeping societies, beekeeping museums, beekeeping exhibitions, research and demonstration and educational apiaries, honey making, Russian Beekeeping Society, South Russian Beekeeping Society, Boyar School of Beekeeping, Kharkiv Society of Beekeepers and Beekeepers, Ekaterinoslav Society of Beekeeping.*

Віктор Чалаван

кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Чалаван В. Діяльність товариств бджільництва на теренах України в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 81-99. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Chalavan>

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. Метою статті є аналіз діяльності на українських теренах у XIX – на початку XX ст. товариств бджолярів та оцінка їхнього внеску в розвиток галузі через ініціативи, пов'язані із практикою пасічникування, науково-інформаційним забезпеченням, впливом на розробку векторів урядової політики тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні та систематизації інформації про діяльність товариств бджільництва на основі детального аналізу галузевої періодики кінця XIX – початку XX ст.: «Вестник Русского общества пчеловодства», «Вестник Южно-Русского животноводства», «Голос пчеловода», «Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства», «Русский пчеловодный листок», «Южное хозяйство», «Южно-русская сельскохозяйственная газета».

Висновки. Встановлено, що до другої половини 1910-х рр. бджільництво перетворилося на вагомий галузь сільського господарства, яке давало країні певний економічний прибуток, хоча на практиці раціональним бджільництвом могли похвалитися далеко не всі регіони Російської імперії. Створено мережу товариств бджолярів, показових і навчальних пасік. Постає загальна необхідність заснування спеціальної дослідної установи з бджільництва, основним завданням якої стала б організація систематичної наукової роботи, дослідів і спостережень, запровадження раціонального практичного бджільництва і поширення знань про практику й теорію бджільництва, підготовка фахівців. Заслуга товариств бджільництва полягала у систематичних клопотаннях перед урядом як про заснування спеціальних нижчих практичних шкіл бджільництва, викладання цього предмету у середніх і вищих сільськогосподарських навчальних закладах, так і про необхідність проведення періодичних курсів і виставок, розповсюдження зразкових пасік. Громадськість через товариства бджолярів піклувалася про поширення серед населення знань із бджільництва шляхом організації навчальних закладів, зразкових і навчальних пасік, пересувних і стаціонарних музеїв і виставок, курсів, публічних лекцій, діяльності приватних і державних інструкторів тощо. Було налагоджено збір статистики з бджільництва у межах усієї Російської імперії. Розпочалося відкриття шкіл медоваріння і зняття акцизних зборів на мед, напої і цукор для підгодовування бджіл, здешевлення вартості бджолярського приладдя, почали влаштовуватися т. зв. «медові неділі» як засіб популяризації і збуту меду, а також як засіб боротьби з його фальсифікацією; висунуто пропозицію, щоб з метою попередження поширення фальсифікату організувати проведення аналізів продуктів бджільництва у міських лікувальних і санітарних лабораторіях і в лабораторіях навчальних закладів. Займаючись науково-дослідною діяльністю, члени товариств активно вивчали захворювання бджіл, зокрема, гнилець, і заходи боротьби з ними. Напрацьовувалася програма мережі галузевих дослідних станцій в імперії.

Ключові слова: товариства бджільництва, музеї бджільництва, виставки бджільництва, дослідно-показові та навчальні пасіки, медоваріння, Російське товариство бджільництва, Південно-Російське товариство бджільництва, Боярська школа бджільництва, Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва, Катеринославське товариство бджільництва.

Постановка проблеми.

Сьогодні Україна визнана однією з провідних країн розвиненого бджільництва, яка забезпечує орієнтовно 1/7 частину світового виробництва меду. Нагромадження значного досвіду ведення бджільництва в Україні, його зростаюче значення для сільськогосподарського виробництва зумовили створення сучасного вітчизняного науково-виробничого, селекційного та навчального комплексу, до якого входять Спілка пасічників України, обласні об'єднання бджолярів, Національний науковий центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича» НААН, низка інших науково-дослідних і навчальних установ. Закономірно, що цей фундамент був закладений кількома поколіннями вчених і організаторів бджільничої справи, починаючи з XIX ст. Власне у другій половині XIX ст. відбулися кардинальні виробничі й наукові зрушення у галузі, суттєво підвищилася активність не лише вчених, а й бджолярів-аматорів і виробничників, які почали кооперуватися в пасічницькі об'єднання, що досягли згодом значних успіхів у виробництві меду й воску, розповсюдженні передових прийомів пасічникування і результатів ведення бджільництва на наукових основах. Крім того, громадські об'єднання у формі товариств, кооперативів і з'їздів бджолярів безпосередньо впливали на вироблення вектору урядової політики в сільському господарстві. Зважаючи на це, досвід їхнього функціонування в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історія становлення і розвитку бджільництва в Україні залишається не вивченою, особливо період XIX – початку XX ст., коли почали закладатися основи ведення раціонального бджільництва. Мало дослідженою є як діяльність учених-бджолярів щодо наукового забезпе-

чення галузі, так і їхніх об'єднань – товариств і кооперативів. Були опубліковані лише поодинокі узагальнювальні праці з історії бджільництва: наприклад, брошури Т. Юрченка¹, С. Розова². Для 1960-х – 1980-х рр. характерним стало видання праць про окремих учених-бджолярів і практиків: П. Прокоповича, Є. Архипенка, І. Корабльова та ін. Серед сучасних досліджень, в яких розкрито питання становлення та еволюції вітчизняного бджільництва в історичній ретроспективі, забезпечення наукових основ розвитку галузі виокремимо праці І. Бородай³, В. Вергунова⁴, М. Дейнеки⁵, В. Скуратівського⁶. З'явилися публікації, в яких з'ясовано внесок окремих українських бджолярів у розроблення раціональних методів бджільництва у XIX – на початку XX ст.⁷. Зокрема, в колективній монографії науковців Інституту бджільництва ім. П. І. Прокоповича систематизовано інформацію про досягнення українських бджолярів: О. Андріяшева, В. Ващенко, В. Виноградного, І. Корабльова, П. Корженевського, В. Ломакіна, Я. Підгорського, П. Прокоповича, А. Тітова, В. Шимановського та ін. В. Поліщук проаналізував розвиток пасічницької освіти в Україні⁸. Г. Бондарчук у дисертації⁹ виділено етапи зародження і еволюції бджільництва від найдавніших часів до сьогодення, зокрема, науково-організаційні засади галузі, охарактеризовано системи ведення бджільництва, здобутки окремих фахівців-бджолярів, учених і установ. У цьому контексті згадано й освітні заклади з бджільництва XIX – початку XX ст., й окремі об'єднання українських пасічників (зокрема, Південно-Російське товариство бджільництва), й тогочасну періодику, проте широкий дослідницький спектр не дозволив авторові сконцентруватися на ролі та внеску товариств бджолярів у розвиток галузі. Фактично єдина спроба в історичній науці висвітлити діяльність галузевих товариств як добровільних агропросвітницьких об'єднань українських пасічників належить О. Силці¹⁰.

Мета статті.

Метою статті є аналіз діяльності на українських теренах у XIX – на початку XX ст. товариств бджолярів та оцінка їхнього внеску в розвиток галузі через ініціативи, пов'язані із практикою пасічникування, науково-інформаційним забезпеченням, впливом на розробку векторів урядової політики тощо.

Виклад основного матеріалу.

На кінець XIX ст. бджільництво у Російській імперії переживало «перехідний» період: від первісних рутинних способів до прогресивних у нових соціально-економічних умовах. Переважали два види бджільництва: бортниче і пасічне, – на українських теренах – останнє. До вирішення нагальних питань галузі активно долучалися не лише уряд і земства, а й громадськість, яка головні завдання вбачала насамперед у поширенні відповідних знань, заснуванні нових спеціалізованих видань, уведенні викладання бджільництва у навчальних закладах тощо.

1 Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Видання Прилуцького кооперативного пасічницького товариства. Прилуки: Держдрукарня ім. Раковського, 1926. 45 с.

2 Розов С. Очерки по истории отечественного пчеловодства. Научно-исследов. Ин-т пчеловодства. / Вестник. № 21. Сапожок: Рязанское отделение изд-ва «Московский рабочий», 1972. 111 с.

3 Бородай І. Становлення та розвиток наукових основ бджільництва в Україні. *Історія науки і біографістика*, 2009. № 4. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09boroday.pdf>.

4 Вергунов В. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1917 рік). Київ: Аграрна наука, 2009. 278 с.

5 Дейнека М. Розвиток вітчизняного бджільництва в світовому контексті: історичні віхи. *Історія науки і біографістика*. 2022. № 1. С. 156-169. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2022-1/08.pdf>.

6 Скуратівський В. «Я вас, бджоли, благословляю...». Київ: Техніка, 2005. 318 с.; Скуратівський В. Кухоль меду. Київ: Вид-во «Преса України», 1998. 120 с.

7 Харчук Л., Бондарчук Г., Міщенко О., Романенко Л. Благодійник і патріот. *Бджільництво України*. 2022. Вип. 9. С. 114-117; Основоположники, вітчизняні вчені та практики в галузі бджільництва України / НААН; Нац. наук. центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича». Київ, 2014. 112 с.

8 Поліщук В. Пасічницька освіта і розвиток бджільництва в Україні. *Науковий вісник АН ВШУ*. 2005. № 3 (29). С. 3-9.

9 Бондарчук Г. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 / Нац. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. 204 с.

10 Силка О. Товариства бджолярів як вид агропросвітницьких об'єднань України (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету*. 2015. № 9 (342). С. 108-112.

Товариствами бджільництва називали союзи, які мали за мету «сприяти об'єднаними силами своїх членів розвитку і вдосконаленню бджільництва певного регіону», для чого скликалися зібрання, на яких виголошувалися доповіді наукового та практичного характеру; демонструвалися живі бджоли, медодайні рослини, прилади для утримання бджіл; члени оз-найомлювалися з новими породами бджіл, інноваціями у техніці ведення бджільництва, но-вими кормами і засобами боротьби з паразитами, фальсифікатами продуктів бджільництва, а також із діяльністю аналогічних товариств, галузевою літературою тощо. До компетенції товариств бджільництва входило скликання регіональних і всеросійських з'їздів бджолярів; поширення теоретико-практичних знань; напрацювання правильних способів ведення пасіч-них господарств через проведення відповідних дослідів; облаштування дослідних станцій бджільництва, зразкових і навчально-показових пасік, полів і розплідників медодайних рос-лин, шкіл, училищ, музеїв, бібліотек, курсів, читань, лабораторій для дослідження захворю-вань бджіл, аналізу пропонованих у торгівлі засобів для боротьби з паразитами і шкідниками бджіл, штучних кормів та якості продуктів бджільництва; відкриття довідково-комісійних бюро, майстерень і складів для продажу предметів і продукції бджільництва; організація до-слідів акліматизації різних порід бджіл і рослин-медоносів; спорядження пересувних виста-вок і екскурсій; зібрання статистичних даних про становище пасічництва в районі діяльності товариства і матеріалів до історії бджільництва; організація конкурсів і виставок; видання протоколів і звітів засідань, праць товариств у вигляді окремих збірників або журналів; на-лагодження контактів з іншими бджолярськими чи торговими установами задля постачання членам товариства бджолиних сімей, маток, вуликів та ін.; створення спеціальних комітетів, відділів, «товариществ» зі збуту продукції тощо¹¹.

Станом на 1892 р. у межах Російської імперії функціонувало 9 товариств бджільництва з 4 філіями; до початку 1896 р. – уже 14 з 8 філіями¹²; до 1915 р. – 276 товариств¹³. Нижче-представлена статистика враховує 179 осередків, з яких 132 мали постійно діючі установи у своєму складі:

- дослідно-показові та показові пасіки (46% товариств);
- бібліотеки (42%);
- склади і крамниці бджолярського інвентарю (35%);
- музеї бджільництва (19%);
- майстерні з виготовлення штучної вошни (6%);
- посередницькі операції з продажу меду (6%);
- майстерні з виготовлення бджолярського інвентарю (4%);
- курси бджолярів (4%);
- прокатні пункти бджолярського інвентарю (3%);
- показові посіви медоносних трав (2%);
- показові сади й городи (2%);
- виставки бджільництва (2%)¹⁴.

Лише окремі товариства організували книжкові склади, розплідники маток, заводи з варіння меду, екзаменаційні комісії на звання бджоляра-практика, довідково-комісійні бюро, кредитні товариства бджолярів, щорічні медові ярмарки тощо; спеціальна школа бджіль-ництва (Боярська) утримувалася лише одним товариством – Південно-Російським товари-ством бджільництва; 12 товариств друкували періодичні видання з питань бджільництва¹⁵.

11 Кооперация. Как основать и вести пчеловодное общество. *Голос пчеловода*. 1914. Март, № 5. С. 201–206, с. 203, 204, 205.

12 Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. От-дел III. Домашние животные. С. 85–86.

13 Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. С. 67.

14 Там само.

15 Там само.

Перше товариство бджільництва Російської імперії у статусі Комісії з бджільництва або I відділення при Імператорському вільному економічному товаристві зареєстроване у 1878 р. за клопотання і головування проф. О. Бутлерова¹⁶. Від 1883 р. функціонував Відділ бджільництва Імператорського Російського товариства акліматизації тварин і рослин (м. Москва), при якому ще у 1865 р. відкрито Музей бджільництва, який став першим не лише в Російській імперії, а і в Європі загалом¹⁷. При товаристві функціонувала велика пасіка з курсами для підготовки інструкторів та недільними бесідами з бджільництва. У 1907 р. засновано Всеросійське товариство бджільництва і садівництва (м. Санкт-Петербург) з постійно діючими музеєм, показовою пасікою і городом, науково-практичними курсами бджільництва, садівництва і городництва для народних учителів, започаткованими з 1914 р. Однак це були осередки, які поширювали свою діяльність переважно на російські губернії.

На українських землях, як зазначає О. Силка, перше об'єднання бджолярів (за пропозицією О. Андріяшева) зареєстроване у 1887 р. – у статусі спеціалізованого відділу Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості¹⁸. За вказівкою ж Г. Боднарчука, перше товариство пасічників в Україні (не підросійській) було засноване у 1868 р. в Коломиї (Галичина) О. Наумовичем; а в підросійських губерніях – у 1893 р. у Харкові¹⁹. Певно, Г. Боднарчук, узявши інформацію з брошури Т. Юрченка²⁰, мав на увазі Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва або, як його називали, – II відділення Південно-Російського товариства акліматизації, яке, як нам удалося встановити, було створене ще у 1888 р., а у 1896 р. лише відновило свою діяльність (про нього мова йтиме далі – В. Ч.).

Щодо Відділу шовківництва і бджільництва Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, то, як засвідчили першоджерела, він, хоч і був зареєстрований у 1887 р., розпочав свою практичну діяльність лише 14 травня 1895 р. у кількості 11 членів за головування Л. Артемовського²¹. Завдання відділу полягали в теоретичній розробці питань шовківництва і бджільництва шляхом взаємного обміну досвідом між членами, виголошення доповідей, видання науково-популярної продукції, облаштування зразкових пасік і станцій для вигодовування шовковиків, надання шовководам і пасічникам вдосконалених знарядь за доступними цінами. За рік кількість членів відділу зросла до 92 осіб (52 міських, 42 іногородніх)²², серед яких варто назвати імена відомих на той час бджолярів і помологів Л. Артемовського, П. Корженевського, В. Цеховського, П. Яроцького, І. Шумського, В. Волковинського, О. Осипова та ін. Від початку функціонування Відділ шовківництва і бджільництва здійснив опис пасік бджолярів Київської губернії: П. Корженевського, В. Волковинського, митрополичого будинку у Пронивщині, Уманського землеробського училища. Відвідувачам демонструвалися приватні пасіки Л. Артемовського, В. Волковинського, П. Корженевського, проте відділ відразу поставив питання про облаштування власної зразкової пасіки²³. За перший рік діяльності розпочато також облаштування майстерні з виготовлення вуликів.

Серед центральних товариств, яке поширювало діяльність на всю територію імперії, маючи і в Україні власні відділення, назвемо Російське товариство бджільництва, засноване у 1891 р. у Санкт-Петербурзі під головуванням проф. С. фон-Глазенапа (згодом – М. Шихмано-

16 Отдел I. Хроника. *Русский пчеловодный листок*. 1897, сентябрь, № 9. С. 267.

17 Хроника. По России. Московский музей пчеловодства. *Южное хозяйство*. 1913, 31 декабря, № 24. С. 858.

18 Силка О. Товариства бджолярів як вид агропросвітницьких об'єднань України (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету*. 2015. № 9 (342). С. 108.

19 Боднарчук Г. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 / Нац. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. С. 61.

20 Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Видання Прилуцького кооперативного пасічницького товариства. Прилуки: Держдрукарня ім. Раковського, 1926. С. 24.

21 Нужды шелководства и пчеловодства в районе деятельности Киевского общества сельского хозяйства / сост. Л. Артемовский [пред. отдела]; Киевское о-во сел. хоз-ва, отд. шелководства и пчеловодства. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. С. 1.

22 Там само. С. 2.

23 Там само. С. 10, 11.

ва). Головним завданням обрано розповсюдження раціонального бджільництва та розширення ринків збуту продукції бджільництва. Опікуном виступав Великий князь Георгій Михайлович. До 1914 р. осередок нараховував 1 275 членів. З 1893 р. під редакцією С. фон-Глазенапа видався журнал «Вестник Русского общества пчеловодства», який фактично від початку існування був рекомендований Міністерством землеробства для бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів, а Св. Синодом – для бібліотек духовних семінарій.

Товариство володіло низкою крамниць бджолярського приладдя; музеєм бджільництва; бібліотекою; складом бджолярського приладдя, меду й воску, де здійснювалися торговельні операції; облаштовувалися курси бджільництва, садівництва і городництва; регулярно влаштовувалися виставки і читання лекцій. При товаристві також функціонували такі структури:

зразкова навчальна пасіка, відкрита у 1898 р., на якій культивувалися різні медодайні рослини для дослідів, наприклад, чорна й біла гірчиця, фацелія горобинovidна, «огіркова» трава, синяк, синюшник²⁴;

лабораторія (згодом – дослідна станція) при показовій пасіці для дослідження меду і воску. При станції до 1913 р. створено комісії: ботанічна (займалася упорядкуванням гербарію медодайних рослин, збором відповідної статистики за регіонами, розробкою спеціальних анкет та інструкцій для пасічників щодо вирощування медоносів тощо); хімічна (проводила обстеження щодо хімічного складу продукції бджільництва, задля боротьби з фальсифікаціями)²⁵; зоологічна (займалася науковим вивченням зоології бджіл, збором відомостей про захворювання, концентрувала засушені зразки хворих бджіл, з дефектами, личинок та ін. матеріалів, які в подальшому склалися у цілі колекції)²⁶. У 1912 р. засновано хіміко-бактеріологічну лабораторію (завідувачем призначено приват-доцента С.-Петербурзького університету І. Сербінова) для вивчення питань, пов'язаних із діяльністю нижчих як корисних так і шкідливих організмів для різних галузей бджільництва – для самих бджіл, у медоварінні, у процесах «бродіння» меду тощо; здійснювалися аналізи воску, меду, медових напоїв задля визначення фальсифікатів. Лабораторією розроблялися раціональні методи боротьби з дезентерією і гнильцем бджіл; аналізи меду при медоварінні тощо²⁷;

організовано збір і обробку статистичних даних із бджільництва (зокрема, щодо кількості пасік, часу заснування, кількості отриманого меду, воску, цін на продукцію бджільництва, шкідників бджіл) різних регіонів імперії. У цьому напрямі робота розпочалася ще з 1901 р., коли Всеросійським з'їздом бджолярів визнано необхідність заснування при товаристві статистичного бюро. Черговий Всеросійський з'їзд бджолярів у Києві у 1909 р. підтвердив нагальність такого заходу, в результаті чого з 1911 р. розпочалася систематична робота під керівництвом В. Сланського зі збору даних у всіх регіонах імперії (до цієї роботи були долучені кореспонденти товариства, інструктори бджільництва, місцеві пасічники). Зокрема, обробка статистичної інформації щодо шкідників бджіл на пасіках була доручена члену товариства В. Пікелю, яким у номерах «Вісника...» за 1913 р. опубліковано ґрунтовні підсумки з вивчення цього питання²⁸.

Товариство опікувалося також запровадженням теоретичних і практичних занять із бджільництва у середніх і нижчих училищах різних відомств, а також у притулках і колоніях для малолітніх злочинців, долучалося до облаштування шкільних пасік²⁹. З 1909 р. Російське товариство бджільництва розпочало видачу премії імені голови Російського товариства бджільництва М. Шихманова господарям і вченим за видатні заслуги у справі розвитку

24 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1907 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1908, апрель–май, № 4–5. С. 124.

25 Из деятельности Русского общества пчеловодства. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, июль, № 7. С. 277-280.

26 Из деятельности Русского общества пчеловодства. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, август, № 8. С. 310-314.

27 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1912 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, декабрь, № 12. С. 447-458.

28 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1912 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, ноябрь, № 11. С. 405, 406, 407.

29 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства с 1 января 1898 по 31 января 1899 г. Санкт-Петербург, 1899. С. 3.

бджільництва³⁰. Товариством розроблено і введено в дію у 1894 р. на основі законодавства та бджолярської практики спеціальне «Зведення прав і обов'язків бджоляра», яке у 1912 – 1913 рр. за підтримки комісії, юристів і бджолярів-практиків було переглянуте й удосконалене. Оновлене «Зведення...», упорядковане кандидатом юридичних наук С. Троїцьким, друкувалося на шпальтах «Вісника...» у 1913 р. і детально обговорювалося на VII Всеросійському з'їзді бджолярів у 1913 р. у Києві.

Важливе місце у діяльності РТБ посідало також питання щодо зняття акцизних зборів на мед, напої і цукор для підгодовування бджіл, яким воно почало опікуватися на початку XX ст., зорганізувавши подачу усіма місцевими товариствами бджільництва відповідних клопотань до місцевих акцизних управлінь. У результаті питання набуло розголосу серед пасічників та в місцевій пресі. Нарешті Імператорським указом від 7 липня 1906 р. Міністерству фінансів в окремих випадках було дозволено відпуск безакцизного цукру з заводів на підгодовування бджіл у тих губерніях, які постраждали від неврожаю трав у кількості до 15 фунтів на кожен вулик зі звільненням від акцизу і додаткових зборів³¹. Підгодовування було винятково важливою мірою щодо рятування сотень тисяч сімей бджіл, які щорічно гинули від голоду в різних губерніях імперії внаслідок складності й дороговартості цього процесу. Важливо наголосити, що в регіонах буряково-цукрової промисловості, до яких належала й частина українських губерній, отримання безакцизного цукру безпосередньо з заводів не складало труднощів, що стимулювало його отримання. Серед громадськості були й опоненти безакцизного продажу цукру, які вважали, що такий захід лише посилить фальсифікацію меду.

Російське товариство бджільництва мало ряд відділів у різних містах імперії. Зокрема, станом на 1896 р. зафіксовано чотири: у Сімферополі (Кримський), Воронежі, Пензі, Острові (Псковська губ.)³², у 1917 р. фігурувало вже шість: Кримський (у Сімферополі), Самарський, Золотоніський (Полтавська губ.), Жиздранський (Калужська губ.), Барнаульський, Залісовський (Томська губ.)³³. Загалом же, як зазначила І. Демуз, на українських теренах протягом кінця XIX – початку XX ст. функціонували три: Рівненський (з 1908 р.); Золотоніський (Полтавська губ.) (з 1912 р.); Кримський (створений у м. Сімферополь Таврійської губ. у 1894 р.)³⁴. Нами встановлено, що у 1897 р. за клопотанням місцевих бджолярів П. Смірнова і В. Волковинського було відкрито також Київський відділ (під головуванням першого з них)³⁵, який, проте, у 1898 р. був ліквідований³⁶.

Найбільшим був Кримський відділ Російського товариства бджільництва, який на початок 1896 р. складався з 46 членів, отримував асигнування від Таврійського губернського і Сімферопольського повітового земств у розмірі 300 і 100 руб. відповідно³⁷, до початку 1899 р. – 4 почесних і 57 дійсних членів (голова – К. Памфілов, заступники – Д. Балуха і С. Мокржецький, члени ради – П. Хинцицький і В. Буглак)³⁸. Відділ займався, наприклад, складанням гербарію і списків медоносних рослин Таврійської губернії (науковий супровід цієї справи доручено С. Мокржецькому), встановленням зносин із Південно-Російським товариством бджільництва, консультував місцевих бджолярів із фахових питань, продавав селянам-бджолярам за помірними цінами приладдя, рекомендував спеціальну фахову літературу, брав

30 От Совета. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1909, апрель, № 4. С. 113-115.

31 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1907 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1908, апрель-май, № 4-5. С. 115.

32 Из деятельности отделов Русского общества пчеловодства в 1896 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1897, август-сентябрь, № 11-12. С. 394.

33 Деятельность Русского общества пчеловодства. *Русский пчеловодный листок*. 1917, март, № 3. С. 98.

34 Демуз І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. С. 234, 235.

35 Журнал Общего собрания Русского общества пчеловодства 21 – го января 1897 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1897, 15 марта, № 6. С. 182.

36 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства с 1 января 1898 по 31 января 1899 г. Санкт-Петербург, 1899. С. 5.

37 Из деятельности отделов Русского общества пчеловодства в 1896 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1897, август-сентябрь, № 11-12. С. 396.

38 Отчет Крымского отдела Русского общества пчеловодства за 1898 год. *Записки Симферопольского отдела Императорского Русского общества садоводства*. 1899. Вып. X. С. 27.

участь у сільськогосподарських виставках: експонувалися вулики, знаряддя бджільництва, штучна вощина, книги, креслення. Керівництво відділу долучалося до закладання нових пасік у Таврійській губернії (наприклад, у 1898 р. у Сімферопольському повіті закладено дві промислові пасіки: Г. Новикова (у Зуйській волості) та В. Іванова і Ф. Савельєва³⁹). Особлива роль відводилася сприянню заняттям бджільництвом при народних школах: відділ надавав окремим школам зразкові вулики, приладдя, книги і брошури. При відділі функціонував склад із продажу вуликів, знарядь і штучної вощини.

Проте, як констатувалося в літературі, Кримському відділу вдалося розвинути активну діяльність лише з початку ХХ ст., коли головою осередку у 1908 р. обрано впливового місцевого аграрія Н. Безпалова. У цей період відділ активно пропагував серед сільських господарів бджолярський промисел: якщо у Сімферопольському повіті у 1910 р. нараховувалося лише 132 пасіки з 4 374 вуликами, то до 1915 р. там було вже більше 1 000 пасік із 22 000 вуликів⁴⁰. За сприяння відділу відкрито Музей предметів бджільництва при Таврійській губернській земській управі, бібліотеку (з 400 книгами з бджільництва), склад-крамницю бджолярського приладдя, майстерню для виготовлення штучної вощини. Організовано дослідно-показову пасіку, на якій щотижня по п'ятницях інструктор відділу надавав пояснення і демонстрації різних прийомів бджільництва. «Бджолярські п'ятниці» серед місцевого населення користувалися неабиякою популярністю. Дослідно-показова пасіка відіграла ключову роль не лише для розвитку кримського бджільництва, а сприяла переходу місцевих бджолярів від примітивних до раціональних способів ведення бджільництва. Крім того, важливого значення в роботі відділу надавалося безкоштовній інструкторській допомозі бджолярам на місцях, поширення галузевої літератури, облаштування курсів для народних учителів та інших категорій, організація у віддалених селах Криму читань-бесід. З 1914 р. Кримський відділ розпочав роботу з відкриття першої у Криму школи бджільництва.

На 1917 р. у складі Російського товариства бджільництва нараховувалося 3 тис. членів. Працювали постійні курси бджільництва, городництва й садівництва, на яких щорічно навчалося по 300 – 400 слухачів, хімічна й бактеріологічна лабораторії, бібліотека, навчальна пасіка, музей бджільництва (вважався одним із найкращих за багатством зібраних колекцій у всій тогочасній Російській імперії), редакція журналу під керівництвом проф. С. Глазенапа. Крім «Вісника...» товариством до 1917 р. опубліковано низку фундаментальних праць із бджільництва, більшість із яких схвалено Вченими комітетами Міністерств землеробства і народної освіти, зокрема: Лайанса «Повний курс бджільництва», Сербінова і Пікеля «Медодайні рослини», Галунова і Пікеля «Типи пасічних будівель», Сербінова «Гнилець», Пікеля «Приладдя прибуткового бджільництва», Цесельського «Бджільництво», Райковського «Виведення бджолиних маток»⁴¹.

Однак найбільшим впливом на українських землях користувався осередок регіонального значення – Південно-Російське товариство бджільництва, до сфери діяльності якого входила переважна більшість місцевих товариств бджолярів. Осередок засновано у м. Київ у 1896 р. (16 лютого відбулося урочисте відкриття) з ініціативи й за головування громадського діяча, педагога, кандидата юридичних наук О. Андріяшева (заступники – Конопацький і Долженко, члени ради – Демущький і Болсунов) з метою поширення діяльності на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії⁴². Для поширення серед селянства раціонального бджільництва накреслено завдання: здешевлення бджолярського приладдя; видання низки брошур; відкриття (в перший рік діяльності) курсів із бджільництва; організація пересувної виставки, яка відразу ж почала демонструватися в повітах Чернігівської губернії; створення дослідної станції бджільництва (на перспективу)⁴³. Ставка у поширенні раціональ-

39 Там само. С. 31.

40 Миллер З. Крымское пчеловодство. *Южное хозяйство*. 1915, 15 мая, № 9. С. 280, 281.

41 Деятельность Русского общества пчеловодства. *Русский пчеловодный листок*. 1917, март, № 3. С. 98, 99.

42 Отдел І. Хроника. *Русский пчеловодный листок*. 1897, май, № 5. С. 142.

43 Андріяшев А. Письмо и записка о неудовлетворительном состоянии Южно-Русского пчеловодства и о мерах к его улучшению

ного (рамкового бджільництва) робилася на православне духівництво, яке вже тривалий час демонструвало прихожанам бджільники, а також сприяло відкриттю церковних і шкільних пасік; активно до бджільництва долучалися й сільські учителі.

З 1896 р. О. Андріяшев видавав «Щорічник бджільництва» з календарями, рисунками й додатками, редагував «Труды Южно-Русского общества пчеловодства» (які з 1903 р. замінили «Щорічник...») та журнал «Листок пчеловода», був автором низки брошур і статей з бджільництва: «Руководство к разумному пчеловодству» (1888), «Беседы по пчеловодству для народного чтения» (1897), «Упрощенное пчеловодство в рамочных ульях и дуплянках» (1898), «Правильное пчеловодное хозяйство» (1898), «Пчела и ее родичи» (1899), «Руководство для пасечников» (1903), в яких виступав прихильником відмови від роєбійної системи дупляного пасічникування, за якої бджоли знищувалися сірчаними парами задля видобутку меду. Зокрема, «Труды Южно-Русского общества пчеловодства» публікувалися 2 рази на рік за програмою: I. Постанови й розпорядження уряду щодо розвитку бджільництва й інформація про діяльність Ради і зібрань Південно-Російського товариства бджільництва; II. Повідомлення бджолярів про становище пасік; III. Огляд періодичних видань з бджільництва; IV. Переклади праць з бджільництва; V. Опис рослин-медоносів; VI. Дані про ціни на мед і вошину, дрібні замітки й повідомлення.

За клопотання О. Андріяшева було відкрито практичну школу бджільництва I-го розряду. Указом Імператора від 17 червня 1902 р. за поданням Міністерства землеробства Південно-Російському товариства бджільництва для відкриття школи в постійне користування виділено 5 дес. землі зі Збірно-Будаєвської державної лісової дачі поблизу залізничної станції Боярка. Міністерство дозволило тимчасово облаштувати навчальний заклад в орендованому приміщенні у м. Київ з виплатою по 1 200 руб. щорічно для утримання штату й закупівлю приладдя і літератури⁴⁴. О. Андріяшев відразу пожертвував для школи власну навчальну пасіку з усім майном на суму 5 473 руб.

Згідно з правилами школи, затвердженими Міністерством землеробства 10 вересня 1902 р., її метою було навчання бджільництву селян-пасічників і всіх осіб, які бажали ознайомитися з правильним веденням бджільництва, переважно у розбірних вуликах. Школа, заснована Південно-Російським товариством бджільництва, була підзвітною Міністерству землеробства, перебувала під наглядом урядового агронома Київської губернії; її бюджет складався зі щорічної субсидії від Міністерства землеробства, наданих засновником коштів, внесків від земств, товариств і приватних осіб. Курс навчання тривав 1 рік (з 1 жовтня) і складався з вивчення теорії бджільництва (історія галузі, життя бджоли і наукові основи догляду за нею); практичних занять пасічникування; навчання облаштуванню пасік; оглядових занять з городництва і садівництва. Теоретичні й ремісничі заняття відбувалися взимку; практичні – в теплу пору року. Програми викладання у школі розроблялися Радою товариства й затверджувалися Міністерством землеробства. Керівництво й учителі школи призначалися також товариством. При закладі функціонувала майстерня для виготовлення вуликів і бджолярського приладдя, склад, навчальна пасіка для практичних занять, бібліотека й музей. Навчання було безкоштовним; у кінці курсу учні складали іспит, товариство гарантувало випускникам допомогу в працевлаштуванні (за потреби)⁴⁵. У 1904 р. школа була переведена з Києва у новобудоване приміщення у Боярці. Навчальному закладу у 1909 р. присвоєно назву «Боярська школа бджільництва, садівництва та городництва ім. О. Андріяшева».

Після 1917 р. Боярська школа зазнала реорганізації у дворічну школу інструкторів бджільництва; кількість учнів збільшилася до 90 осіб. У 1920 р. її було перетворено на технікум бджільництва з 4-річним терміном навчання для 120 учнів. Задля організації пришкіль-

Председателя Совета Южно-Русского Общества пчеловодства А. Ф. Андряшева, читанная в общем собрании того общества 21-го сентября 1897 года. *Русский пчеловодный листок*. 1897, ноябрь, № 11. С. 340, 341.

44 Хроника по пчеловодству. Южно-Русское общество пчеловодства в г. Киев. *Русский пчеловодный листок*. 1902, октябрь, № 10. С. 249.

45 Там само. С. 250-252.

ного господарства урядом додатково виділено 126 га землі. У 1940 р. при технікумі відкрито відділення шовківництва, кількість студентів становила вже 240 осіб. Навчальний заклад мав добре обладнані лабораторії, чудову бібліотеку, музей бджільництва, навчальну пасіку⁴⁶. Він функціонує і сьогодні як Боярський фаховий коледж Національного університету біоресурсів і природокористування України (попередня назва – Боярський коледж екології природних ресурсів).

Після смерті О. Андріяшева у 1907 р. головою Південно-Російського товариства бджільництва став бджоляр, розробник унікальних методів пасічникування В. Ващенко, діяльність якого також була тісно пов'язана з Боярською школою бджільництва, який став її опікуном і меценатом. При товаристві діяли також щорічні місячні курси бджільництва, склад і механічна майстерня бджолярського приладдя, функціонував наглядовий комітет школи бджільництва⁴⁷.

До сфери діяльності Південно-Російського товариства бджільництва належала низка товариств місцевого значення:

у *Київській губернії* – Київське центральне товариство бджільництва (створене 1911 р.), Белілівське (з 1912 р., Бердичівський повіт), Вінцентівське (з 1909 р., Васильківський і Таршанський повіти), Мирівське (з 1912 р., с. Мирівка Київського повіту), Поліське (з 1912 р., м. Варовичі Радомишльського повіту), Сквирське (з 1912 р.), Валявське (з 1912 р., с. Городище Черкаського повіту), Мошенське (з 1910 р., с. Мошни Черкаського повіту), Сунківське (з 1912 р., с. Сунки Черкаського повіту), Чигиринське (створене у 1913 р.);

у *Подільській губернії* – Подільське (початкова назва Проскурово-Летичівське) товариство бджільництва, засноване у 1909 р. у м. Проскуров;

у *Полтавській губернії* – Полтавське губернське товариство бджільництва (створене у 1910 р.), Подільське (з 1907 р., с. Поділ Прилуцького повіту), Переяславське (з 1912 р., кількість членів до 1915 р. – 75; володіло пересувним музеєм, показовою пасікою, медоварним заводом, складом бджолярського приладдя, майстернею з виготовлення вошини, воску і вуликів). Саме Переяславський, Золотоніський і Лохвицький повіти губернії відзначалися високим розвитком бджільництва, де висів гречки до 1907 р. досягав 21 % відносно інших посівів⁴⁸, а виробництво меду у 1903 – 1907 рр. збільшилося майже в 1,5 разів;

у *Волинській губернії* – Житомирське (з 1913 р.), Кременецьке (з 1910 р.), Луцьке (з 1914 р.). Зокрема, у Кременецькому повіті, який був одним з найбільших бджолярських районів губернії, у м. Вишневець зусиллями місцевого бджоляра В. Фуговського у 1913 р. засновані показова пасіка та відкрито перші земські курси бджільництва⁴⁹. Кременецьке товариство бджільництва у м. Вишневець із 1914 р. започаткувало на власні кошти недільні курси, лектором на які запрошено І. Ковальова – знаного бджоляра, редактора-видавця Житомирського «Голосу пчеловода»⁵⁰. Облаштування показових пасік у Волинській губернії було головним завданням земств з 1914 р., для чого розроблено проект Положення про земські показові пасіки на Волині, схвалений губернською агрономічною нарадою 10 серпня 1913 р. і І з'їздом бджолярів губернії 14 вересня 1913 р. (так, у 1914 р. у м. Луцьк відкрито першу на все місто земську показову пасіку на 10 рамкових вуликів⁵¹). Для покращення бджолиних маток організовано їх безкоштовну роздачу бджолярам; пропонувані матки були вирощені у відкритому за кошти Міністерства землеробства розпліднику в Житомирі. Крім того, в окремих повітах Волинської губернії розпочато закладення на селянських полях показових ділянок з посівами

46 Боднарчук Г. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 / Нац. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. С. 83, 84.

47 Демус І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. С. 235.

48 Хроника. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, июль-август. С. 150.

49 Товарищеские письма. *Голос пчеловода*. 1914, январь, № 1. С. 30.

50 Хроника. *Голос пчеловода*. 1914, апрель, № 7. С. 293.

51 Товарищеские письма. *Голос пчеловода*. 1915, февраль, № 3. С. 59.

медодайних рослин⁵². 1-е Волинське ощадно-позичкове товариство бджільництва (м. Житомир), окрім збутової діяльності, з 1914 р. зайнялося організацією показової пасіки, облаштуванням складу бджолярського приладдя, музею бджільництва, комплектуванням галузевої бібліотеки, організацією 2-тижневих курсів з бджільництва та виставки-базару⁵³.

Власні товариства бджільництва функціонували і в інших українських губерніях. Так, у *Бессарабській губернії* відоме Бендерське товариство бджільництва і шовківництва (створене у 1914 р.); у *Чернігівській губернії* у м. Сосниця у 1914 р. зареєстровано Сосницьке товариство бджільництва. Секція бджільництва функціонувала і при Чернігівському товаристві сільського господарства. У *Херсонській губернії* працювали, зокрема, Херсонське товариство бджільництва (створене у 1911 р. у складі 44 членів, володіло пересувним музеєм і показовою пасікою), у передмісті Херсону (м. Новий Буг) у 1914 р. засновано Ново-Буцьке товариство бджільництва у складі 53 членів. Надзвичайною популярністю користувався Комітет бджільництва Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії (м. Одеса Херсонська губ.), який регулярно організував для населення популярні загальнодоступні читання з бджільництва, облаштував навчально-показову пасіку, заснував кооперативне «товариство» бджолярів на паях, опікувався питаннями боротьби з фальсифікацією продукції бджільництва тощо⁵⁴.

Катеринославська губернія відома, зокрема, Лозовським товариством бджільництва (з 1913 р. станція Лозова Павлоградського повіту), Деконським (з 1913 р. станція Деконська Бахмутського повіту), Кінсько-Роздорівським і Запорізьким, створеними у 1911 р. Запорізьке товариство бджільництва обладнало 4 дослідних пасіки (одну – в м. Олександрівськ (колишня назва м. Запоріжжя), інші – в сусідніх селах) з невеликими галузевими книгозбірнями, складом приладдя. Завідувачем дослідної пасіки призначався член товариства, на якого покладалися обов'язки не лише доглядати за нею, а й допомагати місцевим селянам-бджолярам⁵⁵.

Одне з найперших і найбільших у цій губернії Катеринославське товариство бджільництва, зареєстроване у 1898 р. (до 1912 р. нараховувало у складі 129 осіб, на 1 січня 1915 р. – 86⁵⁶). Ідея відкриття осередку належала катеринославському бджоляру О. Кашенку та громадському діячу і бджоляру М. Новосельському, який протягом 1898 – 1911 рр. виконував функції скарбника товариства й редактора його друкованих видань. М. Новосельським розроблено статут товариства, подано клопотання про необхідність заснування журналу «Пчела», здійснено всю організаційну роботу з наповнення і формування видання⁵⁷. Проте інтриги в середині товариства змусили його натхненника і людину, на якій по суті трималася робота осередку протягом багатьох років, – М. Новосельського (почесного члена Катеринославського товариства любителів мисливства, Кременецького товариства бджільництва, члена-кореспондента Костромського, Казанського і Ярославського товариств бджільництва) залишити працю в ньому і перейти з 1911 р. до співпраці з художником і бджоляром Г. Берсом на посаду редактора новоствореного журналу «Пчеловодное хозяйство», який, ставши також знаковим і популярним у фаховому середовищі бджолярів, проіснував лише до 1914 р. і припинив вихід через відмову М. Новосельського його редагувати (знову ж таки внаслідок непорозумінь у редакції)⁵⁸. Віддаючи данину заслугам М. Новосельського перед бджолярською справою, громадськість виступила з ініціативою заснування у 1914 р. при Боярській школі бджільництва стипендії його імені, капітал на яку акумулювався 1-м Волинським ощадно-позичко-

52 Хроника. *Голос пчеловода*. 1914, январь, № 2. С. 81-82.

53 Кооперация. *Голос пчеловода*. 1914, март, № 6. С. 239, 240; Хроника. *Голос пчеловода*. 1914, апрель, № 7. С. 293.

54 Хроника. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1909, апрель, № 4. С. 123.

55 Из жизни наших кооперативов. Опытные пасеки Запорожского общества пчеловодства. *Голос пчеловода*. 1914, июнь, № 12. С. 487-492.

56 Отчет о деятельности Екатеринославского Общества пчеловодства за 1914 год. Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 9.

57 Михаил Казимирович Новосельский. *Голос пчеловода*. 1914, январь, № 2. С. 55, 56.

58 Там само. С. 57, 58.

вим товариством бджільництва в Житомирі. Стипендія видавалася учням школи 2 рази на рік⁵⁹.

Головою Катеринославського товариства бджільництва був місцевий агроном П. Кумов, секретарем – Є. Рохлін. Товариство утримувало бібліотеку, склад бджолярського приладдя (довгий час завідувачем якого був М. Новосельський), показову пасіку (до 1914 р. вона нарахувала 32 вулики⁶⁰), займалося збутом меду, друкувало журнал «Пчела» (видавався з 1899 р., після 1911 р. редактором призначено Я. Подгорського). На шпальтах видання містилися урядові розпорядження з питань бджільництва; бесіди з бджолярами; наукові статті, кореспонденція, огляди літератури, хроніка, протоколи товариства тощо⁶¹. Журнал був дуже популярним: наприклад, його тираж у 1912 р. досяг 821 примірника (найбільшими підписниками були повітові земства Катеринославської губернії (478 номерів), 239 примірників оплатно виписувалися приватними особами, 104 примірники розсилалося безкоштовно, зокрема науково-дослідним установам, інші ж примірники ішли на обмін або роздавалися слухачам сільськогосподарських курсів⁶²). У 1914 р. тираж «Пчелы» зріс до 1200 примірників кожного з випусків, яких друкувалося 11 – 12 щорічно⁶³. До 1914 р. була завершена робота над зібранням статистичних матеріалів про стан бджільництва в Катеринославській губернії і підготовлена брошура. Продовжувалися започатковані товариством систематичні лекції з бджільництва, які у 1914 р. прослухало 34 особи.

Продаж бджолярського приладдя і збут меду становили найбільшу статтю фінансових надходжень товариства, яке набуло славу бездоганного посередника між виробником і споживачем. Так, мед закуповувався не лише у бджолярів Катеринославської губернії, а й в інших місцевостях імперії; продавався переважно через роздрібну торгівлю міським жителям (оптовий продаж не розвинувся, хоча у планах товариства й була організація продажу меду партіями для шоколадних фабрик і кондитерських). Наприклад, у 1914 р. річний обіг меду здійснено на 17 021 руб. 20 коп. (у 1913 р. він складав 2 069 руб.)⁶⁴. Окрім того, активно велася торгівля вощиною, вуликами, прямиками.

За поданням інструктора з бджільництва Полтавської губернії І. Корабльова (автора багатьох праць, у подальшому – викладача, керівника курсів бджільництва й завідувача пасікою Уманського училища садівництва і землеробства, розробника плану розвитку галузі бджільництва для всієї України) у кінці 1902 р. і рішенням Міністерства землеробства від 10 лютого 1903 р. відкрито Відділення бджільництва Полтавського товариства сільського господарства (в тогочасній літературі воно часто фігурувало під назвою «Полтавське товариство бджільництва»). Нарховувало 160 членів; головою обрано Г. Данковського, скарбником – Ю. Фісуна, секретарем – І. Корабльова⁶⁵. Як засвідчив звіт за перший рік діяльності відділення, у планах його членів було відкриття музею і заснування власного друкованого органу, налагодження постачання бджолярів насінням медодайних рослин. Однак до 1907 р. вдалося лише заснувати склад для постачання за пільговими умовами бджолярів необхідним приладдям, показову артільну пасіку, бібліотеку.

До 1907 р. склад відділення збільшився до 170 осіб, членами були В. Альховський, О. Шуберт, І. Бородай, Ю. Соколовський, Г. Титаренко, Л. Семко-Савойський, П. Смірнов (секретар)⁶⁶. Зокрема, цього ж року відділення взяло участь у виставці бджільництва у Києві, де представило оригінальну пересувну виставку-музей.

59 Вопросы дня. Положение о капитале и стипендии имени М. К. Новосельского. *Голос пчеловода*. 1914, март, № 5. С. 179-180.

60 Отчет о деятельности Екатеринославского Общества пчеловодства за 1914 год. Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 5.

61 Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / Под ред. В. В. Морачевского. Петроград: В. Ф. Киришбанума, 1915. С. 96, 97.

62 Хроника. Местная. О деятельности Екатеринославского общества пчеловодства в 1912 году. *Южное хозяйство*. 1913, июль, № 14. С. 448.

63 Отчет о деятельности Екатеринославского Общества пчеловодства за 1914 год. Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 4.

64 Там само. С. 6.

65 Отчет о деятельности отделения пчеловодства Полтавского общества сельского хозяйства за 1903 год. Полтава: Тип. М. Л. Старожижского, 1904. С. 3, 5.

66 Хроника. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, сентябрь № 13. С. 219-220.

Відділенням систематично порушувалося питання про відкриття в Полтавській губернії школи бджільництва. Членами активно проводилася науково-дослідна робота. Наприклад, Є. Фісун демонстрував спосіб штучного виведення маток, П. Смірнов у Лубнах на пасіці проводив досліди з денатурації цукру для корму бджолам. Вчені-бджолярі друкували власні дослідження у журналі «Хуторянин».

У 1908 р. представлено проект П. Смірнова про заснування дослідної навчально-показової пасіки для практичного бджільництва (про важливість такої пасіки неодноразово наголошувалося на засіданнях Полтавського товариства сільського господарства ще з 1904 р.). Проект передбачав організацію пасіки через посередництво Полтавського товариства сільського господарства при дослідному полі губернського земства і про видачу коштів на облаштування бджільника й купівлю інвентаря – 600 руб. одноразово і по 300 руб. щорічно для найму майстра-столяра, а також на пасіку 200 руб. – для проведення експериментів під час курсів бджолярів⁶⁷. Члени товариства з ентузіазмом зустріли таку пропозицію, наголошуючи на можливостях у випадку відкриття пасіки, використання приладів дослідного поля для облаштування дослідів з медоносами. Ю. Фісун звернув увагу також на необхідності відкриття урядом станції бджільництва як спеціально-наукової установи для потреб бджолярів регіону й загалом – широкої мережі практичних дослідних і суто наукових пасік на чолі з загально-російською дослідною станцією бджільництва, а також актуалізував на необхідності спеціального закону про бджільництво, який би відповідав тогочасним потребам зазначеної галузі сільського господарства. Крім того, він обґрунтував важливість опублікування губернськими урядовими інстанціями накопиченої за десятки років статистики бджільництва та висновків, здобутих науково-практичним експериментальним методом вивчення галузі, які б стали корисними як для учнів сільськогосподарських навчальних закладів і фахівців дослідних станцій і полів, так і для місцевих бджолярів-практиків⁶⁸.

Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва (згодом – Відділення бджільництва або II відділення Південно-Російського товариства акліматизації) було створене у 1888 р. за ініціативою Ю. Мосолова, який став його очільником. Товариством придбано невелику бджолярську колекцію, на хуторі голови облаштовано пасіку. Проте у зв'язку з від'їздом з міста у 1891 р. Ю. Мосолова фактично припинило діяльність. Робота осередку поновилася з 1896 р. під головуванням тодішнього наглядча Державної сільськогосподарської школи, бджоляра В. Ломакіна, заступника – зоолога О. Брандта, але вже в статусі відділення Південно-Російського товариства акліматизації, за приєднання до якого проголосувало більшість членів. Південно-Російське товариство акліматизації розпочало роботу з облаштування музею бджільництва та пасіки з медоносними рослинами. Колекція Ю. Мосолова була перевезена до зоологічного кабінету Харківського університету⁶⁹.

Відзначимо практичну діяльність В. Ломакіна з виготовлення у власній майстерні якісного приладдя для ведення бджільництва і штучної вошини, які з початку 1890-х рр. на численних виставках в Російській імперії й на міжнародній виставці в Чикаго посідали призові місця. У кінці XIX ст. в Росії існувало лише кілька таких майстерень: у Вятському губернському земстві, влаштованій І. Шавровим; у музеї бджільництва Вердеревського у Санкт-Петербурзі; комісіонерство «Робітник» і магазин Руського товариства бджільництва; виробництво бджолярського приладдя при Череповецькому й Південно-Російському товариствах бджільництва. Проте вони навіть не могли конкурувати за технікою виробництва з майстернею В. Ломакіна у Харкові, яка функціонувала на території Харківського землеробського

67 Фісун Е. Пчеловодство. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, январь № 3. С. 72; Хроника. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1909, март, № 3. С. 77.

68 Фісун Е. Пчеловодство. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, февраль, № 4. С. 99-100.

69 Хроника. Южно-русское общество акклиматизации. Отделение II. Харьковское общество пчеловодов и любителей пчеловодства. Журнал заседания 11 мая 1896 г. Журнал заседания 13 ноября 1896 г. *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1896. № 48. С. 586.

училища. «Всі його вироби, удосконалені ним самим, являють собою ...самобутні витвори, що користуються заслуженою увагою», – писалося на шпальтах періодики⁷⁰.

Діяльність товариства на початку ХХ ст. характеризувалася як доволі інертна. Набрала обертів лише після переведення до Харкова досвідченого бджоляра В. Ільїнського, який почав активно читати лекції та проводити демонстрації на пасіці. Він і очолив товариство. З осені 1908 р. місцеві бджоляри відновили регулярні засідання; вирішено ряд питань, зокрема, щодо організації бродіння меду, його комісійного продажу, пошуку кращих місць для збуту, застосування і перевірки прогресивних способів ведення бджільництва, запрошення знайомих пасічників для організації раціональних прийомів бджільництва⁷¹.

На засіданнях товариства розглядалися питання про наукові основи медоваріння і чистої культури дріжджів (доповіді Кирилова і Ситнікова); розроблено наукові прийоми отримання медового вина без кип'ятіння (холодним способом). Харківські бджоляри клопотали перед міністерствами землеробства і фінансів про безакцизний дозвіл продажу медового вина на кшталт фруктового, яким користувалися садоводи, що сприяло б розвитку кустарного медоваріння⁷². Товариством організовано постійно діючі курси для ознайомлення з раціональними способами ведення бджільництва, ринками збуту медової продукції, найзручнішими конструкціями вуликів тощо. У планах було відкриття школи бджолярів і майстерні з виготовлення бджолярського приладдя⁷³.

У 1911 р. відділення, головою якого став С. Кузнецов, товарищем голови – В. Ільїнський, опікувалося бібліотекою, складом бджолярського приладдя, музеєм, який складався більше, ніж зі 150 експонатів і щорічно приймав у середньому по 30 тис. відвідувачів⁷⁴. Курси бджільництва, які проводив місцевий урядовий інструктор А. Поливода, були розраховані переважно на вчителів, які в подальшому у власних школах організовували пасіки та викладали бджільництво.

Навчальна пасіка розташовувалася на території станції бджільництва і шовківництва Південно-Російського товариства акліматизації й на 1 січня 1911 р. складалася із 33 бджолиних сімей⁷⁵. Пасіка мала контрольні вулики, де організовувалися досліди. Використовувалася як місце практичних занять для слухачів курсів й була відкритою для широкого кола відвідувачів. У визначені дні її завідувач В. Дьяков-Новиков демонстрував публіці процеси огляду вуликів, підкормку, штучне роїння бджіл тощо.

Організована відділенням товариства 25 серпня – 14 вересня 1911 р. самостійна виставка бджільництва (не в статусі відділу на сільськогосподарських виставках, як зазвичай) стала першою подібною у Харківській губернії, на яку свої медалі та премії зголосилися виділити не лише Південно-Російське товариство акліматизації, а й Російське товариство бджільництва, Харківське товариство сільського господарства, Міністерство землеробства (останнє асигнувало 400 руб. на облаштування павільйонів). На виставці презентовано 22 експонати: 18 від Харківської губернії (повіти Харківський, Валківський, Вовчанський, Зміївський, Богодухівський, Лебединський), 2 – від Курської, 1 – від Вятської⁷⁶. Виставка проводилася по відділах: бджолярське приладдя (відзначено прилади для переробки воску та виготовлення штучної вошини фірми Ломакіна; пристрій для плавки воску конструкції Дзюби; вулик Дадана, власноручно сконструйований селянином Кожушко); медодайні рослини (велику колекцію представила пасіка Харківського землеробського училища); продукти бджільництва,

70 Отдел I. Хроника. От редактора «Русского пчеловодного листка». *Русский пчеловодный листок*. 1899, октябрь, № 10. С. 294.

71 Пчеловодство. Из жизни Харьковского общества пчеловодства. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, сентябрь № 12. С. 189.

72 Пчеловодство. К вопросу о медоварении. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, ноябрь № 18. С. 310-311.

73 Пчеловодство. Организация в Харькове курсов по пчеловодству. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, деф-кабрь, № 20. С. 358.

74 Отчет за 1911 год / Южно-русское общество акклиматизации. Второе отделение; Харьковское общество пчеловодства и любителей пчеловодства. Харьков: Тип. «Печатное искусство», 1912. С. 5, 6.

75 Там само. С. 6.

76 Там само. С. 12.

де демонструвалося велике розмаїття сортів меду і вощини; вироби з воску, меду, прополісу; посуд для меду; науковий і навчально-педагогічний. Виставку відвідало 7 100 дорослих і 2 900 дітей і учнів, не рахуючи групових безкоштовних відвідувачів⁷⁷.

Відділи бджільництва функціонували і при багатьох інших сільськогосподарських товариствах, зокрема дрібнорайонних. При багатьох із них відкривалися «товарищества» для збуту продуктів бджільництва. Так, Харківське «товарищество» бджільництва, засноване у 1914 р. для «розвитку вітчизняного промислового бджільництва і боротьби зі зростаючою фальсифікацією меду й воску», займалося продажем продукції бджільництва через власну крамницю, а також «звільненням ...внутрішнього ринку від...промислової німецької кабели», адже, за даними статистики, через відсутність власного налагодженого промислового бджільництва Російська імперія змушена замовляти в Німеччині для заводів з виготовлення свічок величезну кількість воску⁷⁸. Харківське «товарищество» бджільництва було визнано єдиним в українських губерніях, яке ставило завданням боротьбу з фальсифікацією меду, в результаті чого прибуток від продажу у товариських крамницях меду, який піддавався постійним аналізам в лабораторії міста, досяг колосальних на той час розмірів (одноденна виручка сягала 40-60 руб.)⁷⁹.

Висновки.

Загалом до другої половини 1910-х рр. бджільництво перетворилося на вагому галузь сільського господарства, яке давало країні певний економічний прибуток, хоча раціональним бджільництвом могли похвалитися далеко не всі регіони Російської імперії. Створено мережу товариств бджолярів, показових і навчальних пасік. Постала нагальна необхідність заснування спеціальної дослідної установи з бджільництва, основним завданням якої стала б організація систематичної наукової роботи, дослідів і спостережень, введення раціонального практичного бджільництва і поширення всесторонніх знань про практику й теорію бджільництва, підготувала б достатній контингент фахівців. Заслуга товариств бджільництва полягала у систематичних клопотаннях перед урядом як про заснування спеціальних нижчих практичних шкіл бджільництва, викладання цього предмету у середніх і вищих сільськогосподарських навчальних закладах, так і про необхідність проведення періодичних курсів і виставок, розповсюдження зразкових пасік. Громадськість через товариства бджолярів піклувалася про поширення серед населення знань з бджільництва шляхом організації навчальних закладів, зразкових і навчальних пасік, пересувних і стаціонарних музеїв і виставок, курсів, публічних лекцій, діяльності приватних і державних інструкторів тощо. Було започатковано збір статистики з бджільництва у межах усєї Російської імперії. Розпочалося відкриття шкіл медоваріння і зняття акцизних зборів на мед, напої і цукор для підгодовування бджіл, здешевлення вартості бджолярського приладдя, почали влаштовуватися т. зв. «медові неділі» як засіб популяризації і збуту меду, а також – як засіб боротьби з його фальсифікацією; висунуто пропозицію, щоб з метою попередження поширення фальсифікату організувати проведення аналізів продуктів бджільництва у міських лікувальних і санітарних лабораторіях і в лабораторіях навчальних закладів. Займаючись науково-дослідною діяльністю, члени товариств активно вивчали захворювання бджіл, зокрема гнилець, і заходи боротьби з ними. Напрацьовувалася програма мережі галузевих дослідних станцій в імперії.

References:

1. Andriyashv, A. (1897). Pismo i zapiska o neudovletvoritelnom sostoyanii Yuzhno-Russkogo pchelovodstva i o merah k ego uluchsheniyu Predsedatelya Soveta Yuzhno-Russkogo Obschestva pchelovodstva A. F. Andriyashva, chitannaya v obschem sobranii togo obschestva 21-go sentyabrya 1897 goda [Letter and note on the unsatisfactory state of South Russian beekeeping and measures to

⁷⁷ Там само. С. 17.

⁷⁸ Из жизни наших кооперативов. Харьковское пчеловодное товарищество. *Голос пчеловода*. 1915, февраль, № 3. С. 68.

⁷⁹ Хроника. *Русский пчеловодный листок*. 1915, март, № 3. С. 115.

improve it by the Chairman of the Council of the South Russian Beekeeping Society A. F. Andryashev, read at the general meeting of that society on September 21, 1897]. *Russkiy pchelovodnyy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], november, 11, 335-342. [in Russian].

2. Bodnarchuk, H. (2011). Stanovlennia ta rozvytok bdzhilnytstva v Ukraini. [Formation and development of beekeeping in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Borodai, I. (2009). Stanovlennia ta rozvytok naukovykh osnov bdzhilnytstva v Ukraini [Formation and development of scientific foundations of beekeeping in Ukraine]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography], 4. [in Ukrainian].

4. Verhunov, V. (2009). Ahronomiia i stanovlennia nauky pro tvarynnytstvo na terenakh Ukrainy ta Frantsii (druga polovyna XVIII st. – 1917 rik): monohrafiia [Agronomy and the formation of the science of animal husbandry in the territories of Ukraine and France (the second half of the 18th century – 1917): monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka. [in Ukrainian].

5. *Voprosy dnia. Polozhenie o kapitale i stipendii imeni M. K. Novoselskogo* [Questions of the day. Regulations on the capital and scholarship named after M.K. Novoselsky]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], march, 5, 179-180. [in Russian].

6. Deineka, M. (2022). Rozvytok vitchyznianoho bdzhilnytstva v svitovomu konteksti: istorychni vikhy [Development of domestic beekeeping in the world context: historical milestones]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography], 1. 156-169. [in Ukrainian].

7. Demuz, I., & Chalavan, V. (2023). Silskohospodarski tovarystva na terenakh Ukrainy u 1920-kh rr. – XXI st.. [Agricultural societies on the territory of Ukraine in the 1920s – 21st century]. Kyiv [in Ukrainian].

8. Deyatelnost Russkogo obschestva pchelovodstva [Activities of the Russian Beekeeping Society]. (1917). *Russkiy pchelovodnyy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], march, 3, 98-100. [in Russian].

9. Zhurnal Obshego sobraniya Russkogo obschestva pchelovodstva 21 –go yanvarya 1897 g. [Journal of the General Meeting of the Russian Beekeeping Society, January 21, 1897]. (1897). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], March 15, 6, 179-182. [in Russian].

10. Iz deyatelnosti otdelov Russkogo obschestva pchelovodstva v 1896 g. [From the activities of the departments of the Russian Beekeeping Society in 1896]. (1897). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], august-september, 11-12, 394-397. [in Russian].

11. Iz deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva [From the activities of the Russian Beekeeping Society]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], july, 7, 277-280. [in Russian].

12. Iz deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva [From the activities of the Russian Beekeeping Society]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], august, 8, 310-314. [in Russian].

13. Iz zhizni nashih kooperativov. Opyitnyie paseki Zaporozhskogo obschestva pchelovodstva [From the life of our cooperatives. Experimental apiaries of the Zaporizhzhya Beekeeping Society]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], july, 12, 487-492. [in Russian].

14. Iz zhizni nashih kooperativov. Harkovskoe pchelovodnoe tovarishestvo [From the life of our cooperatives. Kharkiv beekeeping partnership]. (1915). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], february, 3, 67-69. [in Russian].

15. Kooperatsiya [Cooperation]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], march, 6, 237-241. [in Russian].

16. Kooperatsiya. Kak osnovat i vesti pchelovodnoe obschestvo [Cooperation. How to establish and run a beekeeping society]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], march, 5, 201-206. [in Russian].

17. Miller, Z. (1915). Krymskoe pchelovodstvo [Crimean beekeeping]. *Yuzhnoe hozyaystvo* [Southern farm]. May 15, 9, 280-282. [in Russian].

18. Mihail Kazimirovich Novoselskiy [Mikhail Kazimirovich Novoselsky]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], january, 2, 53-58. [in Russian].
19. Artemovskiy, L. (1896). Nuzhdyi shelkovodstva i pchelovodstva v rayone deyatelnosti Kievskogo obschestva selskogo hozyaystva [Needs of sericulture and beekeeping in the area of activity of the Kyiv Agricultural Society] Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
20. *Osnovopolozhnyky, vitchyzniani vcheni ta praktyky v haluzi bdzhilnytstva Ukrainy* [Founders, domestic scientists and practitioners in the field of beekeeping of Ukraine]. (2014). Kyiv. [in Ukrainian].
21. Ot Soveta [From the Council]. (1909). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society]. 1909, april, 4, 113-115. [in Russian].
22. Otdel, I. Hronika. Ot redaktora «Russkogo pchelovodnogo listka» [Section I. Chronicle. From the editor of the «Russian Beekeeping Leaflet»]. (1899). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], october, 10, 291-298. [in Russian].
23. Otdel I. Hronika [Section I. Chronicle]. (1897). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], september, 9, 267-272. [in Russian].
24. Otdel I. Hronika [Section I. Chronicle]. (1897). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], may, 5, 139-142. [in Russian].
25. Otchet za 1911 god / Yuzhno-russkoe obschestvo akklimatizatsii. Vtoroe otdelenie; Harkovskoe obschestvo pchelovodstva i lyubiteley pchelovodstva [Report for 1911 / South Russian Acclimatization Society. Second Section; Kharkiv Society of Beekeeping and Beekeeping Lovers]. (1912). Harkov. [in Russian].
26. Otchet Kryimskogo otdela Russkogo obschestva pchelovodstva za 1898 god [Report of the Crimean Department of the Russian Beekeeping Society for 1898]. (1899). *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva* [Notes of the Simferopol Department of the Imperial Russian Horticultural Society], X, 26-31. [in Russian].
27. Otchet o deyatelnosti Ekaterinoslavskogo Obschestva pchelovodstva za 1914 god [Report on the activities of the Yekaterinoslav Beekeeping Society for 1914]. (1915). Ekaterinoslav. [in Russian].
28. Otchet o deyatelnosti otdeleniya pchelovodstva Poltavskogo obschestva selskogo hozyaystva za 1903 god [Report on the activities of the beekeeping department of the Poltava Agricultural Society for 1903]. (1904). Poltava. [in Russian].
29. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva za 1907 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society for 1907]. (1908). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], April-may, 4–5, 112-142. [in Russian].
30. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva za 1912 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society for 1912]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], december, 12, 447-458. [in Russian].
31. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva za 1912 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society for 1912]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], november, 11, 400-407. [in Russian].
32. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva s 1 yanvarya 1898 po 31 yanvarya 1899 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society from January 1, 1898 to January 31, 1899.]. (1899). Sankt-Peterburg. [in Russian].
33. Polishchuk, V. (2005). Pasichnytska osvita i rozvytok bdzhilnytstva v Ukraini [Beekeeping education and development of beekeeping in Ukraine]. *Naukovyi visnyk AN VShU* [Scientific Bulletin of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine], 3 (29), 3-9. [in Ukrainian].
34. (1896). Proizvoditelnyie silyi Rossii. Kratkaya charakteristika razlichnyih otrasley truda – sootvetstvenno klasifikatsii vystavki. Sostavleno pod obschey redaktsiey direktora Departamenta trgovli i manufaktur V. I. Kovalevskogo [Productive forces of Russia. Brief characteristics of various branches of labor – according to the exhibition classification. Compiled under the general editorship of the Director of the Department of Trade and Manufactures V. I. Kovalevsky]. Sankt-Peterburg. Otdel III. Domashnie zhivotnyie [Section III. Domestic animals]. [in Russian].

35. Pchelovodstvo. Iz zhizni Harkovskogo obschestva pchelovodstva [Beekeeping. From the life of the Kharkiv Beekeeping Society]. (1908). *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, september, 12, 189. [in Russian].
36. Pchelovodstvo. K voprosu o medovarenii [Beekeeping. On the issue of honey production]. (1908). *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, november, 18, 310-311. [in Russian].
37. Pchelovodstvo. Organizatsiya v Harkove kursov po pchelovodstvu [Beekeeping. Organization of beekeeping courses in Kharkiv]. (1908). *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, december, 20, 358. [in Russian].
38. Rozov, S. (1972). Ocherki po istorii otechestvennogo pchelovodstva [Essays on the history of domestic beekeeping]. Nauchno-issledov. In-t pchelovodstva. Vestnik. № 21. Sapozhok: Ryazanskoe otделение izd-va «Moskovskiy rabochiy». [in Russian].
39. Sylka, O. (2015). Tovarystva bdzholiariv yak vyd ahroprosvitnytskykh obiednan Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Associations of beekeepers as a type of agro-educational associations of Ukraine (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu* [Herald of Cherkasy University], 9 (342), 108-112. [in Ukrainian].
40. Skurativskiy, V. (2005). «Ia vas, bdzholy, blahoslovliayu...» «I bless you, bees...». Kyiv. [in Ukrainian].
41. Skurativskiy, V. (1998). Kukhol medu: monohrafiya, chastyna persha [A cup of honey: monograph, part one]. Kyiv. [in Ukrainian].
42. Morachevsky, V. (Eds.). (1915). Spravochnik po selskohozyaystvennoy periodicheskoy pechati na 1915 god [Handbook of agricultural periodicals for 1915]. Petrograd [in Russian].
43. Morachevsky, V. (Eds.). (1916). Spravochnye svedeniya o selskokhozyaystvennykh obshchestvakh po dannym na 1915 god [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. [in Russian].
44. Tovarisheskie pisma [Comradely letters]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], 1914, january, 1, 30. [in Russian].
45. Tovarisheskie pisma [Comradely letters]. (1915). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], february, 3, 59. [in Russian].
46. Fisun, E. (1909). Pchelovodstvo [Beekeeping]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, january, 3, 72-73. [in Russian].
47. Fisun, E. (1909). Pchelovodstvo [Beekeeping]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, february, 4, 99-100. [in Russian].
48. Harchuk, L., Bondarchuk, G., MIschenko, O., & Romanenko, L. (2022). Blagodiynik i patriot [Philanthropist and patriot]. *Bdzhilnitstvo Ukrayini* [Beekeeping of Ukraine], issue 9, 114-117. [in Russian].
49. Hronika po pchelovodstvu. Yuzhno-Russkoe obschestvo pchelovodstva v g. Kiev [Chronicle of beekeeping. South-Russian society of beekeeping in Kyiv]. (1902). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], october, 10, 249-252. [in Russian].
50. Hronika [Chronicle]. (1909). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], april, 4, 123-124. [in Russian].
51. Hronika [Chronicle]. (1909). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], march, 3, 76-78. [in Russian].
52. Hronika [Chronicle]. (1908). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society]. Poltava, July-august, 149-151. [in Russian].
53. Hronika [Chronicle]. (1908). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society]. Poltava, september, 13, 219-220. [in Russian].
54. Hronika [Chronicle]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], april, 7, 293. [in Russian].

55. Hronika [Chronicle]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], January, 2, 81-82. [in Russian].
56. Hronika. Mestnaya. O deyatelnosti Ekaterinoslavskogo obschestva pchelovodstva v 1912 godu [Chronicle. Local. On the activities of the Yekaterinoslav Beekeeping Society in 1912]. (1913). *Yuzhnoe hozyaystvo* [Southern farm], July, 14, 448-450. [in Russian].
57. Hronika. Po Rossii. Moskovskiy muzey pchelovodstva [Chronicle. Across Russia. Moscow Museum of Beekeeping]. (1913). *Yuzhnoe hozyaystvo* [Southern farm], December 31, 24, 858. [in Russian].
58. Hronika [Chronicle]. (1915). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], March, 3, 113-116. [in Russian].
59. Hronika. Yuzhno-russkoe obschestvo akklimatizatsii. Otdelenie II. Harkovskoe obschestvo pchelovodov i lyubiteley pchelovodstva. Zhurnal zasedaniya 11 maya 1896 g. Zhurnal zasedaniya 13 noyabrya 1896 g. [Chronicle. South-Russian Acclimatization Society. Section II. Kharkiv Society of Beekeepers and Beekeeping Lovers. Minutes of the meeting of May 11, 1896. Minutes of the meeting of November 13, 1896.]. (1896). *Yuzhno-russkaya selskohozyaystvennaya gazeta* [South Russian Agricultural Newspaper], 48, 586-587. [in Russian].
60. Yurchenko, T. (1926). *Korotkyi narys istorii ukrainskoho pasichnytstva* [A brief outline of the history of Ukrainian beekeeping]. Pryluky. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2024

Історія аграризму

History of agrarianism

УДК 141.7Донцов:[323.3:63-051]”19”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kornovenko-Morozov>

Serhii Kornovenko

Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Anatolii Morozov

Doctor of History, Professor, Head of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: anacid2012@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. & Morozov, A. (2024) Peasant Renaissance in Ukraine at the Beginning of the 20th Century: Dmytro Dontsov's Vision. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 100-110. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kornovenko-Morozov>

PEASANT RENAISSANCE IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: DMYTRO DONTSOV'S VISION

Abstract. *The goal of the study is to reveal the content of Dmytro Dontsov's concept of the peasant renaissance, the agrarian component in his theoretical heritage, presented in the work "The Foundations of our Politics".*

Conclusions. *The WWI and the peasant revolutions in Europe led to the emergence of a new player on the forefront of European history in the early twentieth century - the peasantry. According to D. Dontsov, "from a disheveled white slave, a slave of the city," the peasant became the center; "the axis around which the entire economic life of the countries torn by war begins to revolve." In fact, the emergence of this peasant-centeredness is the peasant renaissance in Central and Southeastern Europe in general and in Ukraine in particular. The revival of the peasantry, according to the philosopher's concept, led to its priority in the following areas:*

- 1) economy;
- 2) defense.

In the Ukrainian realities of that time, the thinker believed that "cradle of the nation... has now released weapons from its weak hands." In view of this, he believed that it was logical to turn to the peasantry and political influence.

Factually, Dontsov argues in favor of the peasantry as the leader of the modern Ukrainian nation, the peasantry as the bearer of Ukrainian identity, the embodiment of national ideals and virtues, and the socioeconomic and socio-political basis of Ukrainian statehood. He recognized without humiliation that Ukrainians are a peasant nation. "The Ukrainian peasant has already made his revolution and no longer needs any other," the philosopher stated.

In Dontsov's concept of the peasant renaissance, we can observe the intelligent and critical peasant-centeredness of its author. The thinker realized that in the early twentieth century the peasantry was not fully prepared for state-building. At the same time, in the context of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, the peasantry acted, to use modern terminology, as a trigger for the then nonlinear processes of Ukrainian nation-building.

Keywords: *Dmytro Dontsov, peasant renaissance, Ukrainian peasantry, Ukrainian revolution, agrarianism.*

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Анатолій Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: anicid2012@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Корновенко С., Морозов А. Селянський ренесанс в Україні початку ХХ ст.: погляд Дмитра Донцова. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 100-110. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kornovenko-Morozov>

СЕЛЯНСЬКИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОГЛЯД ДМИТРА ДОНЦОВА

Анотація. *Мета* дослідження – розкрити зміст донцовської концепції селянського ренесансу, представлений у праці «Підстави нашої політики».

Висновки. За Д. Донцовим, Перша світова війна, селянські революції в Європі зумовили те, що на авансцені європейської історії початку ХХ ст. з'явився новий Актор – селянство. На думку мислителя, «загалюканого білого раба, невільника міста» селянин став центром, «вісью, коло котрої зачинає крутити ся все господарське життя країн, діткнутих війною». По суті поява такої селяноцентричності й є селянським ренесансом у Центрально-Південно-Східній Європі загалом і в Україні зокрема. Відродження селянства, відповідно до концепції філософа, призвело до його пріоритетності у таких сферах: 1) економіка; 2) оборона. В українських тогочасних реаліях, як він вважав, «кляса дідицько-шляхоцька ... випустила тепер з своїх німічних рук зброю». Зважаючи на це, логічним, на його думку, є перехід до селянства і впливу політичного.

Фактично Д. Донцов обгрунтував роль селянства як провідника тогочасної української нації, як носія української ідентичності, втілення національних ідеалів і чеснот, соціально-економічної та суспільно-політичної основи української державності. Він без приниження визнавав, що українці – селянська нація, а Українська революція 1917 – 1921 рр. носила селянський характер: «Український селянин свою революцію вже зробив і ніякої иншої вже не потребує».

У донцовській концепції селянського ренесансу ми спостерігаємо розумний і критичний селяноцентризм її автора. Мислитель свідомий того, що на початку ХХ ст. селянство не було повною мірою підготовленим до державного будівництва. Водночас, за умов Української революції 1917 – 1921 рр. селянство виступило, послугуючись сучасною термінологією, тригером тогочасних нелінійних процесів українського націотворення.

Ключові слова: Дмитро Донцов, селянський ренесанс, українське селянство, Українська революція, аграризм.

Постановка проблеми.

З-поміж плеяди українських мислителів, теоретиків концепцій націотворення ХХ ст. чільне місце належить Дмитру Донцову. Висловлені ним думки, ідеї, підходи, розуміння особливостей вітчизняного націо- та державотворення, перспектив української політичної нації не втратили актуальності й за сучасних умов. Їхне осмислення сприятиме чіткішому розумінню новітніх українських реалій, окресленню державницьких перспектив. Видання і перевидання його праць у роки незалежності України¹, з одного боку, є підтвердженням їх актуальності, з іншого – повернення з-за забуття постаті оригінального українського теоретика європейського рівня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретична спадщина мислителя, зважаючи на її потужний інтелектуальний потенціал, привертала, привертає і буде привертати увагу дослідників, громадських і політичних діячів, суспільства загалом. Кількісні та якісні показники вже нагромаджених знань стосовно неї є достатньою підставою для того, щоб говорити про донцовознавство як субдисциплінарний напрям наукового дискурсу. Зокрема, має місце й інституціоналізація донцовознавства. В Україні створено і функціонує Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова². Як за-свідчує аналіз новітньої історіографії³, у фокусі уваги дослідників здебільшого перебувають питання, що стосуються Д. Донцова як теоретика чинного українського націоналізму^{4, 5}, роз-

1 Донцов Д. Підстави нашої політики та інші праці. Тернопіль: Крила, 2022. 368 с.

2 Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/author/donzadmin/>

3 Шліхта І. Постаць Дмитра Донцова у працях українських учених. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 283 – 296.

4 Ситник О. Донцов Д. і проблема української національної ідеології. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 140 – 143.

5 Лукашенко Є. Чинний націоналізм Дмитра Донцова. *Політикус*. 2016. Вип. 3. С. 9 – 19.

робника націократичної концепції держави^{6,7,8}, зіставлення поглядів Д. Донцова і В. Липинського⁹ тощо.

Водночас, аспекти, присвячені донцовській концепції селянського ренесансу початку ХХ ст., ролі та значущості селянства в українських революційних подіях, у формуванні української державності представлені меншою мірою. Наприклад, О. Зайцевим розглянуто лише етапи в осмисленні Д. Донцовим Української революції 1917 – 1921 рр. та окремі сюжети в еволюції його поглядів стосовно неї¹⁰.

Мета статті.

Зважаючи на це, автори ставлять за мету розкрити зміст донцовської концепції селянського ренесансу, представлений у праці «Підстави нашої політики»¹¹.

Виклад основного матеріалу.

«Підстави нашої політики» – праця, що була написана Д. Донцовим за умов української революційної дійсності 1920 – 1921 рр. Над нею автор працював у Берні й завершив на початку січня 1921 р. Про це він повідомив у листі до дружини: «Книгу свою скінчив і чуюся як жінка, що вже має роди за собою»¹².

Чільне місце у книзі відведено аналізу Української революції 1917 – 1921 рр., безпосереднім учасником подій якої він був. Водночас, це не переказ фактів, а рефлексія мислителя про революцію як явище загалом і про Українську зокрема. Поняття «революція» філософ етимологічно виводить із французької – «la revolution», тобто «оборіт землі навколо сонця». На підставі цього Д. Донцов під поняттям «революція» розумів «... коловоротний рух, що кінчить ся в тім своїм пункті звідки почав ся ... рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати». Запропоноване тлумачення вигідно різнилося у кращій бік, порівняно із домінуючою тогочас версією поняття «революція», що «має в нас якийсь містичний і, що так скажу, анти-науковий змісл» як «просто великих розмірів дебош»¹³.

У природі революції, розмірковував Д. Донцов, домінує ірраціональне: «не акція, не свідомий плян, а помста». Відповідно революцію чинять не з метою, «щоби щось позитивного осягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу на вні»¹⁴. В оригінальний спосіб він трактував і поняття «контрреволюція». Її розумів як «тенденції замінити анархію новим, але все ж ладом, котрий, як і щойно повалений, незабаром зачинає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму»¹⁵.

Революція 1917 – 1921 рр. ним ідентифікована як соціально-політична. Д. Донцов розрізнив російську і українську революції. Підставою для такого визначення стали її результати. На його думку, російська революція зумовила докорінні політичні зміни, спричинила падіння «царського абсолютизму, офіційного православ'я і політичної переваги російської народности». Результат Української революції – суб'єктивізація й становлення української нації. Це виявилось в уконституюванні «власних форм політичних, правно-державних і церковних»¹⁶. Рушійною силою і творцем Української революції, за мислителем, є «Українці, а не Росіяни»¹⁷.

6 Онуфріїв Р. Становлення та основні засади націократичної концепції держави в 1920-х – 1930-х рр. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 412 – 415.

7 Харахаш Б. Ідея нації у творчості Дмитра Донцова. *Українські проблеми*. 1998. № 1. С. 128 – 140.

8 Зайцев О. Доктрина Дмитра Донцова та її вплив на націоналістичний рух 1920 – 1940-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 16 – 34.

9 Віхров М. Липинський і Донцов: спір на грані двох світів. URL: <https://tyzhden.ua/lypynskyy-i-dontsov-spir-na-hrani-dvokh-svitiv/>

10 Зайцев О. Осмислення досвіду Української революції у творах Дмитра Донцова. *Історія та історіографія в Європі*. 2016. Вип. 5. С. 77 – 88.

11 Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: видавництво Донцових, 1921. 212 с.

12 Зайцев О. Осмислення досвіду Української революції у творах Дмитра Донцова. *Історія та історіографія в Європі*. 2016. Вип. 5. С. 78.

13 Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: видавництво Донцових, 1921. С. 110.

14 Там само.

15 Там само.

16 Там само.

17 Там само. С. 111.

Ще одна відмінність Української революції від російської полягала в її характері, в конкретному русії або Акторі. Д. Донцов сформулював авторське бачення Української революції. Вона в його розумінні соціальна – буржуазна, а не соціалістична. Є «витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа, типа, котрий *mutatis mutandis*, як одно око до другого буде подібний до сего мужика, котрому присвятив стільки годин свого таланту Мопасан». Для нього є очевидним, що несоціалістичний характер Української революції зумовлено такими факторами. По-перше, соціалістичні ідеї не мали масового поширення з-поміж селянства, «за ними ніхто не стояв, окрім горстки мійського робітництва і неосвіченої, здеклясованої та змосковщеної, хоч і закоханий в «Кобзарі», інтелігенції». Бідне селянство було «від соціалізму так само далеке, як й інші селяни». По-друге, робітники і селяни – відмінні один від одного. Насамперед у джерелах доходів. Робітник, маючи джерело доходів заробітну плату, «може бути соціалістом». Джерело прибутку селянина – приватна власність, а тому він є «сторонником засади приватної власності»¹⁸. Їхня окремішність за цим критерієм зумовлює і принципову відмінність між ними та між революціями, Акторами яких вони є. По-третє, метою участі селян у революції, беручи до уваги другий фактор, є збільшення власної заможності¹⁹.

Таким чином, узагальнив мислитель, революція, яку зробило в Україні селянство, не могла «бути соціалістичною, навіть в своїх замірах. Не була вона нею і фактично»²⁰. Українська революція, яка носила селянський характер, тривала від 1902 р. Її витoki Д. Донцов убачав у селянських бунтах 1902 р. на Харківщині та Полтавщині. В його розумінні – це вибух енергії української нації, який відбувся на три роки раніше за Першу російську революцію 1905 – 1907 рр.²¹

Обґрунтовуючи селянський характер Української революції 1917 – 1921 рр., ним звернено увагу на причини вибуху енергії української нації. Автором «Підстави нашої політики» запропоновано підхід, відповідно до якого «причини її лежали в недокінченості того перевороту, котрий зробив в 1863 р. Александр II». Мислитель припускається певної неточності. У зазначений ним рік царським урядом із метою не допустити поширення польського повстання на Правобережжі, його підтримку селянами, запроваджувався обов'язковий викуп землі селянами, а розмір платежів знижено на 20 %. Ці заходи прискорили ліквідацію тут стану тимчасово зобов'язаних селян. На обов'язковий викуп перейшло 1,5 млн селян. У такий спосіб прискорився перехід тимчасово зобов'язаних селян до категорії селян-власників²².

Очевидно, що Д. Донцов мав на увазі Велику реформу 1861 р. – ліквідацію кріпосного права у Російській імперії. Далі по тексту він однозначно говорить про недосконалість і незавершеність цього масштабного загальнодержавного заходу – ліквідації кріпосного права, наявність посткріпосницьких елементів на селі. «Недокінченість» Великої реформи 1861 р., на його думку, полягала у такому: 1) селянське малоземелля – «селяни втратили до 24% землі»; 2) економічна залежність селянина від пана; 3) низький економічний і соціально-правовий статус селянина; 4) прагнення селян до володіння землею, на якій він працював; 5) прагнення до волі – «остаточне скасування» панщини як економічної залежності²³.

Остання причина надає селянській за характером Українській революції ще однієї окремішньої від російської революції ознаки. На переконання Д. Донцова, – це європейськість. Зокрема, поділяючи думку О. Бауера, він «бачить в сій новій революції за повне знищення панщини аналогію до європейської революції 48 р.». Аналогічні селянські революції на початку ХХ ст. відбулися у «цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Кроа-

18 Там само. С. 111.

19 Там само. С. 112.

20 Там само.

21 Там само. С. 109, 112.

22 Лазанська Т.І. ТИМЧАСОВОЗОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tymchasovozoboviazani_seliany

23 Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: видавництво Донцових, 1921. С. 112.

ція, Польща і Балканські Держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції ... »²⁴.

Потужним зовнішнім геополітичним фактором новітньої історії країн Європи загалом і Центрально-Південно-Східної зокрема, на думку теоретика чинного націоналізму, стала Перша світова війна. Як потужний каталізатор трансформації карти Європи, вона спричинила докорінні багаторівневі зміни. Перший рівень – переформатування її політичного ландшафту. Другий – ренесанс селянства як активного суб'єкта історії. Третій – інструментом докорінних трансформацій Європи, окрім Першої світової війни, стала революція. Виявом першого, за Д. Донцовим, став «розпад трох великих держав, Росії, Австрії та Угорщини ...». Коректніше з позицій сучасних знань говорити про розпад чотирьох імперій: Російської, Австро-Угорської, Німецької та Османської. Однак це не змінює принципового моменту – появу нових суб'єктів тогочасних міжнародних відносин. Виявом другого в країнах, «котрі ми назвали скрайнім Сходом Окциденту», стало витіснення старих еліт: «на зміну їй (старій аристократії – С. К.) приходить нова кляса – селянська демократія», це мало «епохальне значіння в політичній історії Європи»²⁵. Виявом третього – селянська революція у країнах Центрально-Південно-Східної Європи.

Перша світова війна, селянські революції в Європі зумовили те, що на авансцені європейської історії початку ХХ ст. з'явився новий Актор – трансформатор довоєнного життя і конструктор нових політичних реальностей. Ним стало селянство. По суті аграрний сектор економіки європейських країн, селянська кооперація, селянство, як не парадоксально на перший погляд, опинилося у набагато вигіднішому соціально-економічному та соціально-політичному становищі, аніж було до того. Кризові явища у промисловості, фінансовій і банківській системах, урбаністичній культурі, на думку мислителя, звільнили «селянина від гіпотечарних довгів». Кайдани міської цивілізації з усіма її наслідками перестали сковувати енергію селянства, селянської кооперації. Її розвиток дав поштовх до якісних і докорінних змін, до появи нового типу селянина – раніше незнаного, невпізанного. За Д. Донцовим, «з загальноканого білого раба, невільника міста» селянин став центром, «віссю, коло котрої зачинає крутити ся все господарське життя країн, діткнутих війною»²⁶.

По суті поява такої селяноцентричності й є селянським ренесансом у Центрально-Південно-Східній Європі загалом і в Україні зокрема. Відродження селянства, відповідно до концепції філософа, призвело до його пріоритетності у таких сферах: 1) економіка; 2) оборона. Водночас відбулися трансформації й в українському націократичному житті. Вони стосуються зміни «земельної аристократії, що перестала віддавати суспільності соціальні вартості, відложила провід нації, уступаючи його новій клясі, котра має своїм ідеалом «організовану індивідуальну ініціативу» ...». В українських тогочасних реаліях, як вважав мислитель, «кляса дідицько-шляхоцька ... випустила тепер з своїх німецьких рук зброю». Зважаючи на це, логічним, на його думку, став перехід до селянства і впливу політичного²⁷.

Фактично Д. Донцов навів аргументи на користь селянства як провідника модерної української нації, як носія української ідентичності, втілення національних ідеалів і чеснот, соціально-економічної та суспільно-політичної основи української державності. Він без обгрунтовано констатував, що українці – селянська нація. «Український селянин свою революцію вже зробив і ніякої іншої вже не потребує»²⁸.

Рефлексії мислителя стосовно впливу Першої світової війни на українську селянську націю, її суб'єктивізацію не були, на наше переконання, «вигадками кабінетного вченого». Багато у чому його погляди на проблему суголосні з позицією інших учасників тогочасних революційних подій в Європі, насамперед в Україні. Наприклад, про українського селянина

24 Там само. С. 112 – 113.

25 Там само. С. 113.

26 Там само. С. 113 – 114.

27 Там само. С. 114.

28 Там само. С. 116.

як Актора українського соціально-економічного життя у 1918 р. йдеться у документах і матеріалах командування австро-німецького воєнного контингенту в Україні, тогочасній пресі²⁹ тощо.

У них містяться переконливі факти щодо ключової ролі українського селянства у соціально-економічному житті України. Так, під час виконання умов Брестського договору між УНР і Центральними державами, насамперед у частині зобов'язань УНР стосовно продовольчого постачання, стало очевидним, що розрахунки Центральних держав стосовно суб'єкта/суб'єктів постачання зернових були помилковими. Союзники УНР розраховували на те, що матимуть справу з нечисельними державними чи приватними агентами. На практиці все було по-іншому. У донесенні до Відня йшлося про те, що більшість приватних і державних зернохосовищ порожні³⁰. Третина вирощеного врожаю, яку селяни отримали за свою працю, перебувала у них³¹. Окрім того, зважаючи на революційну активність селянства України, в його розпорядженні перебували зернові запаси, що поміщики залишили собі після розрахунку з селянами як із працівниками, й ті запаси, що держоргани та хліботоргові органи закупили до початку селянських збройних виступів. У такий спосіб станом на березень 1918 р. селяни стали монополістами на ринку зернопродуктів. У них зосереджувалося власноруч вирощене зерно, 1/3 від урожаю, отримана в оплату праці, а також зерно, експропрійоване під час селянської революційності.

Відповідно до таких реальних обставин командуванню австро-німецького контингенту в Україні, службам, задіяним у реалізації так званих «хлібних домовленостей», необхідно було мати справу не з кількома потужними постачальниками, а з мільйонами селянських господарств. За підрахунками О. Ауагана, мова йшла про 3657550 селянських господарств³².

Розуміючи, з одного боку, свою зернову монополію, а з іншого – гостру потребу в ньому Центральних держав, селянство грало свою гру, диктуючи правила, впливаючи на практичну реалізацію економічного складника Брестського договору. Стосовно цього В. Гренер у мемуарах писав: «Факт був той, що ніяких надвеликих обсягів зерна в Україні не існувало, і те, що було наявне, заховали [...]. Зважаючи на все це, запас зерна в Україні був все ще настільки великий, що вона могла без загрози для себе здійснювати вивіз, проте не в тому обсязі, який у нас очікували. Але як же ми могли отримати український лишок, якщо його добровільно не віддавали? Кожний окремий селянин нічого не давав вже тому, що запропоновані йому гроші, так званий ост-рубль, він знати не хотів, мав довіру лише до старого царського рубля, який для нас [відповідно до встановленого обмінного курсу] був [...] несприятливий і взагалі тільки зрідка міг бути добутий»³³.

З приводу перспектив реалізації домовленостей про вивіз зерна з України Август Баллін повідомляв Гольцендорфу про загальний песимізм щодо цього: «згідно з даними, що [...] надійшли, перспективи отримання підвозу з України дуже погані [...] Не можу судити, наскільки правдиві ці повідомлення, але, в будь-якому разі вони збігаються з тим, що я звідусіль чую, тобто що поки так званий хлібний мир з Україною викликав гірке розчарування»³⁴.

Селяни, за спостереженнями австро-угорських очевидців, поводили себе не так, як про це було сформовано враження. Вони не гнули спину перед владою, перед озброєними австро-німецькими солдатами, не боялися, а поводилися як господарі, як ті, від кого залежали, а не ті, хто залежав. «Вони стали непогамовні, без вузди»³⁵.

29 Автори висловлюють вдячність колезі – Борису Малиновському за люб'язно надані для написання статті німецькомовні першоджерела, за допомогу в їх перекладі.

30 Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / Hgb. von Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Band 1. P. 316.

31 Там само.

32 Auhagen O. Agrarfrage in der Ukraine. *Schmollers Jahrbücher*. 1919. № 43. P. 332.

33 Groener W. Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Göttingen, 1957. Pp. 390, 391.

34 Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сборник документов. Москва: Политиздат, 1968. Т.1. (1917 – 1918 гг.). С. 501.

35 Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / Hgb. von Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Band 1. P.336.

Завдяки військовій службі мешканці сіл – недавні вояки російської царської армії – набули бойовий досвід, у них на руках було багато зброї, яку вони принесли з фронту. «Потрібно врахувати, що матимемо справу з сильно озброєним і звиклим до війни селянським населенням», – попереджав у своїй доповіді Гопман³⁶. Селяни прагнули миру й безпеки, але тільки таких миру й безпеки, «які їм залишать ними набути», – зазначав австро-угорський спостерігач³⁷.

Фактично про це йдеться й у візії Д. Донцова, коли він писав про появу нового типу українського селянина – раніше незнаного і невідомого, про його домінують в економіці та обороні.

У донцовській концепції селянського ренесансу ми спостерігаємо розумний і критичний селяноцентризм її автора. Мислитель свідомий того, що на початку ХХ ст. селянство не було повною мірою підготовленим до державного будівництва. Водночас за умов Української революції 1917 – 1921 рр. селянство виступило, послуговуючись сучасною термінологією, тригером тогочасних нелінійних процесів українського націотворення.

Як реальний Актор історичної реальності селянство мало свої характерні риси та особливості, відмінні від інших учасників революційних подій. За Д. Донцовим, з-поміж інших селянство було окремішнім суб'єктом, наділеним такими характеристиками. Перша – глибока свідомість своїх інтересів. Друга – «великий політичний інстинкт». Третя – «бистра орієнтація». Четверта – «незломна упертість в переслідуванню цілей». П'ята – «організаційний сприт». Шоста – «змісл порядку». Сьома – «повна байдужість до паціфізмів, антимілітаризмів та інших «ізмів»». Восьма – «аристократична відраза до всяких форм охлократії, насильно накидуваних ... інтелігенцію»³⁸.

Отже, для філософа, українське селянство, наділене означеними вище чеснотами, – фундамент міцного будинку «власної державности». Своє міркування він підкріпив судженнями проте, що селянство – геній «української раси». Воно наділене «глибокою мудрістю», «вродженою шляхотністю, розвиненим зміслом до дістінкції»³⁹.

Яким же бачив Д. Донцов будинок «власної державности»? Грунтуючись на селяноцентричному підході в інтерпретації подій Української революції, процесів становлення національної державности, у 1920 – 1921 рр., на час написання книги, мислитель запропонував оригінальну модель останньої. Він керувався тим, що селянин, селянська ідеологія – антидот більшовизму, нігілізму⁴⁰. По суті – «третій шлях» (подібно до аграристського його тлумачення) між ліберальними та соціалістичними стратегіями державного будівництва. Своєрідна селянська альтернатива, яку вдалося зреалізувати у Другій Речі Посполитій, Болгарії, Чехословаччині у міжвоєнний період. Його ідеалом була «селянська дрібно-буржуазна республіка»⁴¹. Отже, державницьке майбутнє України ним пов'язувалося з селянством і селянською дрібно-буржуазною республікою.

Синонімом до поняття «селянська дрібно-буржуазна республіка» для філософа було поняття «селянська демократія». Розумінню й виокремленню сутнісних аспектів цього явища присвячено чільне місце у праці «Підстави нашої політики». У властивій авторській манері розкрито, що таке демократія загалом, її різновиди, сутність власне селянської демократії.

Філософ писав: «Розумію під словом демократія зовсім, але то зовсім що інше, як наші фахові демократи, не належу рівнож до тих, що падають перед ідею, вираженою в сім слові на коліна». Демократія для Д. Донцова – «факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобається чи ні ... Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, урегулювати, бо, незагнужаний

36 Hopman A. Das ereignisreiche Leben eines "Wilhelminers". Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920 / Hgb. M. Epkenhans. München: B. Oldenbourg Verlag, 2004. Pp. 1096, 1097.

37 Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / Hgb. von Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Band 1. P. 366.

38 Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: видавництво Донцових, 1921. С. 126.

39 Там само.

40 Там само. С. 200.

41 Там само. С. 119.

і неврегульований, він зруйнує цивілізацію». На його переконання, «є демократія і демократія», тому врегулювання демократії не є «квадратурою кола»⁴².

Розмірковуючи над «демократією і демократією», мислитель розумів багатоманіття форм цього феномену. Він розрізняв такі різновиди демократії: 1) «демократія «Бісів», Шигаєвщини»; 2) «московського «нічево»»; 3) «демократія Русо, сего великого плебея, як його в оден голос звать Нітцше і Карлейл»; 4) «вагнерівського «Смерку Богів»»; 5) «демократія Бетгове-нованої «Ероїка»»; 6) «демократія французького або болгарського селянина чи канадійського фермера»; 7) «демократія Савойця чи Гасконця»; 8) «демократія німецького соціал-демократа»⁴³.

Умовно всю тогочасну строкатість демократій Д. Донцов уклав у таку схему. З одного боку – демократії «паціфізму, егалітаризму, антимілітаризму, охлократії, жолудкового соціалізму і клясової боротьби, демократія загальної нівеляції обоготворення числа, сентиментально-анемічного народоправства». З іншого – демократії «праці, гієрархії, суспільної солідарности, обовязку і – міцного п'ястука». Характер і зміст демократій визначав їхню роль у житті нації та держави. За цим критерієм мислитель виокремив такі види демократії: «розсаджуюча і – скріплююча суспільність, ... руйнуюча і – будууюча». Спільним для всіх них є те, що пріоритетним регулятором у демократіях таких суспільств є «низько-матеріалістичні інстинкти мас або сваволя пана над отарою рівних рабів»⁴⁴. Таким чином, це були демократії – антагоністи, демократії-крайності.

З-поміж них у якісно кращий бік вирізнялася інша демократія. Її дослідник ідентифікував як демократію «самодисципліни, вищих ідей, котрі, як «родина», «рідний край», «суспільна солідарність» роблять з агльомерату ріжнобіжних воль один громадський організм вищого порядку». Така демократія, за Д. Донцовим – «елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльності». Вона для нього – ідеал. Типовою країною з ідеальною демократією для мислителя була «північна Америка»⁴⁵.

Водночас не лише «північна Америка» уособлювала в собі донцовський ідеал демократії. Її риси він убачав і на європейському континенті. Зокрема, у селянських демократіях загалом і в українській зокрема. Завдяки власне селянству, доводив мислитель, демократія набуде нового «подиху життя», «коректури». Під впливом селянства і його сили демократія зможе встояти перед цивілізаційними викликами і не стати жертвою останніх⁴⁶.

Таким чином, є достатньо підстав говорити про те, що ідеальною Д. Донцов вважав демократію українських селян. Її він розумів як варіант загальної ідеальної демократії, властивої Північній Америці та європейським селянським демократіям. У такий спосіб він не применшував роль і значення українського селянства, його державотворчого потенціалу, української селянської демократії. Навпаки визнавав її варіантом ідеальної загальносвітової демократії. Відповідно «третьої шлях» українського селянства в його розумінні, яке було тотожним до аграристського, відповідав тогочасній загальносвітової тенденції демократичного розвитку.

Селянська демократія загалом чи демократія українського селянства зокрема для Д. Донцова є ідеальною, відмінною від інших, зважаючи на ідеальність та окремішність українського селянства – її творця, носія, суб'єкта. Як і у попередньому випадку – в обґрунтуванні унікальності селянства як Актора українського націо- та державотворення, так і у випадку обґрунтування ідеальності селянської демократії, філософ вдається до пояснень цього феномену шляхом розкриття унікальності її носія – селянства.

Насамперед ним акцентовано на окремішності селянства від інших тогочасних суб'єктів соціокультурного простору манерою і стилем світосприйняття. Їхня специфіка і відмінність від інших формують особливості психології українського селянства. Основними з них, на

42 Там само. С. 202.

43 Там само. С. 202 – 203.

44 Там само. С. 203.

45 Там само.

46 Там само. С. 204.

думку мислителя, були такі. Перше. Українське селянство сприймає світ крізь вироблену ним рафіновану призму. Відповідно до неї, лише селянин – його «правний спадкоємець». Друге. Він не знищує красу, якою пишається, захоплюється, насолоджується: «не топче ногами квітів». Єдине, що він хоче – «мати їх і для себе». Третє. Не прагне «стягнути вище стоячих в діл», лише досягти їх рівня. Четверте. Не принижує ворога, воює з ним як із рівним, з яким «все ж треба якось «урядити ся»». П'яте. Повага до права власності, несприйняття методів «воєнного комунізму». Шосте. Селянству властива революційність. Її воно рельєфно виявило під час селянської революції 1902 р., 1905 – 1906 рр., 1917 рр. та боротьби проти більшовиків. Сьоме. Селянський традиціоналізм, глибоке розуміння тяглості соціальної еволюції, – все те, що заперечують і не розуміють «апостоли «світової революції»». Восьме. Надрозвинене почуття гумору, що засвідчує «організуючу силу інтелекту», потяг до успіху та успішності, схильність не впадати у відчай перед труднощами, не боятися смерті. Дев'яте. «Здоровий розум нашого селянина», його практичність і прагматизм. Десяте. Тяжіння до індивідуалізму: «почуття особистої вартості і відповідальності». Відповідно – «противність до колективної відповідальності нігілізму». Одинадцять. Глибока повага до таких соціальних, політичних та духовних інститутів, як родина, приватна власність, держава, церква. Дванадцять. Патріотизм селянства. Без патріотизму не може існувати жодна нація чи держава. Тринадцять. Селянський здоровий скептицизм у ставленні до іншого: «цілком оправдане недовіря до всякого чужинця». Цю рису мислитель протиставляв «розслабляючому «інтернаціоналізмові» наших соціал-геростратів». Чотирнадцять. Український національний характер селянина відмінний від московського аналога і споріднений «з головними підставами європейської психіки»⁴⁷.

Таким чином, зазначені вище основні характерні риси психології сучасного Д. Донцова українського селянства відокремлювали його як носія селянської демократії, як і саму селянську демократію, від носіїв інших демократій та власне інших демократій. Завдяки такій психології селянська демократія загалом і українського селянства зокрема – ідеальна, відповідала тогочасним світовим зразкам. Власне український селянин, в інтерпретації філософа, як уособлення української селянської демократії – «кляса майбутности», «наділена розвинутою правовою свідомістю, готова всякими способами боронити своїх прав, погорджуюча готовими ідеологіями, ворожа всяким «соціалізмам», «паціфізмам» та «інтернаціоналізмам»»⁴⁸. Тобто, українське селянство – Актор нації, що має перспективи. Відповідні перспективи має і українська селянська демократія, носієм і уособленням якої воно є.

Висновки.

Отже, узагальнивши викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що Перша світова війна, селянські революції в Європі зумовили те, що на авансцені європейської історії початку ХХ ст. з'явився новий Актор – селянство. По суті поява такої селяноцентричності й є в інтерпретації Д. Донцова селянським ренесансом у Центрально-Південно-Східній Європі загалом і в Україні зокрема.

Селянський ренесанс в Україні, відповідно до донцовської концепції, – пріоритет селянства в економіці, обороні, політиці. В українській ситуації початку ХХ ст. селянство по суті стало провідником модерної української нації, носієм української ідентичності, втіленням національних ідеалів і чеснот, соціально-економічною та суспільно-політичною основою української державності. Відповідно до поглядів Д. Донцова, селянство – геній «української раси», наділений «глибокою мудрістю», «вродженою шляхотністю, розвиненим змислом до дістінкції».

Для Д. Донцова селянський ренесанс виявився і у тому, що селянство стало реальним Актором української історичної реальності. Селянство було окремішнім суб'єктом, із властивими лише йому ознаками. По суті воно – фундамент міцного будинку «власної державності».

47 Там само. С. 204 – 208.

48 Там само. С. 207.

Державницьке майбутнє України Д. Донцов пов'язував із селянством і селянською дрібно-буржуазною республікою. Синонімом до поняття «селянська дрібно-буржуазна республіка» для філософа було поняття «селянська демократія». Селянська демократія загалом чи демократія українського селянства зокрема для Д. Донцова є ідеальною, відмінною від інших, зважаючи на ідеальність та окремішність українського селянства – її творця, носія, суб'єкта.

Концепція селянського ренесансу Д. Донцова суголосна з аграризмом, ключовими ідеологемами якого є такі: 1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці; 2) визнання селянства самостійною у політичному житті верствою; 3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави; 4) перевага землеробства і села над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами; 5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а перелічені чесноти мають визначати його політичну владу⁴⁹.

Таким чином, у праці «Підстави нашої політики» представлено аграристські за змістом погляди Д. Донцова. Розроблена ним і належно обґрунтована концепція селянського ренесансу є аграристською. У такий спосіб інтелектуальна спадщина Д. Донцова представляє, окрім іншого, й український аграристський інтелектуальний дискурс. Вона, з одного боку, гармонійно доповнює теорію українського аграризму, представлену творчим доробком П. Куліша, В. Липинського, Г. Сіманціва та інших авторів. З іншого – компонент центрально-південно-східної аграристської думки.

Фінансування дослідження.

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Auhagen, O. (1919) Agrarfrage in der Ukraine. Schmollers Jahrbücher, 43. [in German].
2. Dontsov, D. (2022) Pidstavu nashoi polityky ta inshi pratsi [Foundations of our politics and other works]. Ternopil: Kryla. [in Ukrainian].
3. Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe (1966), 1. [in German].
4. Groener, W. (1957) Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Göttingen. [in German].
5. Hopman, A. (2004) Das ereignisreiche Leben eines “Wilhelminers”. Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920. München: B. Oldenbourg Verlag. [in German].
6. Kharakhash, B. (1998) Ideia natsii u tvorchosti Dmytra Dontsova. Ukrainski problemy [The idea of the nation in the work of Dmytro Dontsov], 1, 128 – 140. [in Ukrainian].
7. Kornovenko, S. Ahraryzm. Velyka ukrainska entsyklopediia. [Agrarianism. Great Ukrainian encyclopedia]. Retrieved from <https://vue.gov.ua/Ahraryzm> [in Ukrainian].
8. Lazanska, T. Tymchasovozoboviazani seliany. [Temporarily obliged peasants]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Tymchasovozoboviazani_seliany [in Ukrainian].
9. Lukashenko, Ye. (2016) Chynnyi natsionalizm Dmytra Dontsova. [Current nationalism of Dmytro Dontsov]. Politykus. [Politicus], 3, 9 – 19. [in Ukrainian].
10. Naukovo-ideolohichniy tsentr imeni Dmytra Dontsova. [Scientific and ideological center named after Dmytro Dontsov]. Retrieved from <http://dontsov-nic.com.ua/author/donzadmin/> [in Ukrainian].
11. Onufriiv, R. (2021) Stanovlennia ta osnovni zasady natsiokratychnoi kontseptsii derzhavy v 1920-kh – 1930-kh rr. [The formation and basic principles of the nation-democratic concept of the state in

⁴⁹ Корновенко С. Аграризм. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Аграризм>

- the 1920s - 1930s] *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. [Legal scientific electronic journal]*, 1, 412 – 415. [in Ukrainian].
12. Shlikhta, I. (2008) Postat Dmytra Dontsova u pratsiakh ukrainskykh uchenykh [The figure of Dmytro Dontsov in the writings of Ukrainian scientists] *Ukrainska biohrafistyka [Ukrainian biography]*, 4, 283 – 296. [in Ukrainian].
13. *Sovetsko-hermanskye otnosheniya ot perehovorov v Brest-Lytovske do podpysaniya Rapallskoho dohovora [Sovetsko-hermanskye otnosheniya ot perehovorov v Brest-Lytovske do podpysaniya Rapallskoho dohovora. Sbornyk documents]* (1968) Moskva: Polytyzdat, T.1. (1917 – 1918) [in Russian].
14. Sytnyk, O. (2009) Dontsov D. i problema ukrainskoi natsionalnoi ideolohii. [Dontsov D. and the problem of Ukrainian national ideology] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]*, XXVII, S. 140 – 143. [in Ukrainian].
15. Vikhrov, M. Lypynskyi i Dontsov: spir na hrani dvokh svitiv. [Lypinsky and Dontsov: a dispute on the edge of two worlds] Retrieved from <https://tyzhden.ua/lypynskij-i-dontsov-spir-na-hrani-dvokh-svitiv/> [in Ukrainian].
16. Zaitsev, O. (2014) Doktryna Dmytra Dontsova ta yii vplyv na natsionalistychnyi rukh 1920 – 1940-kh rokiv. [Doctrine of Dmytro Dontsov and its influence on the nationalist movement of the 1920s - 1940s] *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood]*, 24, 16 – 34. [in Ukrainian].
17. Zaitsev, O. (2016) Osmyslennia dosvidu Ukrainskoi revoliutsii u tvorakh Dmytra Dontsova. [Understanding the experience of the Ukrainian revolution in the works of Dmytro Dontsov] *Istoriia ta istoriografiia v Yevropi. [History and historiography in Europe]*, 5, 77 – 88. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.09.2024

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142 (Print)
ISSN 2788-5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413-8142-2024-32

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 32
(збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – Ю. Г. Пасічна.
Комп'ютерна верстка – А. І. Берестовий.

Український селянин / ред. С.В. Корновенка. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2024. Вип. 32. 111 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХІХ – ХХІ ст., приділено увагу історії аграризму.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 30.10.2024. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 10,3. Тираж 300 прим.
Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com